IVO PIŠKOREC

MLINAREVI

SUVREMENA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE
KNJIGA 44.

IVO PIŠKOREC

M L I N A R E V I

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. U ZAGREBU

IVO PIŠKOREC

M L I N A R E V I

SUTONI POD BILO-GOROM

ZAGREB 1943

IZDANJE MATICE HRVATSKE

CRTEŽ ZA KORICE IZRADIO MLADEN VEŽA

UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGOMIL ŠOBAN

M L I N A R E V I

1

Stanovnici sela Osamije riedko su se selili u druge krajeve. Najstariji žitelji ne pamte, da bi koja obitelj prodala svoj posjed u Osamijama i krenula u drugo mjesto. Ali Petar Petrić se selio. Prodao je kućicu nedaleko potoka, sjenokošu u vrbacima i oranicu u donjem Kestenovcu. Na kola, koja je vukao mršavi bielac, natovario je staru ladicu, natruli krevet i još mnogo sitniša; svakojakih starih stvari, kojima se obitelj Petrić služila. Djecu, Ivana, Luku i Mirka, seoske dječake, bose, zamazane i čupave, te djevojčice Anku, Barbaru i Martu, koje su neprestano plakale, posadio je u kola, a mater im Katarinu postavio iza kola, da pješači i pazi, da što ne izpadne.

Krenuli su u proljetno jutro, kad su putovi bili već suhi. Osamijci su izlazili iz kuća i u manjim skupinama stajali pred potrganim ogradama. Netko je zaplakao glasno, nekome se samo suze pokazale u očima, a poneko je mlađe grlo zapiskutalo u smiehu.

— Ideš li, a? — doviknuo bi netko Petru Petriću.

— Ostavljaš nas... — rekao bi jedan.

— Ajde, ajde... — promucao bi drugi.

I to je bio razstanak, oproštaj s bivšim vlastnikom kuće broj 42, koji je samo plačljivo odgovarao: — Je, idem!... — Drugo i nisu mogli reći, jer je svima bilo poznato imovno stanje Petra Petrića. Istina, ni mnogi drugi nisu bili imućniji od njega, ali nisu imali onoliko djece koliko on. Šestero. Sedmo se imalo roditi naskoro.

— I tebe će djeca progutati! — rekoše mu susjedi.

— Eto! Ta nisam kriv — branio se on.

Sad je morao krenuti. Ostaviti Osamije samo zbog djece, jer je već drugu godinu kod njega bilo plača samo zbog gladi. »Kruha, kruha...« čulo se piskutanje po svim kuto-

vima u kući. I jednog dana njemu je tolika bieda dojadila. Negdje u »Hrastovim šumama« u Slavoniji našao je posjed, prodao svoju imovinu u Osamijama, tamo izplatio veću polovinu kupovnine, a ostalo uzeo na desetgodišnju odplatu.

I sad je ostavljao Osamije, prolazeći šumskim putem između planinskih vrhova...

Kuću Petra Petrića, sjenokošu i oranicu kupiše neki doseljenici. Dva odrasla mužkarca, slični u obrazima, jednakog tjelesnog sastava, samo je onaj, što se nosio ljepše, izgledao mlađi. Niti starijem nije bilo više od dvadeset i sedam godina. S njima je došla i neka starica, slabašna, suha šestdesetgodišnja ženica, te jedan dvanaestgodišnji ljepušast dječak, koji je po cio dan sjedio nasred dvorišta i pjevao: »Slavuj pjeva, a ja spim«. Doseliše se, i za Osamijce bili su nepristupačni.

Mještani bijahu uzbuđeni. Stajali bi na stazama ili na putu, po dvorištima ili opet na travnjacima i sa šaptom razgovarali o »tuđincima«. Već dvjesta godina nikad se nitko nije doselio u Osamije. Sad iznenada dođoše neki gradski ljudi. I žitelji su ih promatrali s nekim nemirom, sa strahom, koji bi se pojavio u svakoga od njih, kad bi opazili, kako dva nepoznata čovjeka nose sjekire na leđima, polazeći u šumu ili na sjenokošu, gdje su sjekli vrbe. Njihova lica činila su im se hladna, a onaj, koji u licu bijaše stariji, činio im se grub, neki okrutan čovjek.

Dani su prolazili u znatiželji i šaputanju. Na bivšoj Petrićevoj oranici bila je najednom i staza zatvorena, kad je pastir Šimun na njoj jednog jutra našao zaboden vrbov kolac. Odmah se o tom viest proniela selom, i više nitko nije krenuo tom stazom. Isidor Leutz, trgovac, Židov, po vjeri i zanatu, bio je također znatiželjan. Svaki je dan očekivao, kad će bar netko od te nove obitelji doći k njemu po nešto. Ali nije dolazio nitko, jer tim doseljenicima kao da ništa nije bilo potrebno.

Seoski poglavar Andrija Osipić, petdesetgodišnji seljak, malen čovjek ćelave glave i zavinuta crvenkastog nosa, što se je uviek smiešio svojim plavim žmirkavim očima i lievom rukom podizao već prosiede brkove, donio je jednog dana podatke od općine iz Ravnica.

Bio je neki travanjski blagdan. Svi su se skupili pod krošnjom starog duda pred kućom Andrije Osipića. Obukli su se nešto svečanije, ali većina njih bila je u starim odielima, samo s novijim šeširima na glavama. Poglavar Osipić pročitao im je neke oglase: o popravku puta, o plaćanju zaostatka dimnjačarske pristojbe, nameta i poreza, o dražbi drva i da je nekome iz susjednog sela odlutala krmača. Kasnije je netko upitao:

— A oni s potoka? — Osipić je kašljucnuo i pljunuo pod ogradu. Iz džepa je izvadio žuti papirić i pročitao:

— Adam, Ivan i Jakov Mlinarev. Materi je ime Selesta.

— Obitelj, a?... Tako, tako... — čuli se glasovi.

— Koji je Adam? — upitao je netko.

Andrija Osipić se opet popeo na stolac.

— Adam je najstariji, Ivan srednji, a Jakov najmlađi. Materi je ime Selesta.

Poslije toga svi su bili obaviešteni o doseljenicima: kako se zovu, kako je kojemu ime i šta im je ona suha starica, što svaki čas nosi u plavom loncu vodu s bunara. Ali njihovu prošlost: zanimanje i odakle se doseliše, još nitko nije znao. Poglavar im je i tu pomogao. Slušao je on u Ravnicama razgovor između tamošnjeg općinskog bilježnika i nekog mesara Krgana. Govorili su o Mlinarevima, kao o nasljednicima nekog Dragiše Mlinareva, koji je propao zbog ljubavnice, pa je Andrija odmah zaključio, da bi taj Dragiša imao biti otac obitelji.

— A gdje je? — pitao je seoski putar Janko.

— Umro je! — zaključio je poglavar.

Međutim ljudi nisu bili zadovoljni s njegovim zaključkom. Netko je, kako je pripoviedala susjeda, udovica Magdalena, micao zastorima na prozoru baš u ono vrieme, kad su Ivan i Adam bili na oranici, mati kod bunara, a najmlađi Jakov pjevao: »Slavuj pjeva, a ja spim!«, sjedeći na orahovu panju u sredini dvorišta. Zaključiše odmah, da bi to morao biti stari Mlinarev, bivši gradski bogataš, kojega upropastiše žene. Ta viest kolala je nekoliko dana, dok opet nije iznikla nova, da je Dragiša Mlinarev ostao u gradu s nekom mlađom ženom, a obitelj da je zbog nje odtjerao. Tako je bilo svaki dan, sve dok se žitelji ne naviknuše na njih, te su ih zatim promatrali bez velikog zanimanja.

Članovi obitelji Mlinarev bijahu neki šutljivi ljudi. Starica Selesta Mlinareva sa svojim snuždenim voštanim licem izgledala je previše žalostno. Najstariji sin Adam bio je uviek namršten, oči su mu bile velike i prozirne, lice mnogi put neizbrijano, zagasite boje. Mlađi, Ivan u svemu bijaše sličan starijem bratu; samo je njegova kosa bila valovita, kestenjava, dok je kosa u starijeg brata bila crna i gladka; htio je kadkad nešto pitati starijeg brata ili mater, ali kad ne bi dobio odgovor, zašutio bi. Najmlađi Mlinarev, dvanaestgodišnji dječak, obučen u plave kratke hlače i bielu košulju s podrezanim rukavima, najviše je govorio, zadirkujući u braću. Smiešio bi se svojim mladenačkim rumenkastim licem, žmirkavo gledao plavkastim očima, micao malenim prkosnim usnama, sve dok mu ne bi stariji odgovorili na postavljeno pitanje. Adam Mlinarev obično bi mu odgovorio riečima: »Bit će da nije«, ili »Bit će da jest.« Srednji brat Ivan htio bi reći: »Što mene pitaš? Ja sam u tvojim godinama znao mnogo više nego sada«. I to bijaše sve.

Pod večer, kad bi se starija braća vratila iz polja, Jakov je sjedio na sredini dvorišta i pjevao. Adam i Ivan sjeli bi do njega. Mučke bi prosjedili onih nekoliko časaka, dok im ne bi mati rekla: »Ajde na večeru!« Šutke bi ustali, večerali i legli na počinak. Za obitelj Mlinarevih kao da Osamije nisu postojale. Sa susjedima nisu progovorili ni rieči, a u trgovinu su išli u Ravnice. Tamo su robu uzimali kod nekog trgovca, koji je bio njihova mušterija, kad je postojala tvrdka »Mlinarev i sinovi«. Taj ravnički sitničar ostao im dužan, i oni baš u samom propadanju stupiše s njim u »poravnanje«, makar da su i sami bili u »vanstečajnom poravnanju«. Zbog raznih komplikacija, što su nastale kod Mlinarevih, taj ravnički trgovac nije im ništa platio, pa su zato imali kod njega otvoren račun.

Oba Mlinareva bili su ljudi trgovačkog duha. Imali su izkaznice, kao poslovođe, trgovački putnici, te svjedočbe o svršenoj trgovačkoj školi. Sve to im je pribavio sada već pokojni Dragiša Mlinarev, što je umro u Beču od ludila, primajući injekcije insulina. Taj njihov otac, neki mesarski tip, mogao je sve: Adama učiniti ravnateljem i pribaviti mu svjedočbe o svim trgovačkim tečajevima, a Ivana učiniti trgovačkim zastupnikom uz stalnu plaću i providbu za tvrdke:

»Mlinarev i sinovi«, »Jugo-Jugo d. d.«, »Čelik i drvo« i t. d. Dragiši Mlinarevu kupili se novci pod rukama, kao lišće kad se skuplja u debelim naslagama u jesen pod drvećem, trošilo se i bacalo nemilice zlato i novac. No iznenada je Dragiša Mlinarev počeo nešto uzbuđeno govoriti; nije dolazio redovito kući; pojaviše se glasovi o svezi između njega i neke gospođe Jelene, dok na koncu nije došla podpuna propast. Sinovi izgubiše zastupstva drugih trgovačkih kuća, sve se prodavalo, i na koncu bijaše ostala zadnja nada, da se on, Dragiša Mlinarev, izlieči i započne iznova. Poslaše ga u Beč, u najmoderniji sanatorij. Tamo je i umro. Ostalo je još nekoliko tisuća, i za njih kupiše, po uputi onog trgovca iz Ravnica, kuću Petra Petrića. Nasljednici Dragiše Mlinareva htjeli su nastaniti se što dalje od grada, od glavne ceste i željezničke pruge.

Čim dalje i što zabitnije mjesto — bijaše im misao, kad su napuštali grad.

Tako su došli u Osamije, vinogradsko selo između visokih planinskih vrhova, u dolini, gdje selom teče potok, a nizki krovovi pognuli se k zemlji, da pogled na selo iz daljine raztužuje. Ulica je samo jedna. Pusta. Samo kadkad osamijska mladež zna zagalamiti, kad se vraća iz Ravnica iz škole. Ograde su potrgane, žbuka je s kuća poizpadala, zidovi izgledaju šuplji, kao ranjavi: S malenih tavanskih okanca visi paprika i sir, koji se suše na suncu. Crkva je u središtu, stara, izpucana, i o njezinu patronu prigodom proštenja kolaju razne legende. Oko crkve je malen prostor obrastao travom, i tu pasu seoske guske. Krmci se valjaju po blatnim jarcima uz potok, pietli i koke čeprkaju po putu, po kakva izpaćena mršavka preživa u staji, a konji i ljudi su na svome poslu ili na nadnici u Ravnicama.

U takvo selo doselila se obitelj Mlinarevih za sunčanog proljeća, kad se po okolnim šumama razliegao piev ptica.

Po sumraču travanjskog predvečerja Mlinarev najstariji vraćao se iz Ravnica. Koračao je težkim koracima iza kola, koja je vukao mršav konj, što ga je on, Adam Mlinarev, kupio u Ravnicama. Na kolima je visoko stajala ogromna ladica šesterokutna oblika. Mlinarev najstariji spustio je žalostno glavu na grudi, kao i njegov riđan, što se već nekoliko puta

spotakao u dubljim kolotečinama, i naslonio se na rudo. Na njega je pao sav teret obiteljskih poslova. Mati je svaki dan sve slabija: u stalnoj tuzi plače po skrivenim kutovima kuće i dvorišta, a on, njezin najstariji sin misli, da je ona svemu kriva. Ona, Selestija Mlinarev rođ. pl. Travokoprivić.

Znao je točno početak romana, koji se počeo odvijati na podravskim oranicama kod poljske raži, kad je njegov otac, sada pok. Dragiša Mlinarev, kao bezposličar lutao svietom. Još mu je u ranom djetinjstvu o tom pripoviedala teta Barbara, koja je sada u obiteljskoj grobnici pl. Travokoprivića.

Bilo je to prije četrdesetak godina. Selestija pl. Travokoprivić bila je mlada nasljednica vlastelinstva »Kod Ograda«. Od navršene šestnaeste godine ljubakala je s grofom Ferencom Sikoranyem, nećakom baruna Aradaša. Brzo se počelo o njima šaputati po okolnim dvorcima u plemićkim krugovima, i obitelj plemenitih Travokoprivića počela se ogorčeno buniti protiv te nedopuštene sveze, koju nije bilo moguće zatajiti, jer se dvadesetgodišnji grof Sikorany nije osobito krio, kad bi u jutarnjim časovima kroz prozor napuštao sobu mlade Seleste. Istom kad je za to saznao barun Aradaš, pozvao je mladog svoga nećaka k sebi u Peštu, i onda je bio svršetak svemu. Grof Sikorany prodao je svoje susjedno vlastelinstvo »Kod Ograde« i više se nije vraćao, a nije se ni javio, a ona, Selesta pl. Travokoprivićeva lutala je s diamantnom ogrlicom, zlatnim narukvicama i lančićima po polju, držeći u rukama svoju svečanu haljinu, da joj se ne vuče po prašini. Svi su o njoj govorili, da je luda, obsjednuta zlim dusima, a kravari, svinjari, konjušari i ostali radnici s vlastelinstva uklanjali su joj se s puta još na stotinu koračaja. Tako je bilo nekoliko mjeseci, sve do jednog lipanjskog dana, kad je njezina starija sestra Barbara (onda već udovica) lutala poljem, tražeći svoju šestgodišnju kćer. Čula je neki šapat, uzdahe i smieh iz vlastelinske raži. Pošla je tamo i našla sestru Selestu kako sjedi u krilu nekog stranca (Dragiše Mlinareva). Taj dan nastalo je prijateljstvo između Selestije pl. Travokoprivić i Dragiše Mlinareva. Kasnije se uzeše, rodiše djecu, prodaše majur i nastaniše se u gradu.

On, Adam Mlinarev, ne bi se toga ni sjetio, jer on nije volio kopati po tuđoj prošlosti, pogotovo ne po roditeljskoj. Ali ona diamantna ogrlica, jedna srebrena i dvie zlatne na-

rukvice, broševi, lančići i satovi silili su ga, da kopa po prošlosti jednog roditelja. I baš u vrieme, kad je riđan stao, a iz živice kraj puta iz svibova grma melodično zapjevala neka ptica, njemu kao da je netko šapnuo: »Mati je kriva!«

I kriva je, pomislio je opet, kad u ormaru u pernatom jastuku čuva te stvari, i ne će da ih proda. I misli, da za to nitko ne zna. Kriva je mati! Da proda sve te grofovske poklone, opet bi se moglo kupiti onakvo poduzeće kakvo su nekad imali Mlinarevi i ne bi se trebali ovako kriti od svieta.

Adam Mlinarev ošinuo je nekoliko puta riđana po guravim leđima i opet pošao za kolima, misleći na te »grofovske poklone«, što su mu bili krvavi i odvratni. I on je došao do njih, imao ih u rukama, i već je imao namjeru da ih pokupi i potajno proda. Ali mu je nešto steglo ruke, i brzo je vratio sve dragocjenosti u pernati jastuk, metnuo jastuk, u ormar, a ključ pod materino uzglavlje. Mlađem bratu Ivanu nije ništa o tom rekao; sve je sakrio u svoju zamračenu nutrinu, u kojoj ga je mučilo još jedno pitanje: Čemu mati čuva sve te nakite? Ali odgovora nije mogao dobiti, osim onog, već poznatog: Mati je kriva!

I sad na posjedu Petra Petrića (istina, već je kuća popravljena) mora se vlastitim snagama uma i tiela boriti s neimaštinom i prirodom, koja nemilosrdno šiba tučom, poplavama i olujama, sa svim, što je njemu do prije malo vremena bilo nepoznato. Mora brata Ivana tjerati na posao, jer kao da je Mlinarevu srednjem bilo sve sporedno. Mora se brinuti za školovanje najmlađeg brata Jakova, jer po njegovu (Adamovu) mišljenju bila bi šteta, da propadne onakav pjevački talenat, a k tome i zarada, jer je čuo od jednog prijatelja, da su pjevači, makar oni bili i nižeg reda, veoma dobro plaćeni.

Najstariji Mlinarev žalostno je koračao za kolima i slušao klopotanje točkova... Oni zvonki udarci odbijali se od planinskih vrhova, zvižduk njegova biča odjekivao je rezko, a riđan je kadkad frknuo nozdrvama. Dođoše mu opet misli, kako bi se čim prije dohvatio bar srednje imućnog temelja, gospodskijeg, jer mu već ovih nekoliko dana, što ih je proveo u Osamijama, dojadiše. Gledao je on te Osamijce; promatrao ih izpod oka kradomice i prisluškivao razgovore, pogotovo onom prilikom, kad je jedna baba govorila, da već

cio tjedan jede grah bez kruha. Došla mu ipak jedna svjetlija zraka, tračak nade. Rodila se osnova: da bi ipak pojedinac mogao među tim ljudima dobro živjeti, zapravo više nego gospodski. Jer oni, ako ne će pomoći sebi, pomoći će njemu, Adamu Mlinarevu. Samo zbliženje između obitelji Mlinarev i njih ne smije doći, dok on ne reče da je tome vrieme. O tom mu je nešto govorio i onaj trgovac iz Ravnica, a primjer mu je židov Isidor Leutz, trgovac osamijski.

Mlinarevu najstarijem bijaše poslije tih misli lakše. Zazviždao je od veselja neki stari gradski šlager, ali već u sjećanju na grad nestalo je toga veselja. Slika grada, što cvate na posavskoj ravnici, došla je pred njega, i on je pogledom obuhvaćao ulice i bivše prijatelje, koji ga ostaviše poslije njegove propasti. Pred očima su mu krajevi, kroz koje je putovao: daljine ove zemaljske, ravnice, kamenite brdine, mora... Stao je i uzdahnuo, kao da je sada svemu kraj i kao da njegove misli nisu nikakvi planovi, već bolestne ilu-zije. Riđan je opet potegnuo i on je pošao tužno za njim. Osjećao se osamljen, ostavljen od sviju, nemoćan. Ali to je trajalo samo časak, dok mu se pogled nije zaustavio na polovini mlinske vodenice, što je bila u kolima. Onda se veselo osmjehnuo, a u ušima mu zaigralo pjevanje potoka, škripanje valjaka po taktu, a u nos mu se uvlačio svježi miris kukuruznog brašna. Baš onako topao, kakav je jednoć udisao u nekome mlinu, kad je prodavao mlinske remene kao zastupnik tvrdke »Koža Celo—Cellessad«. I on se opet nasmiešio, kao da ta liepa i gospodska budućnost nije više daleko. »Jer, kad svaki, pa i onaj najniži u družtvenom redu, misli o nečem ljepšem i boljem i sanja o boljem zalogaju i udobnijem ležaju, zašto ne bi to i on, Adam Mlinarev, koji je i onako od rođenja gospodski sin! Ako se svaki taj bolji zalogaj i udobniji ležaj naziva srećom, on to ne će tako zvati, jer će to biti uzpon po sposobnosti njegova duha. Ne će birati načina i gledati na obzire, jer on mora postići cilj, pa makar kako, jer i drugi, koje je on nekad (prije deset godina) poznavao kao seoske remenare, opančare i pekare, posjeduju u gradu tvornice koža i cipela i parne pekarne. U njegovim očima, ti zamazani Osamijci su dobroćudni ljudi, nevješti i vremenu i životu, i u njihovoj okolini moglo bi se živjeti dobro«.

Adam Mlinarev je maštao i mislio, da je smislio nešto dobro za svoju budućnost.

Osamijci bijahu pred uličnim ogradama; nekoji su posjedali u jarke uz put, dok je iz crkve dopiralo jednolično: bim—bim. On je skinuo šešir, prekrižio se i nasmijao se. Nije to nikad prije činio. No sad bi sve učinio. Sa svakim žiteljem bi razgovarao, samo da ga koji što upita; pošao bi u crkvu, kleknuo i molio se, i zapjevao, pa bi se i valjao po putu, kao onaj seoski dječak, što je iz kolotečine ustao istom kad je riđan došao do njega. On bi i pogazio to diete, a onda bi se nasmijao, kao da se dogodilo nešto veselo. Iznenada su se u njega uvukli takvi osjećaji. Išao je i slušao, kako jedan ljudski lik, koji se nije razpoznavao od sjene, što ju je bacila velika krošnja divlje trešnje, zaklanjajući mjesec, govori, da je mjesec uviek manji u petak, nego u druge dane, kad nije post. Taj staračkí glas potvrđivao je to madžarskim husarima, vinogradom, kupusom i putarom Jankom, a njegovo daljnje obrazlaganje prekinuo je on svojim pozdravom:

— Dobar večer!

Javio se iznenada, veselo... Rieči su same izašle iz grla. Nije dobio jasna odzdrava, već je samo čuo neko mumljanje i jače kašljanje i hrakanje.

— Ajde, ajde! — govorio je riđanu.

A u dvorištu ga je čekao najmlađi brat Jakov i pjevao: Slavuj pjeva, a ja spim...

2

Andrija Osipić i Nikola Nikov bili su prvi seljani, koji se upoznaše s Mlinarevima. Andrija Osipić bio je poglavar sela, seoski starješina, što zove na kuluk, izdaje potvrde o odradnji kuluka, te kad dođu gospoda od općine, poreznog ureda ili suda, traže najprije njega, da ih on povede u kuću, koju oni traže. I ravnički župnik Franjo Netrebić odsjedne kod njega, kad je u Osamijama misa. U svemu je Andrija Osipić prvi stanovnik sela. Nikola Nikov je tridesetgodišnji drvosječa, nadničar i ratar. Prezime mu je nalik na bugarsko ili rusko, ali je on također Osamijac i Hrvat, jer su Nikovi već šest stotina godina poznati u ravničkoj općini.

Oženio se prije dvie godine i preselio se u ženinu kuću, a od obitelji Nikov dobio je pod dio polovinu jutra šikare «kod gmajne«. Djece nema, kao ni Andrija Osipić. Nizak je i plećat, s kratkim nogama, a dugačkim rukama. Glava mu je debela, uha malena i mesnata, kao otečena. Kosa već godinu dana nečešljana. Lice mu je crveno; izpod očiju vise mu smežurane mesnate kesice. Oči, trepavice i kosa su mu kestenjave boje. Nos kukast, širok i kratak, usta debela i mastna; nema dva prednja zuba. Riedko je obrijan, a rutava prsa uviek su mu gola. Nikola Nikov nikad ne nosi košulju. Kaput obuče na golo tielo, a kad je jača zima, još jedan, podigne ovratnik i na oči spusti mastnu kapu, koju nosi već pet godina. Na prvi pogled taj Osamijac podsjeća na razbojnika, čovjeka koji bi se mogao kupiti za malen novac, da počini i najveći zločin. No Nikola Nikov nije takav. On je pošten Osamijac, malo otrešen, uvredljiv, i hoće psovati. Voli govoriti o politici, da je kao takva spas ljudski; da je nadnica malena, a petrolej skup. Znade spomenuti pokojnog bana Jelačića, i misli, da je on mogao jednim potezom pera stvoriti nezavisnu hrvatsku državu, kad je oružjem bilo sve riešeno, te bana Draškovića, kojemu prigovara, da je najviše kriv za Gubčevu smrt, a Gubcu opet, što nije složio malo moderniji ratni plan. Govori obično otresito: pljucne, opsuje, pljucne, pa opet nešto reče. Inače je on glavni obrtnik u Osamijama. Radi bačve, popravlja mostove, radi tesarske poslove i kolariju. Osamijci ga zovu Nikan. »Kod Nikana« ili »Nikan će ti načiniti«, tako kažu oni.

Baš o samo podne po blagom svibanjskom danu vraćala se gospoda od srezkog načelstva sa seoskog potoka. Pratio ih je seoski poglavar Andrija Osipić. Nikola Nikov, te Mlinarev srednji i najmlađi ostali su na potoku, a Adam Mlinarev išao je iza gospodnia srezkog načelnika i govorio mu o potrebi vodenice u Osamijama.

— Molim, molim... Samo treba da bude propisno izgrađena — važno je govorio gospodin srezki.

Adam Mlinarev se nakašljao.

— Podpuno po zakonu... Da! Propisno... novije, modernije, sigurnije... Da! — govorio je i crvenio se u licu, misleći, da ga je pisar gospodina predstojnika, koji je svaki

čas iz kaputa vadio bočicu s rakijom, pročitao da laže, pa je opet počeo, kao da se izpričava: — O molim, molim... Podpuno sigurno bit će građena.

Pisar je samo šutke sliedio starješinu, koji je nešto nerazumljivo gunđao. Andrija Osipić je u duši proklinjao tu ravničku gospodu, što su ga neprestano uznemirivala malenkostima ili bezpotrebnostima, jer svi oni, t. j. ni srezki, ni pisar, ni Mlinarevi, ni on sâm, ne razumiju se u vodenicu, osim ako se što razumije Nikan, koji će je podići.

Kad se Adam Mlinarev povratio, našao je već zakopana dva stupa, oko kojih se pjenila voda. Zadovoljno je trljao ruke, a kad bi ga Nikan oslovio »gospodin Mlinarev,« pitao bi mutnim glasom: »Šta je majstore?« Radilo se do mraka. Ivan Mlinarev nosio je stupove, daske, letve i razne željezne spone, Nikan je tuckao čekićem, sjekiricom tesao, tanjio pojedine drvene komade i prikraćivao ih pilom. Pridržavao mu ih je najmlađi Mlinarev, plavokosi Jakov. Nije pjevuckao kao prije, nego je nešto mrmorio, kao da hvali Nikanov posao i divi se njegovoj vještini. Ozbiljno je ogledao pojedine komade drva, mjerio letve i klimao glavom. Najstariji, Adam, stajao je na nasipu, a kadkad bi pomogao koji veći stup odnieti do sredine potoka, zagazivši do koljena u vodu. Mati, Selesta, dolazila je u jednosatnim razmacima, a onda bi podigla ruku nad oči, kao da joj sunce smeta, premda je bilo na drugoj strani neba, i oči bi joj se napunile suzama. Šuteći bi došla, šuteći bi otišla. Posao je napredovao. Brana za pričuvni vodeni bazen, što ga je Nikan sam izmislio, i što je bio za pola dana izkopan, bila je prva načinjena, zatim stupovi, na kojima se vodenica imala podizati u slučaju bujice i previsoke vode, sama vodenica na posebnim valjcima, kolo, koje bijaše čunjasto, neki posebni Nikanov oblik, brvno, temeljni podium i onda onaj gornji dio, što ga je Adam Mlinarev doveo iz Ravnica — sve to bijaše postavljeno za nepunih sedam dana. Sve je bilo na svome mjestu. Osamijci su uzput zavirivali na potok, klimali glavama i hvalili Nikana.

— Pametan čovjek kô i Andrija — rekao bi jedan, u izkrivljenom kajkavskom narječju.

— Razumije Nikan i vražji posao — potvrdio bi drugi, što je punio dugačku lulu.

Treći bi nešto mislio, gledajući u Mlinareve, koji su radili na potoku.

— Da sam ja znao — šaputao bi sam sebi. Ali bi već iza drugog koraka dodao: — Mlinarevi su gospoda!

Seoska mladež bila je znatiželjna. Uzkomešala se. Polovina je odustala od škole, samo da može prosjediti čitav dan na potoku. Neki desetgodišnji crni dječačić, što su ga zvali Kvrco, a Nikan mu opsovao »mater putarsku«, bio je najživlji. Kamenice je bacao na vodu, da je poprskao Nikana po opaljenim od sunca leđima. Jedanput je i sam pao u vodu, i zaprljao odielo. Razplakao se i rukama pokrio oči, a iz podrapanih nogavica ciedila mu se voda. Drugih događaja na radnji nije bilo. Radilo se mirno, brzo i triezno.

Mlinarevi su postavili svoju vodenicu, prvi osamijski mlin, na potoku izpod voćnjaka. S jedne strane prostiralo se selo, a s druge se dizala visoka brdina obrasla bukvama, grabovima i kržljavim hrastovima.

Jedne je nedjelje prvi put zaškripilo kolo, uzdrmalo se brvno, uzljuljala se vodenica. Činilo se, da će voda sve sobom ponieti.

Mlinarevi su probliedili, ukočili se od straha, dok je Nikan s brvna rekao,

— Dobro je, dobro...

Poslije se vodenica nije ljuljala, niti se brvno pomicalo. Samo je kolo užasno škripilo. Mazali ga svinjskom mašću, uljem i petrolejem, ali se nitko nije mogao dosjetiti kako bi se tome stalo na kraj. Nikan je opet pomogao. Donio je stare sarice od čizama, iz njih izrezao remene i jednu okruglu kožu i sve to stavio negdje izpod osovine. Više nije onako škripilo, nego se samo čulo tiše: zvrk, zvrk, zvrk, sve po taktu. Svi su odahnuli.

Gospodin srezki došao je opet. Štapom je udario po brvnu i rekao:

— U redu!

Neki građevni vještak pohvalio je majstora, a Mlinarev najstariji, obučen u svetačko odielo, s plavom kravatom i bakrenom iglicom u njoj, stajao je iza Nikana i smeteno odgovarao:

— Podpuno sigurno... Najbolji material.

Samo je Andrija Osipić kašljao i nešto gunđao, a kotarski pisar neopazice vadio bočicu izpod kaputa i pio.

Jedne kasnije nedjelje Mlinarevi su najavili svečanost. Imala se izvršiti posveta prvog osamijskog mlina. Adam Mlinarev bio je začetnik te namisli. Sjetio se on, da se svako novo djelo sveti: novi parovozi, kad se puštaju u promet, crkvena zvona, mostovi, kuće i ograde, a jedan prijatelj gostioničar govorio mu je, da je on i svoju »birtiju« dao posvetiti, i svega jedno ubojstvo dogodilo se, i to ne u njoj, nego na dvorištnim stubama, a posao da izvrstno cvate. Adam Mlinarev otišao je u Ravnice, poklonio se pred tamošnjim župnikom Franjom Netrebićem, ugojenim četrdesetgodišnjim svećenikom i govorio mu nešto o vjernosti, o pobožnosti, i na koncu su se sporazumjeli. Platio je stotinjarku, obvezao se dati podvoz i prirediti objed, pa je rok bio određen za tu svibanjsku nedjelju. Mlinarev najstariji zadovoljno se smješkao, kad je napuštao ravnički župni dvor, i mislio, da će to biti najzgodnija preporuka za mlin: svi će se Osamijci skupiti, također žitelji iz susjednih sela, jer će prije posvete biti misa, a on je ravničkom licitaru Gvircu spomenuo, da dođe na ledinu izpred kapelice, jer će to biti neko malo proštenje. Glasbu je bezplatno najmio Nikan, jer je on bio vođa »gudalačkog ceha.« Adam Mlinarev brzo je dočekao taj dan.

U svibnju su krasna osamijska jutra. Tiha, blaga i treperava. Planinski vrhovi s triju strana, šume se zelene, žubori potok, a gotovo na svakom stablu cvrkuće ptica. Rosa se raznobojno prelieva po travi u odrazu sunčevih zraka, pšenice se i ogrnuti mladi zeleni kukuruzi njišu, šušte, kao da šapću. Pietlovi se glase, a selo je još mirno, čini se mrtvo, jer spava. Tišina. Samoća, upravo mrtvilo zjapi u onoj prostranoj ulici, iza potrganih ograda i poluotvorenih tavanskih okanaca. To je osamijsko svibanjsko jutro, kad ocvaše jorgovani i divlji kestenovi.

Takvog jednog svetačkog jutra uzkomešalo se selo. Žurba. Metež. Brzo pretrčavanje putova od susjeda susjedu; kad šušte široke crvenkaste suknje, a bose razpucane noge oštrim koracima udaraju po prašnjavom putu. Smieh, kašljanje i glasno zievanje. Probudili se Osamijci i počeli se pripremati za svetački dan. Licitar Gvirc već je razapeo

šator, kad je ravnički župnik Franjo Netrebić uz pomoć guravog riđana Mlinarevih, kojega je tjerao Nikan, došao pred crkvu.

Mlinarevi su došli na misu. Dva starija brata bijahu obučeni gradski, s crveno-sivim kravatama izpod brade, u lak-cipelama, s plavim šeširima u lievoj ruci. Selesta ud. Mlinareva, u dugoj crnoj haljini, u staromodnim izlizanim cipelama, pod širokim šeširom, na kojemu bijaše prikopčano dugačko crno pero, držala je za ruku najmlađeg sina, kojega također obukoše u svečano odielo mornarskog kroja. Adama Mlinareva su u vrieme obreda morile brige; ne će li se s iztoka nagomilati još više oblaka i spustiti kiša, te kakvim će se riečima zahvaliti župniku poslije posvete. Srednji Mlinarev mislio je neprestano na susjedu udovu Magdalenu i nestrpljivo čekao svršetak. Najmlađem Mlinarevu sve je još bilo nejasno. Makar da se u svemu snašao i brzo zaboravio grad, o vodenicama, posvetama, misama i gvircu, koji su mu obećala oba starija brata, on nije ništa znao. Sjeo je na zemlju i kapu stavio na glavu, dok mu je nije skinula neka gurava seljanka i prstom pokazala na žrtvenik. On je opet stavio kapu na glavu i ostao bi na tome, da starica nije uporno tražila, da skine kapu s glave. Kad je on glasno povikao: »Što hoćeš? Ja nisam u crkvi, nego pred crkvom!«, uzkomešala se ženska tjelesa, pokrenuli se znojni vratovi i sve se oči zaustavile na njemu. On se razplakao i pobjegao na travnjake, a mati ga je svojim hrapavim glasom dozivala i pošla za njim, ostavivši starije sinove na obredu. Ali on se nije dao. Plakao je, kao da mora plakati nad nečim. Glavu je turao u travu i zatvarao oči; no pogled mu je baš kao uzprkos neprestano obuhvaćao crvene suknje seljakinja, vremenom iznakažene staračke ruke, u njima zrnca krunice, a pogled one starice, što mu je skinula kapu s glave, kao da se neprestano sukobljavao s njegovim...

U zraku su kružile vrane, lastavice i rode, sve je smrdjelo po izparinama, šešir njegove matere bio je položen neravno na njezine siede kose, a dugačkim crnim perom igrao se vjetar. On je još jasno jecao i gledao u mislima ona znojna ljudska tjelesa pred kapelicom: kako su ukočena, a opet svojom nutrinom nešto traže, kroz one mutne poglede, kroz onaj šapat ili umoran smiešak, što se pokazuje na gdjekojem

mlađem licu; a iz crkve dopire žamor, u kojem se razabire rieč: Amen! Od plača je kasnije zaspao i onako pospanog odnio je Mlinarev srednji kući, kad ga je pronašao.

Posveta vodenice svršila se brzo. Ministrant je nosio posudu sa svetom vodom, ravnički župnik, stojeći na nasipu, škropio po brvnu, a ljudi molili Otčenaš, pa opet iznova. Mlinarev najstariji zadovoljno se smješkao gledajući u oveću procesiju žena, i nakon što je Franjo Netrebić skinuo sa sebe bielu košulju, rekao je nekoliko rieči, kao znak zahvale. Poslije toga Mlinarevi odvedoše župnika svojoj kući, a ostali odoše pred crkvu.

Na tratini pred crkvom bijaše metež. Uz licitara Gvirca bijahu razapeta još tri licitarska šatora, neke prodavačice krunica i medaljica svađale se zbog zauzimanja boljih mjesta, mastne pečenjarke od prejake vrućine i pare prevraćale očima i trle ih rukama, pekari pravili šale prodajući »štruce«, raztakao se gvirc, pivo, medica i vino, pohlepno se jele pečene krvavice, salama, hladna pečenka i napola izkuhan madžarski gulaš; a kad je Nikan potegnuo gudalom, izađoše neki stravični akordi, i brze noge udariše po ledini u ritmu polke i prekodravskog čardaša, pa opet u nekom posebnom vrtoglavom tancu. Netko je povikao, da su ga okrali džepari, nastao je metež, strka, vriska, čuo se jauk i plač, a nakon cielog sata već je odjekivala pjesma i svirka i nastavio se ples.

Pod večer izvršiše još jednu pobožnost: blagoslov. Bilo se malo utišalo, proriediše se ljudi pod šatorima; pekari, pečenjari i licitari brojili su novce, a Nikan je samac vukao gudalo po strunama.

Poslije blagoslova opet se nastavilo do u kasnu noć. Svatko je jeo i pio, jer makar iza toga tri dana gladovao, Osamijac se morao najesti i napiti na proštenju. Mlinarevi, kad izpratiše ravničkog župnika, kojega je opet odvezao riđan, dođoše pod šatore. Ivan, Adam i mati. Ljudi su ih promatrali i pijano klimali glavama, a šaptom govorili: Gospoda su ti Mlinarevi. Ženama se zaustavljao pogled na dugačkoj peruški Seleste Mlinareve, koja je kod slabe petrolejke sablastno podrhtavala po dahu vjetra, i one su se u tmini snuždeno križale. Jedna je povraćala medicu, pivo i salamu i htjela nešto reći o staroj Selesti, ali se u gunđanju

zaplela. Večernji pozdrav Gospi zvonar Rok zaboravio je odzvoniti, ali to nije nitko primietio. Sve je bilo pred pogledom mutno, a drugi dan su spavali do podne i nitko nije izašao iz sela, osim starog neženje Židova Leutza, koji je cieloga toga svetačkog dana brojio novce i kontrolirao dužnike.

Samo je najmlađi Mlinarev te noći bio kod kuće. Snuždeno je sjedio na svom krevetu, dok je do njega kroz blagu svibanjsku noć dopirala pjesma, svirka i polupijani smieh . . .

U jesen je Mlinarev najmlađi otišao u grad na školovanje. Poslije njegova odlazka Selesti Mlinarevoj je pozlilo, još više je probliedila, rekla sinovima, da više ne može, i legla u krevet. Nije ustajala, pa joj je Ivan Mlinarev najmio dvorkinju u osobi susjede udovice Magdalene.

Jedne jesenske noći, kad su zrikavci pjevali svoje jesenske melodije, Mlinarev najstariji vraćao se preko voćnjaka s vodenice. Ostavio je Nikana, s kojim je imao dogovor radi gradnje još jednog mlina, jer jedan par kamena nije bio dovoljan, da ljude brzo zadovolji. Nešto novaca, što se skupilo, morao je uložiti u novu vodenicu, a to baš nije bilo s njegovom voljom, jer makar da je sanjario o gospodskoj zaradi, nije u njemu još bio veleobrtnik, koji hlepi za još većim poslom, još većim objektima, još većim dobitkom. Žalostno je stresao ramenima, videći da se ipak mora pokoriti potrebi, i ostavio Nikana, da dremucka na starim vrećama i čeka, kad će zazvoniti zvonce, da naspe novo žito. Prošao je voćnjak i krenuo uz nekadašnji Petrićev štagalj, koji je bio prekriven i popravljen. Maštao je o svačemu: o kućnim potrebama, da bi materi trebao dovesti liečnika, makar i protiv njezine volje, o prevelikom oporezovanju, koje je nemilosrdno propisao porezni odbor, kad ga je pomeo neki šušanj. Stao je i čuo šaputanje, zatim uzdah i izgovoreno svoje ime. Ukočio se. Strah je došao na njega, jer su vrata bila zatvorena velikim lokotom, a to se sve događalo u staji. Jedna crna sjena vukla se izpod orahova stabla i tapkala po tmini, suho orahovo lišće šuštalo je pod njezinim nogama. I ta je sablast izgovorila njegovo ime. Tla mu je nestajalo pod nogama, u zraku su igrale zviezde: čuo je, kako laju psi, u jednom susjedstvu

plače diete, a dalje preko voćnjaka žubori potok. Ali svi ti glasovi bili su mu nepoznati, kao da ih sluša iz neznane daljine, kao da ih ponavlja šumska jeka za kišovita jesenskog dana.

— Adame, zar su u staji? — Taknula ga žena toplom rukom po ramenu.

— Mati! — glasno je odgovorio prepoznavši Selestu Mlinarevu.

Još više se iznenadio. Ostavio je mater u krevetu, čuo je još iz dvorišta njezine bolne uzdahe, a kad se nakon satdva povratio, ona se vuče po dvorištu i tapka svojim staračkim hodom, kao da je zdrava. Čuo je njezinu opomenu, i vidio gdje pristupa k stajskim vratima. Lokot s vrata je izpao, a iz staje je izašao Ivan Mlinarev:

— Mati!

— Sramota! — zaplakala je stara Selesta, kad je ušla u kuću.

— Sramota! — progunđao je i Adam, podbočivši glavu tvrdom šakom.

Ivan Mlinarev je šutio i pokunjen gledao u pod. Mislio je nešto sakriti, ali se, eto, odkrilo veoma brzo. I svi znadu. Nije znao, što bi rekao, tražio je rieči, sastavljao rečenice, palio cigaretu, koja mu se neprestano gasila. Napokon je rekao:

— Dobro! Ti se ženi!

Kod toga su ostali. Šuteći su legli spavati, a ujutro je i stara Selesta ustala.

Najstariji Mlinarev mislio je na ženitbu. Vrieme je, da se oženi, a napokon zbog kućanstva mu je potrebna žena, jer mu dodijaše materine jednolične juhe i slabo izprani tanjuri. Posao oko vodenice, oranice i sjenokoše bio je na njegovoj brizi. Mislio je, da je već i ostario, pa da mu je krajnje vrieme. Stoga je odlučio potražiti ženu. No to je bila muka za njega, jer u Ravnicama nije poznavao nikoga, osim trgovca dužnika, koji je već svima, što su se o njemu propitkivali raztrubio: da je on propali trgovac, da ne posjeduje nikakvu vriednost i da je obitelj Mlinarevih najveća sirotinja. U takvim prilikama nije imao smjelosti, da kome spomene ženitbu. Grad, nekadanje svoje prebivalište, izpus-

tio je iz misli, jer bi na sadanje svoje stanje mogao dovesti samo kakvu mesarsku kuharicu ili sobaricu, i to po ljepoti i odgoju niže vrste. A žene, tri stupnja više od takvih, on bi u kakvom kutu kod kojeg prijatelja nekad uštinuo za bradu ili za grudi pa i zagrlio, a onda prostački odbacio od sebe, kao ugasnuli čik na smetište. Ostadoše još Osamije. Bilo je tu najviše dvadeset djevojaka, mlađih i starijih. Dvie su bile već dosta stare: neka Agata, što se već približila tridesetoj, ali je nesposobna za bračni život, jer je uviek bila suha i — kako su govorili — bolestna zbog svoje razvratne mladosti. i druga dvadesetpetgodišnja Doroteja, bucmasta, crvenokosa i uviek namrštena, odviše pobožna; odlučila je ostati do smrti čista ali s obzirom i na svoju nepristupačnu vanjštinu. Adam Mlinarev poznavao ih je obje: pomislio je, da s njima ne bi mogao biti sretan, jer prva je nezdrava, a druga zanešena božjim sveticama, a on nije trpio pobožne ljude. Ostale su još one nepoznate, one mlađe ,koje je vidio na proštenju, kad je svetio svoju vodenicu, što su vriskale kao u prašumi, namigivale nekim mladićima, a ipak se sramile, crvenile se od oštrog mužkaračkog pogleda i pri tom pokunjeno sagibale glave. Vidio ih je i izpred njihovih kuća, kako stoje uz ograde i razgovaraju među sobom i sa seoskim momcima i smiju se, kao da je svaka rieč osamijskih mladića šaljiva.

Gledao ih je u mislima, sjedeći sam nasred dvorišta po toplom listopadskom danu. Ukazale su mu se suhe, gurave, bliede u licu, sa slabo razvijenim grudima i tankim nogama. Šuštanje njihovih naškrobljenih podsukanja i još širih sukanja povodilo se za suhim lišćem, kojim se poigravao vjetar, i on je u mašti izabrao jednu jaku, visoku, debelih nogu i širokih sukanja. Lice joj je bilo crveno, nos kratak i debeo, usta malena, oči i kosa kestenjave boje. Ustao je s povaljena vrbova trupa i otišao u vodenicu.

— Nikane, ja se ženim! — nekako je mračno rekao.

— Gospodine Adame, a? — zievnuo je Nikan.

Opisao je Nikoli Nikovu djevojku, koju je vidio u mašti, a ovaj mu je rekao:

— Jaga, kći putara Janka.

— Pogodio si! — potvrdio je Mlinarev najstariji i izašao iz vodenice.

To, što je Adam Mlinarev uradio zadnjih deset časaka, bilo mu je tako jednostavno, kao da se na uličnoj šetnji u gradu ramenom dotakne kakve naličene gospođice, reče »pardon«, izazovno se za njom okrene, nasmije se i usnama zatrubi note g-h, pa ode u kakvu kavanu i već misli o prošloj nogometnoj igri. Tako je i sada učinio: ustao s vrbova panja, rekao nešto Nikanu, što uobće nije postojalo, vratio se, iz staje izveo riđana i poveo ga na pašnjake, misleći, da bi morao kupiti šešir.

Nikola Nikov nije mislio ni o čemu drugom, nego o tom. Nešto je rekao ženi, nešto strini, nešto kumu, i u kuću Mlinarevih počeše dolaziti neke žene i govoriti o dobroti osamijskih djevojaka, njihovoj čednosti, urednosti i čistim prošlostima. Sve su dolazile u vrieme, kad Adama Mlinareva nije bilo kod kuće, a stara Selesta odpravljala ih je kratkim odgovorom:

— Ne znam ništa!

Žena Nikole Nikova došla je jedno popodne, kad je on sam bio kod kuće. Govorila mu je o Jagici, ali odviše brzo i pometeno, crveneći se u licu, da je on samo to doznao o toj Jagici: da je pametnija od cielog sela, da prede i da je stricu Đuri kopala vinograd. On je obećao, da će u večer doći u putarovu kuću.

Poslije toga je opet maštao o osamijskim djevojkama. Sjetio se, da je prošao uz jednu, a njezine vlasi da su zaudarale po petroleju. Kod pomisli, da to možda nije Jagica, on je samo rekao: Svejedno! Gledao ih je znojne, njihove razpucane bose noge, mastne vratove, crvene otečene ruke i opet rekao: Svejedno! i odlučio ići u kuću putara Janka.

Pod večer je opet došla neka starica. Težkom mukom se dovukla do Mlinareve kuće i prije nego je počela govoriti, uzdahnula nekoliko puta. Govorila mu je za neku Barbaru, kćerku udovice Lucije, što im je kuća na kraju sela, odmah čim se dođe u Osamije iz Ravnica. On je slušao i opet samo razabrao, da nešto govori o krmčićima, o pletenju i obametanju, da je ta Barbara veoma mlada, zapravo da još i nije za udaju, ali kako njoj najbolje pristaje, da bude »gospa«, da bi se udala.

— A Jaga? — pitao je on.

Starica je počela glasno hihotati, podigla se mladenački sa stolice i šaptom važno rekla:

— A kaj su delali ona i Imbrić vu kmice?

Najstarijem Mlinarevu se također omakla rieč, te je ponovio za staricom: Vu kmice?

A žena, što je stajala pred njim, neprestano se smijala, i on je razabrao iz njezinih rieči, da je Barbara imućna, da će dobiti odmah u gotovu nekoliko tisuća, a svršila je vinogradskom štrcaljkom i bačvom za kupus.

— Dobro! Doći ću u večer k Barbari.

Mlinarev najstariji odustao je od Jagice samo zbog rieči »vu kmice« i u večer otišao u kuću Barbari.

Ivan Mlinarev, premda nije mnogo mislio i unapried stvarao planova u zbivanjima, što ih je sam opažao, smijao se pred materom, kad mu je govorila, da se Adam namislio ženiti s nekom Barbarom i da je kod nje.

— Kako? — pitao je on.

— Kako? — razširila je ruke mati i podigla čuperak prosiede kose. — Eto! Kako i drugi Osamijci čine. Ja sam slaba, pa se i ti ženi.

Srednji Mlinarev se opet nasmijao. Brat, Barbara i prije toga ti starački snuboci bili su za njega neka predstava, gdje pojedinci nisu diletanti, jer već kroz stoljeća svi većinom igraju takve uloge.

— Ceremonije! — rekao je on glasno i izašao u dvorište u jesenku noć.

U tmini se opet smijao bratu. Promatrao ga je u mislima i mislio, kako je njega lako ugurati u nešto, o čemu je i sam do prije malo vremena držao, da je glupo, u čemu je htio biti različit od drugih. Taj njegov brat, bivši mračni tip, čovjek, što barem želi podići njihovo imovno stanje, makar kakvim sredstvima, gleda spas u radu i dopušta, da on ljenčari — njemu je bio smiešan, neka figura, što čas plače i kuka, a čas veselo pleše. Smijao se prolazeći dvorištem.

— Ceremonije!

Preskočio je ogradu i našao se u dvorištu susjede Magdalene, ali o svome činu nije mislio ništa, niti se pitao: Nije li i to staro, što on čini, nisu li i drugi u prošlosti radili tako?

3

Uz žubor potoka i pastirsku kriku odlazio je Nikan po brvnu u mlin. Vratio se preko voćnjaka od Mlinarevih, gdje je sastavio obračun. Žena je odniela nešto brašna, on nešto unapried popio, i ostale su čiste dvie stotinjarke nakon tromjesečja, kad su sporazumno odredili praviti obračun. Sve se slagalo i Nikan je bio zadovoljan. Godilo mu, što je u službi Mlinarevih, jer ih je držao za pravu i poštenu gospodu i mislio, da su oni u gradu propali samo zbog svoga poštenja. Gunđao je, pljuckao, pušio i pio. Ponekad bi posumnjao u gospodstvo Adama Mlinareva, jer uzima za ženu Barbaru, kćer udove Lucije. To je za njega bilo nešto nerazumljivo, mutno. Kad je za čas potegao iz bočice, zaboravio je na to i pomislio na politiku.

Nikan je bio oduševljen hrvatski narodnjak. A opet s obzirom na tisućljetnu borbu hrvatskog naroda za samostalnu Hrvatsku, Nikola Nikov bio je vatren oporbenjak i protivnik svih jugoslavenskih vlada. Svu borbu svoga naroda gledao je on veoma težko svojim krvavim očima, a razne kompromise kao nešto nerazumljivo i za njega i za ciele Osamije, jer svi osim Židova Leutza bili su za ostvarenje čiste hrvatske države. Nikan je vikao: Živio! i prvi izpred svih nosio hrvatski barjak u Ravnicama. Jedanput je povikao: Živio Gubec! Urlanje: »Živio!« razliegalo se iza njega, a on se sjetio, da je čitao: Slava Gubcu!, pa se je drugi put izpravio. No ljudi iza njega opet su povikali: Živio!, glasba je zasvirala koračnicu, a on je barjak podigao još više. Na jablane, na brzoglasne stupove i u Ravnicama na sam crkveni križić na zvoniku on je podizao hrvatsku zastavu. Nekom Ljudevitu iz Ravnica nosio je posudu s bojama, kad je po plotovima pisao oporbene poklike, a najviše mu se sviđao onaj: »Jugoslavija je ostvarenje velikosrbske misli, koja će, kad se odgurnu kulise, nestati kao magla. Živjela Hrvatska!«, makar da je s težkom mukom shvaćao smisao tih rieči. To je bila njegova politička kariera, njegov šestgodišnji rad na političkom polju, kad je samo jedan put bio protivnog mišljenja i htio očajnički povikati: Kruha!

Mislio je Nikan o svojoj prošlosti, sjedeći na podnožju drvenog mlina. Andrija Osipić došao je k njemu. Donio mu novi kukuruz.

— Stali smo, Nikane! — rekao je poglavar, sjednuvši na vreću sa žalostnim licem.

— Stali smo! — potvrdio je Nikan i snuždio se također.

Više nisu govorili. Šutjeli su, sve dok nije u vodenicu ušao Adam Mlinarev.

— Gospodine Adame, a? — rekao je Nikan i ustao s poda.

— Ide, ide... — potvrdio je Mlinarev i rukom promiešao žuto brašno, što je sipilo u ladicu. Prošetao se nekoliko puta po vodenici idući korak dva napried, pa opet natrag. Htio je nešto reći, nešto pitati, ali nije znao, što bi rekao, da barem donekle nečemu dadne važnost.

— Što ste razgovarali? — upitao je napokon.

— O politici! — oglasio se Andrija Osipić i ustao s vreće.

Opet šutnja. Onda je Adam Mlinarev uzdahnuo i rekao:

— Ah, politika.

Poslije je poglavar sela krenuo prema kući, a Adam Mlinarev prema pašnjacima, dok je Nikan ostao u mlinu. Na razstanku nije bilo ni pozdrava, već je starješina sela nešto progunđao na nasipu, spotaknuvši se o brv. Što su opet progovorili u vodenici, mislili su da su rekli sve, što im je u duši. Hrvatska politika, živio, oporba i dolje — te su rieči kod njih značile sve. Da nema kruha, da ih razbojnički pliene beogradske vlade, da žele nešto veselije, sretnije i svoje. Ali su se težko izražavali. Za većinu bili su mutni takvi pojmovi: na temelju poviesti, ili: narod, koji je mogućan da slobodno živi. Barjaci, boje i poklici o hrvatskoj slobodi bili su im kao kakve igračke, s kojima se igraju djeca, koja sebi umišljaju drvene konje, da su živi, dok su stvarno prosuđivali stanje u Osamijama. Stalo se nešto i na takvu oporbenu poslu, stalo se i razgovaralo i šaptalo veoma važno o nekoj republici, kao da se republika donosi iz inozemstva u džepu. Mutni pogledi bi se zaustavljali na kojem ne-Hrvatu pobiraču poreza, kašljali su, pušili, pili i pljuckali, i kad su se ujutro budili, glasno su zievali na kućnim pragovima. Bili su ljudi: Osamijci iz osamijske uvale, kao i uviek do tada, gdje davno iztrunuše kosti njihovih pređa. Isti u tom kotlinskom

gniezdu, što se nije moglo nazvati samo bilogorskim ili podravskim ili opet brdinskim, ako zajedno ne bi imalo sva tri pridjeva, koji bi dali oznaku položaja »tamo negdje«.

Adam Mlinarev je u večer opet posjetio kuću udove Lucije. Došao je sramežljivo, kao i uviek do tada, sjeo iza stola i vrškom prstiju bubnjao po njemu. Promienio se. Postao je veoma plah, kao da mu treće desetljeće života nije već pri koncu. Slušao je sa strahom otresit glas buduće punice, i kad je držao svoje koljeno u blizini Barbarina, osjetio je, kako je ona drhtala, kad joj je mati povikala:

— Pazi kako šivaš!

Barbara se u svemu pokoravala materi, a i on je kao budući zet osjetio neku potrebu, da joj se pokorava. Udova Lucija mu je rekla, da se njemu ne pristoji nositi kravatu, jer je nitko ne nosi, pa čak ni stari Židov Isidor Leutz, i on je više nije nosio. Sve je on slušao i radio, kako je rekla udova Lucija, i kao da više nije bio onaj Adam Mlinarev iz grada, što je nekad pisao pisma nekoj gospođici s naslovom »Mademoiselle Silvia M.«, te nekoj gospođi »Madame Marcella B.« Sudbina, zbog tako pobrkanog družtvenog sistema, ili vrieme, ili život?

Što zapravo jest? Od novih »Adler« kola do mršavog riđana, od Silvijinih svilenih kombinezona do naškrobljenih podsukanja, od Marcellinih parketiranih namirisanih soba do vlažne udovičine sobe, gdje uzduh uviek vonja po octu? I kad to ne bi promatralo oko Adama Mlinareva, reklo bi se: Epilog tragedije. No on se iz dana u dan mienjao, priklanjao se novoj okolini i u njoj nalazio zadovoljstvo. Samo ga ubadao onaj smieh brata Ivana, što je svaku njegovu rečenicu dočekivao napomenom: »O dašta, seljaci pa seljaci, e, dakako, i punica.« Nije mogao ništa uzvratiti bratu: progutao je slinu i šutio. Osjećao bi od takvog bockanja neku bol, nešto, što je odviše težko, a da bi sav teret mogao sâm vući. Ali ipak mu se ukazalo nešto svjetlije, što bijaše još daleko od njega, ali ipak na obzoru toga sumračja: skora budućnost... Ciele večeri prosjedio je iza stola uz Barbaru i samo odgovarao na pitanja.

Udovica Lucija imala je nešto mužkaračko u sebi. Otresenost, oštrinu u hodu, brzinu u radu, mračni pogledi bili su njezina obilježja. Njezina pojava bila je ugodna: lice za-

gasito, oči crne, usta široka, nos zavinut, stas srednji, puna prsa, a ruke debele i žuljave. U prosincu je imala navršiti četrdeset i sedmu godinu. Kći njezina Barbara rodila se prije sedamnaest godina. Svršila je četiri razreda osnovne škole i ostala kod kuće. Pisati je zaboravila, čitati nije ni naučila, a računi s brojevima preko stotinu bili su za nju, što za srednjoškolca kvadrirane nepoznanice. Bila je visoka i tanka. Noge joj bijahu veoma mršave, ruke suhe i žute, prsa slabo razvijena, glava okrugla, s razvučenom donjom čeljusti. Slična je bila neuspjelom kiparskom djelu, u kojemu je jedan kamenoklesar bez uspjeha pokušao učiniti Madonu. Lice njezino bilo je bliedo, oči žute, obrve i kosa plavkaste. Češljala se drugačije nego ostale osamijske djevojke, više u jednu stranu, a i oblačila se više polugradski. Na Mlinareva najstarijeg nije nikad mislila, već je u snu i u maštanjima nešto osjećala za sina pastira Šimuna. Bilo je to nešto, od čega drhće tielo, u mislima se pojavljuju žarke slike, a očni se kapci kao u polusnu zatvaraju. Jedna drugarica joj je nešto pripoviedala o ljubavi, o zagrljaju, što ga je ona osobno izkušala s nekim građevnim poduzetnikom iz Ravnica. Ali ona o tom nije mnogo razumjela, uobće ništa o svrsi svoga života, već je samo čekala nešto nepoznato, što je imalo doći, kad joj mati reče, da pođe iz roditeljske kuće u novi život. Mlinareva najstarijeg dočekala je sramežljivo, ali i hladno. Iz početka gledala ga je iz takve daljine, u kojoj se riedko dolazi do zbliženja: gospodin, stranac i još mnogo stariji od nje. Protivila bi se, ali je od straha pred materom šutjela. Kasnije, kad se bolje upoznala s Adamom Mlinarevim, nije joj bio toliko stran, ali je ipak još obarala poglede, crvenila se u licu i mucala u razgovoru. Mati ju je poučavala, kako se ima prema njemu vladati, kako će se izbaviti iz njegova zagrljaja u tmini: jer su svi mužkarci nasilni i ne misle na ništa, pa zato žene u druženju s njima moraju biti lukave. A Barbari se jednog dana to zgadilo i dojadilo to čekanje, i najradije bi otišla u kuću Mlinarevu odmah, da se svrši sve.

Stara Selesta bila je s izborom snahe zadovoljna. Uz polutrule ograde vukla se po selu i otišla ravno u kuću udove Lucije, koja joj je pokazivala Barbarinu djevojačku opremu.

— Eto! — govorila je udova Lucija vadeći komad platna iz visokog ormara.

— I to je njezino? — pitala je Selesta Mlinareva.

Udova Lucija potvrdila je riečima i klimanjem glave, a stara je Selesta bogzna zbog čega uzdahnula i sjela na stolac. Barbara je sagibala glavu, uši su joj gorjele, obrazi su joj bili čas hladni, čas vrući, i nije znala ništa reći. Rieči su joj zapele u grlu. Muka su bili za nju ti jesenski dani. U samoći, kad matere nije bilo kod kuće, ona je neprestano šivala i tužno sjedila na stolcu. Mislila je o Mlinarevima. Selesta Mlinareva bila joj je antipatična. Gledala je u njoj staru gradsku gospođu, što samo uzdiše, miluje suhim rukama svoje krive noge, a u kući željno očekuje snahu, da se može pred njom kreveljiti i vikati, govoriti joj nešto nerazumljivo — gospodski. Njezin hod, kratak, već malo labav, ona prikaza njezina staračkog tiela i voštanog lica, micanje staračkim plavkastim usnama, nju su strašili. Gledala je u budućoj svekrvi nešto nadnaravno, pa opet neko zagrižljivo stvorenje, nešto, što se ne može trpjeti u blizini, a sve iz nepoznatih razloga. Već sada je o budućem mužu Adamu Mlinarevu mislila nešto povoljnije: ufala se u njegovu dobrotu, makar da njezina sklonost još nije bila velika. Mislila je, da će mu se pokoravati, jer mora, da će raditi, što on hoće, a i sada bi već to činila, samo kad bi on što zaželio. Ali on nije ništa želio. Rekao je: »Laku noć!« i izašao iz kuće. Ona ga je izpratila do uličnih vrata i tu je on rekao samo one dvie rieči za oproštaj i otišao. Ona je ostala sama, naslonjena na stup, promatrajući mjesec kako svietli, i činilo joj se, kao da joj se smije i zove je nekud u visinu gore, gore, gdje bi imalo biti liepo.

Kad bi je mati pozvala, pošla bi odmah u kuću. Obje bi legle na jedan krevet, na kojemu je ona prospavala deset godina, sve odkako je umro otac. Dugo su sjedile u tami na krevetu, križale se i šaptale neke molitve. Prije je molila bar s nekim mislima o riečima, koje je izgovarala, ali sad je šaptala, samo da nešto šapće, jer bi se inače mati srdila, kad bi usnula bez duge molitve. Tako sjedeći na krevetu, ona je gotovo uviek pomišljala na Ivana Mlinareva. Kod pomisli na njega ona bi zadrhtala, nešto bi zaigralo u njezinu tielu, a te osjećaje još je više pobuđivala ona toplina, što je dolazila

s golih materinih kukova, što bijahu prislonjeni uz njezino suho stegno. Ivana Mlinareva gledala je drugim pogledom nego ostale Mlinareve. Mislila je, koliko god je on grub i otresen, da je toliko i fin. Njegovo lice bijaše joj umiljato, pogledi žarki, a govor, kad je bio i najoštriji, ugodan. Za samotnih listopadskih popodneva stupila bi pred ogledalo, svukla košulju i gledala svoja gola prsa, rukama se dražila po njima i sramila se u isti mah same sebe, da bi od nečega i zaplakala. Plakala je i jecala, gledajući sebe u ogledalu, i pomislila, da će to suho njezino tielo biti prikazano nečemu nepoznatom, i da će se za cielog svoga života kretati u tom nepoznatom, kao sama sebi nepoznata. Takva bi provirila na ulicu kroz čipkaste zastore, kroz koje su dopirale blage zrake jesenskog sunca i zaustavljale se na njezinim golim prsima.

Gubili se zvuci violine u čistom zimskom danu. Snieg je pokrio zemlju, a sjevernjak je puhao, kao da jeca nad promrznutim ljudima. I kad se sve umirilo, sunce je svojom jadnom toplinom omilovalo snježni plašt zemlje. Iz kuće udove Lucije čuo se smieh, vika, ijujukanje i glasba, u kojoj je cimbalista prejako udarao po žicama, a guslač rezko piskutao svojim strunama u odmjerenom taktu polke i čardaša... Ciganski drmeš; zvuci ciganske glasbe; crni guslači sa zelenim šeširima, a na njima paunovo perje. Akordi bijahu podmukli i neki divljački ritam osjećao se u njima... Ženio se Adam Mlinarev. Povratio se iz crkve sav okićen umjetnim bielim cviećem, a mlada sva u bjelini, s domaćim bielim čarapama na nogama i polucipelama nekog posebnog osamijskog kroja, stajala je pokraj njega uzbuđena, smetena i posramljena. Oboje se nisu znali okrenuti ni slobodno koraknuti bar jedan korak. Mlada se sramila, a da ni sama nije znala čega, a mladoženja, Adam Mlinarev, svakog njezina pogleda. Bilo mu je mučno u crievima, u nos mu se uvlačio onaj zadah kolača, pečenog mesa, vina i rakije, izparenih tiela, što ga bijaše po cieloj kući. Gledao se svojim očima, vlastitim pogledom, i prošaptao rieč brata Ivana »ceremonije«, koju je ovaj izgovorio za porugu i u znak prosvjeda otišao udovici Magdaleni, ne htijući biti na svadbi. Rekao mu je, da on slobodno misli, da slobodno ljubi i da je podpuno neovisan u svom odnošaju. Govorio mu je o gradskoj gospođici Silviji, o fraku, paradnom

šeširu i salonskim hlačama i opet se nasmijao dodavši: »Ženi se, jer s pameću kreće unatrag«. On, Adam Mlinarev, snuždeno je samo maknuo ramenima, jer on nije mogao ništa učiniti protiv običaja, ako se htio oženiti. Ženili se u gradu, ženili se i u Osamijama. Vjenčavali se u crkvama, plaćali ozive i vjenčanja, priređivali svatbe, svirale im glasbe, pili, pjevali, bljuvali od pića i jela, a sve drugi ljudi, dok su mladenci snuždeno kao pokisli čekali čas, kad će ih odvezti u drugu kuću. U gradu su se mladoženje vjenčali u frakovima, salonskim hlačama i tvrdim ovratnicima, a mlade u bielim opravama s bielim prevlakama, sve u cvieću. A na selu drugčije. U Ravnicama i Osamijama mladoženje su imali čizme, hlače husarskoga kroja, te šešire i kaputе seljačkoga kroja. Mlade su bile slične onima iz grada. Adam Mlinarev nije se obukao ni gradski ni seoski, samo je sav bio izkićen cviećem, papirnim lančićima i granom zelenog ružmarina. Namrštio je obrve, stisnuo usne i čekao svršetak tog pradavnog običaja. Mislio je, da bi brat Ivan mogao imati i pravo, a opet je iza toga rekao: Svejedno! Sjetio se, da je neki novinar (podpisao se punim imenom i prezimenom) napisao baš za osamijsku svatbu, da je to stara kultura, neizkvarena, a ono gradsko da je nešto »moderno divlje«. On se kod te pomisli još nečega sjetio iz novinskih članaka toga vremena, i nasmijao se glasno, da je mlada zadrhtala i ukočeno pogledala u njega pitajući se: Šta mu je?

Ciganska glasba uz pripomoć Nikanovu, koji je u njoj bio primaš, svirala je svaki čas, mienjajući skladbe. Sad madžarski čardaš, sad opet neki južni drmeš, polku, žalostni ciganski drmeš, Rakocievu koračnicu i beogradske ciganske ljubavne pjesme uz jednoličnu pratnju cimbala. Neki izborani cigo pjevao je sam s bezkonačnim dozivima: Ej, tugo moja, tugo moja, maje, kakova me rodi! U pripjevu su opet zapjevali svi svirači i završavali pripjev dugačkim: oj. Bijahu to melodije balkanske, različite od čistih hrvatskih pjesama; razlikovale su se i od bugarske ljubavne melodije i od primorskih južnjačkih pjesama. Bilo je u njima namještenosti, velike mješavine, koju je izmiesio neki slabo plaćeni skladatelj, sjećajući se južno-macedonskih napjeva, pa opet jedna bijaše neka mješavina istinske nutrine i čistoće melodije, nenamještena i osjećajna; kao da plače nad tim životom, u kojemu se kod nas već stoljećima nije mnogo izmienilo.

Prolazio dragi kroz karpatska brda,
nekoć dragi, moje nane,
sad prolazi dragi uz albanska brda,
sada dragi mene kô dragane.
Oj, godine, daleke tuđine
tužne na uranku,
oj, oblaci, daleke visine
u sumračnom danku...

Dalje su pjevali, kao da se vesele, što se život protegao do ovoga dana i dalje, jedan drugom daju život života i žive dalje u vremenu i prostoru, do odpora, u prašini i radu i neimaštini. I zamirali su zvuci violine i glasovi grla: nekoji zvonki, mekani i prirodni, a nekoji polupijani urlici, poklici i nazdravice, koje su obično počinjale kršćanskim poklonom »Hvaljen Isus«, a svršavale se pijanim smiehom: he, he, hee... i udaranjem po koljenima. A sve to je pokrivao pljesnivi strop okićen papirnim ružama i lančićima; i samo se tresao, kad bi glasbenici zasvirali drmeš. Skakalo je desetak ljudi, tresle se grudi izpod pamučnih košulja, listovi, podrhtavale suknje, parila se koža na vratu, pod koljenima i na prstima, a prašina se uzdigla, da je svaki čas netko kihnuo. I nogama, kao mesnatim težkim batovima, udaralo se o pod, rukama opet po gredama izpod stropa, jedan bradat čovjek divlje je zaurlao, da se u svačijem uhu potresoše bubnjići, a taj divlji ritam snaga, micanja i divljanja pratili su tihi zvuci, osjećajni i liepi. Bila je to osamijska svatba Adama Mlinareva, za koju je on imao sud: »čista seljačka kultura, čuvanje nepatvorenih narodnih običaja«. Makar da su se te rieči Adamu Mlinarevu učinile kao bezznačajne, uzput izrečene, bila je u njima izrečena stvarnost, i ne bi trebalo daljnjeg razmišljanja o njima, da od te stvarnosti neki što žive daleko od sela ne napraviše zadnji korak, od kojega se nisu znali dalje maknuti, ne misleći na ljute rane sadašnjosti i potrebe razumnog i ljepšeg života, uz čuvanje kulturne predaje.

Bila bi to i podravska svatba, da te Osamije nisu bile »tamo negdje«.

Mlinarev najstariji čekao je čas, kad će napustiti kuću udove Lucije i povesti mladu kući. To se imalo dogoditi oko pola noći ili nešto kasnije. Prije toga su još skupljali milodare, vezali rubcem oči, igrajući se skrivača, a seoski mladići

potukli se do krvi. Dvojicu odmah odvezoše u Ravnice k liečniku, a jedan će preboljeti i bez liečnika. Bilo je, kao da se nije ništa dogodilo. Mužkarci su pitali, koji je bio najjači, a žene su šutjele i čekale, kad će zasvirati. Jedan guravi stric, prosiedih brkova i ćelave glave htio je biti osobito šaljiv. Mahao je rukama, bockao neku ujnu Agatu djevojačkom nevinošću i izgovarao nazdravice u dvie-tri nerazumljive rečenice, izpijajući čašu na dušak. Jelo se bez viljušaka, po rukama se ciedila mast. Pečeni pietlovi, patke i purani samo su nestajali sa stola. Guravom stricu svi su se grohotom smijali, povlađivali su mu primjetbama, a on je opet za šalu odgovarao: Prilično!

Mladence su kroz selo vodili s glasbom.

Ponoć je bila davno prošla. Mjesec se visoko uzpeo nad zemlju, svjetlost njegova prostirala se po bielom snježnom plaštu, a mladoj se opet činilo, kao da joj se smije. Drhtala je od hladnoće i umornim korakom išla uz Adama Mlinareva, koji je ostao bez misli i bez osjećaja ,ne znajući, da vodi ženu, da se ijujuče samo njemu i njoj, da se svira samo njima, a opet za zadovoljstvo drugima, dok njih dvoje ne znaju, gdje su i tko su.

Svirala se neka tuđa koračnica. Seoska svatbena povorka u hladno zimsko noćno doba, kad mjesec svietli u osamijskoj kotlini, gdje se vrhovi planina uzdigoše visoko gore i sad su bieli, osamljeni: po njima je gdjekakva prtina, koja svjedoči, da se tu provukla kakva divlja svinja, pas ili lisica. Potok nije zamrznut, već još žubori. Pietlovi pjevaju. Ograde su trule, a kuće nizke, mračne, izpucane, krovovi im ogrnuti bjelinom. A ljudska povorka prolazi s jednog kraja sela na drugi, šušte uškrobljene podsuknje, škripi snieg izpod nogu, a seoski psi laju. Tiha, uhu ugodna, melodija koračnice razlieže se selom, prodire u kuće, u staje i štagljeve, gubi se u voćnjacima u kratkim talasima jeke, a čuje se i tamo visoko gore na planinskom vrhu, gdje je gnjeteo zalepetao krilima i dugačko zapjevao svoj mužjački zov...

Doveli su mladu u kuću Mlinarevu. Žalostnu, bliedu, zaplakanih očiju, napola izmorenu, bolestnu. Plesali su oko nje kolo, pjevali »Crni ftič je sad preletel« i molili od sviju blagoslove. Kasnije su mladenci otišli u stražnju sobicu, takozvanu komoricu. Jedan novi krevet, pretrpan perinom i čipkama, i dva nova stola bili su tu sav namještaj. Neka šepava

starica, koju Adam Mlinarev nikada dotad nije vidio, sjedila je u kutu i polagano grizkala kolače. Gledala je Mlinareva najstarijeg, te mladu, kako se ukočiše, on nasred sobe, a ona kraj vrata.

— Ajde, Barbara! Ne srami se. Kumica će te naučiti — hrapavo je govorila starica i ustala.

— Razpravi! — naređivala je mladenki, pokazujući joj krevet. Međutim, ona se nije ni maknula, već je stojeći na istom mjestu glasno zajecala. Plakala je od nekih grčevitih osjećaja, od studeni i straha, i naslonila se na vrata. Mladoženja se također snuždio. Gledao je u nju, mislio se nekud pomaknuti, mislio joj nešto reći, ali je samo grubo kroz zube promrsio: Ne plači! A šepava baba vrtjela se po sobi, sama razpremala krevet, pjevuckala i dvaput gutnula rakije iz bočice, što je stajala na prozoru. Kad je razpremila krevet, sjela je opet i mirno grizkala kolače.

— Što sad? — pitao je on, kao da se ne može snaći.

— Polagano. Čekaj... — rekla je starica i dalje ostala sjedeći.

Iz srednje sobe čuo se smieh, neki šaljivi prigovori i Nikanovo samačko sviranje. Djevojke zapjevaše, već hrapavim glasovima, neku turobnu pjesmu, koju su pratile jakim udaranjem nogu po podu. Selestija Mlinareva zadovoljno je sjedila za stolom i smješkala se svima. Nudila im jelo i piće i gladila svoja suha koljena. Najmlađi Mlinarev nije došao iz grada, a srednji, Ivan, otišao je još dan prije pijan od kuće, smijući se i materi i bratu, Osamijcima i sebi. On se je bunio protiv svatbe, Selesta Mlinareva ga izgrdila, a Adam je snuždeno krenuo ramenima, kao da on nikoga ne razumije, a niti njega drugi. I sad je još stajao na sredini komorice obučen i okićen. Mladenka je čekala u svome svečanom ruhu, naslonjena o vrata, sve dok se šepava baba nije najela kolača i napila rakije.

— Razpravi se, Barbara! — govorila je baba.

— Kuma! — zajecala je Barbara i privila se uza staričine grudi, ali se odmah i odbila, jer je osjetila strašan zadah alkohola, koji je izlazio iz staričina grla.

— Razpremite se. Svoji ste. Ne sramite se. Hi, hi... I ja sam to prošla. Hi, hi... Onda mi je bilo najljepše. Hihihi.

Plahtu i podsuknju ujutro spremi. Hi, hi... — govorila je žena, smijala se i teturala po sobi. Kasnije se razplakala i rekla kroz plač.

— Bog tako hoće.

Poslije toga mladenci ostadoše sami. Stajali su još dugo na svojim mjestima, a onda se on počeo svlačiti. Zaključao je vrata, prošao nekoliko puta po sobi i sjeo na krevet. Zurio je pred sebe i pokušavao, da sredi misli. Sjetio se, da je nekad bio drzak gradski mladić, da je od osamnaeste godine uviek imao posla sa ženama, da je ljubakao, opijao se po barovima, pa i u zatvoru je bio, kad je slučajno zapao u jednu povorku hrvatskih omladinaca. Sjećao se svakog događaja točno: opazio je sebe samog pred vlastitim pogledom i razabrao, da »sada nije ono«. Osjetio je, da je on neka stara prnja, odbačena negdje u zakutak, da tu iztrune i iztroši se; da se vrieme s njom nemilosrdno poigrava. Žena, što je stajala pred njim, činila mu se kao suha prikaza, kao da je izniknula iz poda i on ne zna, što bi s njom. Istom kad je zaplakala glasno, on je podigao glavu i glasno, grubo rekao:

— Ne plači! Svlači se!

Ona je zadrhtala, suze su joj prestale curiti, plač se u prsima ugušio, i brzo je počela kidati sa sebe haljine. Ostala je u košulji i podsuknji i stajala na sredini sobe, čekajući njegovu zapovied. Kose joj u neredu padoše na suha leđa, a grudi su joj se bolno nadimale. Još je osjećala neku žalost, crvenila se u licu, ruke joj se počele znojiti, a oči su bivale sve mutnije i krvavije.

Netko je pokucao na vrata.

— Što svietlite?... — čuo se glas stare Seleste.

On je pristupio petrolejki i ugasio je. Legao je na krevet, ruke stavio pod glavu i nastojao da zaspi. Iz nekog nepoznatog razloga zatvorio je oči i, kao da spava, počeo hrkati. Poslije je i ona došla do kreveta. Sjela je do njega, osjećajući strašnu studen, jer tanka košulja i podsuknja nisu bile dovoljne, da je zaštite od hladnoće, koja je strujila komoricom. Rusi i švabe šuštali su po nekom papiru pod krevetom, a miš je škrgutao iznad stropa.

— Šta je to? — pitao je on i podigao glavu.

— Ne znam. Pogledaj... Ali ne. Nemoj! — govorila je ona i drhtala.

Mlinarev najstariji je ipak ustao. Raztvorio je prozor prema dvorištu udovice Magdalene. Neki mužkarac i žena pomaknuše se u sjenu iza hambara. Jedno je od njih glasno zievnulo.

— Šta je, a? . . . — pitao je on. Nije dobio odgovora; samo je čuo neko šaputanje. Zatvorio je prozor i opet sjeo na krevet.

— Naskoro će biti dan — govorio je umorno.

— Zvoni — rekla je ona i križala se.

U kući još bijaše veselo. Glasbenici su svirali posljednju pjesmu. Melodija nije bila ona, kao prije pola noći, tiha i osjećajna, nego naprotiv pijana, gruba i mutna.

— Ne mogu zaspati . . . — opet je počeo on, a kad je čuo, kako ona cvokoće zubima od hladnoće, rekao je: — Pokrij se! Zima ti je, a . . .

Ona je legla u krevet. On ju je pokrio i sam se podvukao pod pokrivač.

— Ha-aha-ha! — zievnuo je glasno, kao da se budi.

U svitanju se počeše razilaziti gosti. Snieg je opet padao, sjever puhao, a ljudi pijano teturali po sniegu, ostavljajući krivudave prtine iza sebe i govorili:

— Gospoda su ti Mlinarevi.

Nikan se također oglasio pijano:

— Gospodin Adam, a — misleći, da Mlinarev najstariji ulazi u vodenicu.

4

U Mlinarevoj kući nije se poslije ženitbe najstarijeg Mlinareva ništa promienilo. Jakov je bio u gradu, Ivan sve mlitavo radio, a stara Selesta kuhala, plakala u samoći i gladila svoje suhe noge. Snaha je donosila vodu, muzla kravu, koju je dovela od matere, i čistila kuću. Adam Mlinarev ostao je i dalje mračan: sam za sebe, u samom sebi. Sa ženom je govorio samo u bračnom krevetu. Mnogo za nju nije osjećao. Njezino suho tielo bilo je za njega kao igračka, za kojom ne bi tugovao, da je izgubi. Zvao ju je »ti moja gurava«, a ona se samo potišteno smijala, kad bi čula te rieči. Na njega su i dalje padale sve brige oko gospodarstva: sam je odlazio u

Ravnice, da proda žito, što bi mu zaslužili mlinovi (odmah poslije ženitbe punica mu je podigla još jednu vodenicu), izplaćivao poreze, a jer mu je udova Lucija dala dvadesetak tisuća, pomišljao je i na gradnju kuće.

Bio je u gradu i posjetio brata Jakova. Sve mu se činilo promienjeno. Sirene su zaglušno svirale, automobili, motorni kotači i tramvaji nepodnosivo zvrndali: prometala, kojih on već dvie godine nije vidio. Prolazio je ulicom po toplom ožujskom danu. Zimski kaputi još su se nosili, a nekoje gradske žene oblačile su već proljetne haljine. On je svukao svoj izlizani zimski kaput i prebacio ga preko ruke. Vukao se ulicama i gledao u izloge, kako to obično čine malomještani, dok se o njih spotiču prolaznici. Ondje, gdje je nekad bio obješen naslov »Mlinarev i sinovi«, bila je obješena crna ploča gradskog pogrebnog zavoda.

Mislio je obično o tim promjenama, koje drugi nisu ni opažali. Sjetio se prošlosti, kad je stanovao u istom gradu. Mislio je na gospođu Marcellu i palo mu na um, da ona baš u četiri i pol pije kavu i očekuje ljubavnika. Neka trgovačka blagajnica izmakla mu je iza jednog ugla, i on je pošao u protivnom pravcu, da se ne susretne s njom u ulici, gdje su nekad njih dvoje imali sastanke, jer se ona i sad (tvrdilo se sa sigurnošću) sastajala, i to s novom »budućom partijom« i odlazila pod rukom u obližnju kavanu.

Sam sebe nije više poznavao. Je li to uistinu on? Svjedočanstvo o sebi je nalazio samo u sjećanjima na prošlost, a današnjica nije ništa potvrđivala o nekadanjem suvlastniku poduzeća »Mlinarev i sinovi«. To bijaše događaj u gradu. »Propasti do kraja, a od toga ne stvarati tragične zaključke, ne pomišljati na posljednji korak!« On to nije pomišljao. Pogledao je oko sebe, kao da ne vidi i tako je doživio taj dan, kad je šetao gradom kao najbogatiji Osamijac, suvlastnik dviju vodenica i Petrićeve imovine i gospodar ženinih osam jutara zemlje. A sad se dalje gomilalo, kupilo se na hrpu žito, dobiva se stotinjarke, i nije bilo težko za nekoliko dana skupiti cielu hiljadarku. A do toga je došao njegov poduzetnički duh. Mati mu nije znala dati nikakva savjeta, — brat Ivan govorio je o navjerama, a Jakov je bio diete — dok on slučajno nije rekao: Na selo. Onda je pristala i mati. I opet je došao sa sela u grad, ali drugačiji, ne više onaj Adam Mlinarev, kakav je ostavljao grad; bez velikih

osnova za budućnost, prepuštajući sve vremenu. Sad je već maštao o parnom mlinu i o pilani. Propitao se kod jednog poduzeća o strojevima za pilanu i vidio, da se ta osnova može ostvariti u skoroj budućnosti.

Kad se povratio iz grada, nastavio je prijašnji posao. Nikan ga je dočekao znatiželjno. Pitao ga je nešto o politici: što kaže gradska opozicija i napokon kako taj grad izgleda. On je odmahnuo rukom i rekao:

— Pusti, Nikane. Kakva ti korist od politike?... Ta, već si desetak godina opozicionalac, a od toga na žalost ništa...

— Nažalost ništa! — ponovio je Nikan.

— Ti si, Nikane, pametna glava. Razuman čovjek...

— Gospodine Adame, a ne! — branio se Nikola Nikov.

— Šta radi Ivan u drugoj vodenici? — pitao je za brata i ne čekajući Nikanov odgovor izašao van.

Već je drveće pupalo, a trava se zelenila. Bio je konac ožujka.

— Andrija više nije poglavar — doviknuo je Nikan za njim.

— Nije? Što onda? — pitao je on i stao, kao da ne razumije.

— Ne će Andrija više s njima. Pustio se u opozicionalnu politiku. Sad je čitao o Gubcu i o Starčeviću... Tu nema nagodbe!

Mlinarev najstariji mračno je gledao u jedan mlinski kolut. Vani su na nasipu sjedila dva foringaša iz Brežuljaka, što su dovezli kukuruz. Razgovarali su tiho.

— Vražji bio Nikan! — šaputao je jedan. — Skup s Mlinarevima vara. Adam je protiv opozicije.

— Može biti, može biti... — potvrđivao je drugi i punio lulu.

— Susjed Pavao ga je vidio u družtvu občinskoga komesara. Hm! Što on šeće s njim?

— Eto, gospoda! — progunđao je drugi.

— Jest, gospoda! — potvrdio je prvi.

Dalje su šutjeli i slušali žubor potoka. Gladili se po debelim brcima i baguš pljuckali u vodu.

— Što se toliko šećeš? — pitao je Mlinarev srednji brata.

Adam Mlinarev se smeo. Mislio je, da je on kriv, da je podlac i da je opravdana bratova sumnja: da ga on nadzire. Upitao je, braneći se:

— Dosadno ti je?... Ne srdi se. Mogu li te zamieniti?

— Ništa! — odgovorio je grubo Ivan Mlinarev i otišao u vodenicu.

Adam je pošao za njim. U mlinu je bila udova Magdalena.

— Ta... meni je pravo. Ne srdi se — govorio je snuždeno bratu. Šutjeli su neko vrieme, a onda je on otišao punici.

— Meni je Nikan sumnjiv. Mogao bi te okrasti — govorila mu je udova Lucija.

— Dobar je Nikan. Nitko se na njega ne tuži — odgovorio je on.

— Ali ga mnogo plaćaš. Ta mlinarski posao nije ništa. Samo sjedi, pije i puši...

— Jest, jest... — potvrdio je on i dodao: — Jakov prolazi sjajno!

— I to ti je trošak! — rekla je ona i poravnala svoju crvenkastu maramu. — On je sjajan đak! — zanosio se on.

— A dio! Njegov dio potrošiš samo na školovanje.

On je samo nerazumljivo mumljao i jeo dva pečena jaja, koja mu je punica pripremila na brzu ruku.

— Nije Jakov tvoje diete. Brat je. I šta onda? Moraš misliti na svoje nasljednike... Ta još si mlad, a i Barbara valjda nije nesposobna...

On se snuždio i pocrvenio. I ona je bila crvena, dok je govorila.

— Čini mi se, da mati više ne može kuhati. Kad sagradiš kuću, ja ću doći...

— Može mati, može još... Još dobro izgleda — govorio je on, razstajući se od nje.

Kod kuće je hodao po sobama, prošao kraj matere i žene. Otišao u drvarnicu i počeo tanjiti jednu letvu. No za čas je ostavi i povrati se u kuću.

— Je li se povratio Grgur? — pitao je mater.

— Na pašnjacima je — odgovorila je mati.

On je krenuo na pašnjake. Brzo je pronašao slugu Grgura.

— Grgure! Natrag vodi riđana — naredio je on.

Sluga je samo slegnuo ramenima i prihvatio konja. Taj Grgur je bio dječak garava lica; zamazanu kosu pokrio je mastnom kapom. Vanjština mu je bila zapuštena. Noge mu bijahu kratke i krive, ruke razpucane, dugačke, ramena uzka, a uši duge. Nos mu se crvenio, a crne oči napadno buljile.

Potucao se po ravničkim selima i tako došao do Mlinarevih. Imao je volju, da kod »gospode« (tako je nazivao Mlinareve) služi.

— Brige su to za mene, — rekao je Adam sluzi, kad su krenuli kolima.

— Ne vriedi. Hehehe... — nasmijao se sluga i počeo se grebsti po čupavoj kosi.

Mlinarev najstariji se namrštio i zašutio. Rukom je obrisao znojno čelo i zapalio cigaretu. Ravnice se vidjele u daljini; crveni krovovi, visoki zvonik ravničke crkve i golem dimnjak ravničkog paromlina, iz kojeg je puzio tanak pramen dima. On se okrenuo: Osamije se izgubile među drvećem u uvali; samo je vidio tri grane visokih planina, što su se spajale u jedan planinski vrh. Sporim koracima išao je riđan putem preko polja, koje se činilo pusto. Pšenice su još bile malene, kukuruze su istom sadili, trave istom počele mienjati žutu boju u zelenu.

U Ravnicama je Grgur zaustavio riđana, pod starim kestenima, a Adam Mlinarev izašao iz kola i pošao u općinu. Došao je u sobu općinskog bilježnika Đorđa Đorđevića, ujedno i općinskog komesara. Ovaj je namršteno sjedio za starješinskim stolom, debele usne objesio i čamio nad spisima. Svojih stotinu kila nemilosrdno je uvalio u stolac; bio je sličan ugojenu mesaru.

— O, da ste mi zdravo, gospodine Mlinarev — pozdravio je Adama.

— Klanjam se... Sluga sam pokoran... Dobar dan — pozdravljao je Mlinarev i sjeo na ponuđeni mu stolac.

Bilježnik se nakašljao.

— Onda?... Hm! Posao ide?

— Ide! — potvrdio je Mlinarev najstariji i otro rukom čelo te nastavio:

— Radi se o gradnji. Mislim graditi kuću prizemnicu 16 puta 12 metara.

— A tako... Podpisat ćete zapisnik, odnosno vi samo podpišite, a ja ću sastaviti, kad budem imao vremena. I rešit ću odmah. Ta baš, premda bih vas rado posetio, ne volem dugu vožnju.

Mlinarev je podpisao prazan arak papira i metnuo u nj dvie stotinjarke. Poslije su izašli van, a bilježnik mu je rekao:

— Treba da se interesujete politikom, gosin Mlinarev. Znadete, da se moramo grupisati među tim opozicionalnim budalama. Gledajte, kako izgledaju... Imadete li cigaretu?

Pošli su u gostionicu, te se nakon dva sata razišli razpoloženi.

— Opozicionalne budale — govorio je Mlinarev sam sebi.

— Ajde, rigo — tjerao je Grgur riđana, jer se već spuštao sumrak.

Mlinarev je gledao u slugina leđa i ponovio bilježnikovu rieč:

— Budale!

*

Prvog ljetnog školskog odmora Jakov Mlinarev nije se vraćao kući. Ostao je u gradu, te je u Osamije došao istom nakon dvie godine. Uzrastao je: lice mu dobilo grublje crte, a plave vlasi s liepim kovrčicama padale su mu na zatiljak. Došao je u novu kuću i zatekao velike promjene. Mater je izmučio reumatizam, težkom se mukom vukla po kući, postala je još starijom; izpaćena, blieda: staračkí kostur, u kojem je još tinjao žar života. Dvie nove osobe dopunile su njihovu obitelj: Barbara Mlinareva i njezina mati Lucija. Susretao je i slugu Grgura. Starija braća su se promienila. Adam mu više nije odgovarao na pitanja: bit će da jest, ili bit će da nije, već mu je sam postavljao pitanja, znatiželjno tarući svoje malene brčiće.

— Učiš li pjevanje? — pitao je Adam.

— Pusti! — zlovoljno je on odmahnuo rukom i nestrpljivo se uzšetao dvorištem.

— Ja sam mislio, da učiš za glumca — govorio je Adam idući za bratom.

On je sjeo na stari kruškov panj i počeo govoriti o školi. Pripoviedao je bratu o nekoj Anđeli, kako je zgodna, kako od njega prepisuje zadaće i kako je već sedam puta bio na objedu kod njezinih. Pričao je kako su mu mrzki »jezici«, te se svađa s nekim profesorom i uviek mu upada kod predavanja.

— Ta, ha... — uzdahnuo je Adam, sjetivši se svojih školskih dana, i govorio:

— Težko je sada biti đak. Hm. Kad sam ja nekoć bio školarac, bilo je bolje. Stari Bartol? Ha! Profesor kakvog da-

nas nema. Uviek nas je dvorio cigaretama, a tko bi mu ujutro došao u stan očistiti cipele, taj po dva mjeseca nije bio pitan, a dobio je ocjenu: veoma dobar. Ta, sve se mienja.

— Čuj! — uzkliknuo je Mlinarev najmlađi svojim petnaestgodišnjim glasom. — Bi li se iznad superlativa mogao postaviti još jedan stupanj? Na primjer: nadsuperlativ?

Adam Mlinarev se mučno okrenuo i ustao sa svog mjesta.

— Pa neka. Da!... Kako god ti hoćeš! — odgovorio je bratu, ne razumjevši njegovog pitanja.

I Barbara Mlinareva izašla je iz kuće. Bila je u licu i tielu punija.

— Što to Kukac govori? — pitala je za Jakova, kojega je od milja zvala »Kukac«.

— Kako si ono rekao, Jakove? — pitao je Adam Mlinarev.

— Nadsuperlativ... Ali to je sporedno. Slušaj! Sad sam mislio ovo: sve kemijske formule imaju odviše zamršen sadržaj. Ja sam već mnoge s uspjehom pokratio...

Barbara Mlinareva otirala je rukom znoj sa čela i osjećala potrebu, da nešto reče. Ali nije znala ništa reći, kad od Jakovljevih rieči nije razumjela ništa, a da govori o svojoj novoj opravi, kojoj kroj bijaše gradski, te kako misli podrezati kosu, činilo joj se neumjestno.

— E. Da. Jednostavno bi trebalo biti — izrekao je napokon Adam.

Bilo je to u srpnju. Sunčan dan, u kojemu se pare tjelesa, a prašina se diže s puta nakon prolazka kola. Jakov Mlinarev pošao je prema vodenicama.

Poslao te Adam? — upitao ga Ivan Mlinarev, koji je sjedio na brvnu.

— Ne!... Došao sam, da te vidim. Nikad ne dolaziš kući — govorio je on i sjeo do brata.

Časak su šutjeli. Mlinarev srednji pogladio se po nosu i počeo:

— Punica je gazda. Adamu je oduzela pamet. On se sasma promienio. Više ne puši, ne nosi kravate i ujutro jede samo čisto mlieko. Pametan nije. Što misliš ti o tom?

— Ništa! Znaš, da sam u gradu, pa ne znam — rekao je najmlađi i pošao u vodenicu.

Kasnije je došla udova Magdalena. Bila je to tridesetgodišnja Osamijka, visoka i jaka. Nosila se seljački. Lice joj je

bilo okruglo i crveno. Nos debeo i crven, usta malena, a oči plave. Hodala je mužkarački, široko razmahujući rukama.

Mlinarev najmlađi zabavljao se, miešajući brašno. Nije primietio, kad je između brata i susjede udovice izbila svađa. Istom kad je ona glasno jauknula, dobivši jači udarac po licu, on se okrenuo.

— Sramota! Zar misliš, da ja ne znam? — vikala je žena.

— Šta znaš?... Ha?... Flundra! Šta je to? — razjareno je vikao Ivan, gurajući ženu van.

On je predosjećao nešto tragično. Pošao je za bratom i nešto povikao, prihvativši ga za rame. No Ivan se nije na to obazirao, već je još nekoliko puta udario ženu po obrazu, a onda je bacio s brvna u vodu. Široke suknje zalepršale su u zraku i voda je sakrila ženino tielo.

— Šta si načinio — pitao je on uplašeno i ukočio se kraj vrata.

— Pusti... Vidjet ćeš još — dobio je uzrujan odgovor. — Gledaj sada!

Udovica Magdalena, sva mokra, izašla je s druge strane potoka na nasip i brzo potrčala prema mladom zelenom kukuruzu.

— Ha, ha... Tako joj Boga. Još će večeras dobiti više, ha, ha... — smijao se brat.

Istom sad je opazio, da je brat pijan, pa je za sebe rekao: Ne razumijem.

— Što bi ti razumio, plavac? U tvojim godinama ja sam znao sve.

Ostavio je brata i pošao prema kući. Mati je jaukala od boli.

— Jako te boli, mama? — pitao je potišteno.

Sažalila mu se mati. Njezino bliedo-žuto staračko lice kao da ga je gledalo moleći, vapijući, kao da nešto traži od njega, a žuta njezina ruka brzo se sakrila pod pokrivačem.

— Idi, idi... — rekla mu je s kreveta.

U hodniku dočeka ga Adamova punica.

— Ah, sirotica! Žalim je. Nije pri zdravoj — govorila je ona i zaplakala. Kći je također uz nju zaplakala, a kad je mati opet jauknula, on je pošao k njoj.

— Hoćeš li liečnika? — pitao je i prihvatio je za ruku.

Pod prstima je osjetio nešto hladno, nešto klizavo, zmijsko. Brzo je mati iztrgla svoju ruku iz njegove i sakrila je

pod plahtu. On je iznenađen ostao nad njom. Na materinu vratu bila su dva zlatna lančića i jedna široka, staromodna srebrena ogrlica. On je nepomično gledao u te blistave nakite na suhom materinu vratu, i kad je ona počela vikati i zamatati rubcem vrat, on se odmaknuo.

— Idi, idi... Što me uhodiš? — vikala je ona.

On je izašao. Vani je našao slugu Grgura, koji je plašio golubove.

— Opet ljenčariš? — uzvikala se na njega udova Lucija.

— Ništa ne radi, mama! — tužila ga Barbara.

Grgur se nije obazirao na njih. Dalje je mahao rukama, bacao kapu u zrak, i istom kad mu se kapa zaustavila na sljemenu krova, a posljednji golub odletio, on je rekao:

— Vražji bili.

Udova Lucija je vikala. Govorila je o štednji, o poštenju, i oštrim glasom sa seljačkim kretnjama završila: — Ne buš dobil niš, dok buš od nas išel...

Jakov Mlinarev je upitao:

— A koliko mu plaćate?

— Još da ga i mjesečno plaćamo? — uzrujano je pitala udova Lucija.

— Takvog lienčinu! — dodala je Barbara.

On je slegnuo ramenima, zazviždao kroz zube i pošao prema šumi.

Šuštale su bukve i grabovi svojim lišćem. Sa stabala se razliegao ptičji piev; u uvali je žuborio potok, a iz Ravnica dopirao glas mlinske sirene. On je sjeo pod neki stari hrast, na kojemu se uhvatila zelena mahovina, a s jedne strane stabla opažao se trag groma, koji mu je odlupio koru.

Opazio je velike promjene u kući. Svi su mu se činili drugčiji, promienjeni u izgledu, u navikama i govoru. A dvie nove žene, Barbara i udova Lucija, bile su mu nesimpatične. Barbaru nije volio zbog njezine šutljivosti, a mater joj zbog neprestanog pripoviedanja. Sluga Grgur bio je za njega najbolji prijatelj u cieloj kući. »Svrački su mi vušli, vrag ih dal ftičji«, rekao mu je Grgur, kad su se upoznavali. On je odmah shvatio, da je taj Grgur strastveni pljačkaš ptičjih gniezda. »Bil bi ti ih dal«, dodao je sluga. Oni se sprijateljiše, ali su mogli riedko razgovarati, jer je Grgur uviek bio nečim zaposlen. On mu je davao kruha, komadiće slanine ili mesa, što ih je potajno uzimao, a Grgur mu je uviek obećavao živoga gnjetla. Nije mu htio reći, da njega ni najmanje ne zanimaju ptice, i da on njega potajno ne hrani zbog tog živoga gnjetla, već samo zbog njega samoga: zbog njegovih gladnih crieva i zapuštena obličja. Njegove dvie izreke, »gazda ima konjsku glavu«, i »govor u grobovima«, privukle su Jakova Mlinareva »štalskom zamazancu«, kako je slugu nazivao Ivan Mlinarev. U tim sluginim izrekama zvučalo je Mlinarevu najmlađem nešto zbiljsko, nešto povezano s Osamijama. Bile su to neke mračne predpostavke. On ih je prevrtao na sve moguće načine u mislima, i napokon mu se prikazaše Osamije kao neka samotna grobnica, u kojoj bi bilo uzalud govoriti, vikati nad mrtvacem, jer on ne bi čuo, već bi se samo jeka odbijala u uzkom podzemnom prostoru. Toliko je mrtvilo vladalo nad selom: nad starim slamnatim krovovima, razpucalim zidovima i nečistim dvorištima, po kojima bijahu razbacana drva, bačve, ladice, slama, komadi opeke, gdje koke razčeprkaše gnojišta sve do hodničkih vrata. A okolo toga ljudskog naselja uzdigli se planinski vrhovi; omeđili s triju strana to sitno gniezdo, koje se Jakovu Mlinarevu činilo kao pogažen mravinjak, u kojemu se samo gdjegdje pokazuje micanje nekog života. »Kao da vrieme sobom donosi trulež i gradi ruševine nad ruševinama«. Kroz misli mu prođoše te rieči nije se mogao dosjetiti jesu li njegove vlastite, ili ih je već negdje čuo. Zamračio se nad svojim opažanjima, koja nisu imala nikakve sveze s njegovim godinama života, jer to bijaše odraz, makar i u djetinjoj duši, onih slika, što su se kao stvarnost vukle pred pogledom.

Lepet djetlovih krila i njegov piev na kržljavoj grabovoj grani prekinuo mu je misli. Pogledao je svoju okolicu: snažno hrastovo deblo, nekoliko bukava, dalje šikaru i u njoj kržljava grabova stabla, grm kupine i kvrgav stari glog. Žuti se lišće po zemlji, suho je, i kad dođe tihi dašak vjetra, ono zašušti. Jedna lisica, po proplanku načičkanom panjevima, nosila je koku, još živu, jer je biela koka neprestano mahala peruškom. Uto se sjetio matere... »Srebrena ogrlica i dva zlatna lančića na suhom staračkom vratu«, kao da je netko napisao te rieči na velikoj ploči i postavio ih pred njegov pogled. Opet mu se prikazala mati, blieda i mršava u krevetu, a nad njom ona ploča iz njegove mašte. Tu je naišao na zagonetku. Nikad na materinu vratu nije vidio takvih nakita. Nikakvih. A sad, kad

je bolestna, na putu u grob, da se kiti, da na svoj staračkí vrat stavlja srebro i zlato: kao da se o stari obojak zadjene ruža. Mislio je, kako bi to rekao bratu Adamu, ali kad se sjetio, da brat ima punicu, odustao je od toga. Nije znao, gdje bi potražio rješenje te zagonetke. Vrludao je mislima po maglenim daljinama i napokon, premda nezadovoljan nad takvom konačnicom, ponovio rieči udove Lucije:

— Mati nije pri zdravoj...

Više nije mislio ništa. Utonuo je sa svojim osjećajima u tišinu šume i melodičan šum potoka, što je dopirao od mlinova. Istom pod večer, kad je pastirica Jelena zapjevala svoju pjesmu o nekim liepim junacima, on je krenuo kući.

Drugi je dan posjetio Nikana.

Kolo je po taktu škripilo zvrk-zvrk, a oni su sjedili na brvnu. Gledali su u potok i šutjeli. Prije su razgovarali o gradu. Pripoviedao je Nikanu, kako je vidio dugačku povorku opozicionalaca na nekoj proslavi.

— A, jesu li vikali? — pitao je znatiželjno Nikan.

— Vikali su, da... Sporedno je to, Nikane...

— O, ne!... Treba povikati na svakih desetak koračaja. A zastavnik? — Posljednje pitanje postavio je Nikan, jer se sjetio, kako je on u Ravnicama nosio hrvatsku zastavu. On je onda bio prvi među prvima i zastavnika su najviše gledali. A u gradu! — uzdahnuo je. Ondje bi za njega bilo mjesta, ondje bi on mogao podviknuti najjače, a zastavu bi neprestano držao visoko gore, najviše od sviju zastavnika.

— Viču li: Živjela Hrvatska? — pitao je Nikan.

— Viču, viču... Još više toga... Ta, i slobodna... Eto! — govorio je Jakov Mlinarev.

Kasnije je došla udova Lucija.

I ona se počela oblačiti drugčije nego ostale seljakinje, kao i njezina kći. Njezina haljina bila je nekog polugradskog kroja. Rubca s glave također je nestalo: vlasi joj bijahu gladko začešljane, a debele pletenice u klubko smotane na zatiljku. Odlučila je, da se u svemu razlikuje od osamijskih žena, jer joj se činilo, da se za nekoliko stepenica popela više: u gospodski red. Mislila je, da je po zetu, »gospodinu Adamu«, stekla gospodski naslov; a opet s obzirom na polovinu nove kuće, koja je u zemljištnoj knjizi uknjižena na nju, na njezinih 5 jutara zemljišta, kao i na to, da je ona udova čo-

vjeka, koji je bio u Americi i Alžiru, u njezinu staležku razliku, neki višak nad tim zamazanim Osamijcima, nije se moglo ni prije sumnjati.

— Sjedite li? — pitala je ona.

Njih dvojica su šutjeli. Nikan je klimnuo glavom i pocrvenio iza uha. Pogladio je svoja gola leđa i ustao. Bio je uzbuđen, očekivao je nešto...

— Nikane! — zvala ga je ona. — Gospodin Adam je rekao, da ti ne može pomoći. Ne može ti dati ostatak plaće. Nije ti on kriv — govorila je i gledala nekud u šumu. Mislila je, da je dobro, što joj je zet povjerio Nikanovu molbu, da mu posudi cielu hiljadarku.

— Nije mi on kriv — promucao je Nikan i opet se pogladio po leđima.

Nadao se, da će mu Mlinarevi pomoći. Zaplienili mu staru Crvenku za porez, i morao je što prije doći do novaca. Kod koga bi tražio?... Naravno, kod gospodina Adama. I sad je odbijen.

— Odslužit ću, Lucija! — rekao je Nikan.

Ona je pocrvenila. Uzrujala se. Odkud to Nikan njoj govori samo: Lucija? Što je on njoj, a ona njemu? Spremala se, da poviče na njega, da mu reče, neka se seli, jer ga i onako skupo plaćaju, a on da pijucka, sjedi na brvnu; a ne bi se prevarila, kad bi mu rekla, da ih podkrada. Ali je ustao Jakov Mlinarev:

— Što onda?... Ako brat ima, on će ti dati. Ja ću govoriti s njim.

Nikan je ukočeno stajao na brvnu, a ona se uzrujala.

— A što ti, kukac? Šta ćeš ti još govoriti?... Kako ja rečem, onako će i biti.

Jakovu Mlinarevu zatreperiše žilice na nosu. Bio je razdražen. Njemu je bilo već odviše te bratove punice, i sad je iznenada provalio toliki gnjev u njemu, da je povikao:

— Proč! Što ti imadeš ovdje? Proč! Tamo si gazda. Proč!

Došao je preko voćnjaka i Adam Mlinarev. Promatrao je najmlađeg brata, kako lomata rukama i neprestano viče: Proč! Njemu se sažalio. Suze mu se pojaviše na očima, i on priđe bliže. Sad je i punica počela vikati, i znalo se, da se zadugo ne će umiriti. Adam Mlinarev uzme brata u naručaj i ponese ga kući, plačljivo govoreći:

— Dobra je mama Lucija.

A najmlađi Mlinarev je neprestano ponavljao:

— Ona je gospodar. Ja još sutra odlazim.

Na koncu se i razplakao, dok ga je Barbara umirivala:

— Ne plači, kukac. Tä, Adam je gazda...

Oko pola noći, Mlinarev je najstariji ustao. Tiho je izašao van. Svietla noć: mjesečina je obasjavala njegovo polugolo tielo, kad je trčao preko voćnjaka prema vodenici.

— O, gospodin Adam! — uzkliknuo je Nikan videći hiljadarku, koju mu je on donio, a da nitko nije znao.

5

Pred »Sve Svete« pokopali su Selestiju Mlinarevu. Načiniše joj grobnicu u Ravnicama, i to tako veliku, da su uz nju mogla stati još četiri mrtvačka sanduka. Na kamenom spomeniku dali su uklesati »Obitelj Mlinarev-Gvačić«, kako se posljednjim prezimenom zvala udova Lucija; istom je onda došao nadpis »† Selestija Mlinareva roď. pl. Travokoprivić — umrla 3. X. 19.. u 63. godini.«

Oko te grobnice izbio je u Mlinarevoj kući mali nesporazumak. Ivan Mlinarev je odlučno odbijao, da se za njega unapried plaća mjesto na groblju i gradi grobnica, a najmlađi Mlinarev je vikao:

— Ja ne ću umrieti. Ta, ako hoću, onda... Za mene ne treba unapried mjesto. Ako šta načinite protiv moje volje, ja ću sve dinamitom. I vas i onu šuplju jamu. Sve ću vas...

Udova Lucija je zadrhtala, a Barbara Mlinareva samo je ronila suze. Napokon se sporazumješe, i mjesta u grobnici bila bi određena samo za Adama Mlinareva, njegovu ženu, punicu i četvrtog Mlinareva, koji je još bio u utrobi Barbare Mlinareve, a kojega je udova Lucija naslutila još prije zeta i povjerila mu svoje odkriće, jer mu žena nikako nije mogla reći, da je zaniela. Barbara Mlinareva plakala je neprestano i govorila, da je boli trbuh, ne bi li svratila pozornost na sebe i muž doznao, da je ona u drugom stanju. Ali Adam Mlinarev nije ništa opažao. Kad mu je punica spomenula, da mu žena bubri, on se prihvatio za uho i snuždeno rekao:

— Pa neka!

Imali su još jedan nesporazumak. Ovaj put je to bilo između Adama Mlinareva, žene mu i punice. Radilo se o oporuci pok. Seleste. Ona je potajno sastavila oporuku i navela, da se njezini nakiti imadu prodati i za sav novac služiti mise zadušnice za spas njezine grješne duše. Njih troje natezalo se oko toga nakita, i napokon ga je udova Lucija uzela i zatvorila u svoj ormar, a svojim novcem platila je trideset i dva obreda. Mlinarev srednji i najmlađi nisu o tome znali ništa.

Prvi dan u studenom, Svi Svetci, osvanuo je liep. Još je disala jesen i sunce blago sjalo. Najmlađi Mlinarev došao je iz grada i cielu obitelj odvezao je riđan u Ravnice.

Ravnice su kotarsko mjesto, i za njih se ne bi moglo reći, da su »tamo negdje«, kao za Osamije. To je veće podravsko mjesto, blatno i prašno, s nekoliko visokih kuća, poreznim uredom, sudom, kotarom i župnim dvorom. Tu se je znalo, gdje će se naći pravda, gdje će se platiti globa za zastave, gdje zaostatci poreza ili nameta ili koji obred za spas čije grješne duše od čistilištnih muka.

Mlinarevi su prolazili ulicama. Barbara i udova Lucija sramežljivo su pogledavale svoje polugradske oprave, a tri brata išla uzporedo iza žena i svaki je gunđao nešto za sebe. Tako su došli i na groblje.

Tu je bio metež. Tiskali se ljudi oko grobova, djeca plakala, a ravnički mladenci šetali se stazom posred groblja, razgovarali i smijali. Svi su bili u crnini: djevojke u crnim baršunastim opravama, počešljane s mastnim zalistcima, koji su zaudarali po petroleju. Već se znalo, koja će se o svetoj Katarini vjenčati, jer se svaka od ovih sa »svojim budućim« šetala grobljem i veselo se smijala, dajući Ravničanima na znanje, da je došla i njezina zima. Iz prikrajka gledale ih zgurene babe i nabrajale one, koje se ne udaju, — a opet, da je Doroteja ljepša od Marije. Palili su voštanice: sve je mirisalo po vosku i loju. Djeca su pretrčavala s groba na grob, a u kutu, odmah kraj ulaza, grčevito je plakala jedna žena.

Mlinarevi su žalostno stajali pokraj novoga groba. Prva je zaplakala udova Lucija, jaukala i glasno naricala za starom Selestom. Barbara je samo obrisala suhe oči, a tri brata stajali su kao pokisli. Ivan Mlinarev je tuckao nogom po bielom kamenom poklopcu, a Adam i Jakov stajali su bez trzaja, či-

tav sat. Svieće su gorjele na rubu grobnice, a kad bi koja dogorjela, Barbara Mlinareva bi odmah pripalila novu.

Popodnevni obred u grobnoj kapelici služio je ravnički župnik Franjo Netrebić. Mlinarevi su također stajali pred vratima kapelice i slušali župnikov govor. Župnik je govorio o dušama, kako tužno sjede na svojim grobovima i čekaju, da se spase od strašnih ognjenih muka. Udova Lucija bojažljivo se križala, misleći na nakite pok. Seleste, a kći joj Barbara jecala ganuta župnikovim riečima. Braća su stajala mirno i u mislima bila daleko od Ravnica i Osamija. Mješoviti pjevački zbor ravničkog družtva »Češljugar i ševa« odpjevao je dvie tužaljke. Bijaše to jednoličan napjev s dugačkom basovskom pratnjom; dirigent je mahao rukama, kao na poklade. I tu se zacakliše ljudske oči, a kad se tužaljka završila riečima »mortu est«, nastala je takva tišina, da se jasno čulo, kad je jedna djevojka uzdahnula. Poslije je župnik svetio grobove, prelazio s jednoga kraja groblja na drugi; molio i kadio grobove, a ljudi mu plaćali, koliko je tko htio. Grobar Miško kupio je srebrene i željezne novce u kožnatu torbu i nosio svetu vodu. On bi se prvi prekrižio, kleknuo i počeo molitvu. Mlinarevi također dadoše posvetiti materin grob, a kad je župnik kadio i rekao »Pomolimo se!«, svima potekoše suze i svi ponizno kleknuše.

Nikola Nikov — ili, kako su ga ljudi zvali, Nikan — došao je u Ravnice. Obukao je bolji kaput na onaj stariji, komad svieće metnuo u džep i pošao osjetivši potrebu, da upali lojanicu na grobu stare Seleste. Nije imao namjeru, da se moli, jer se nije molio već mnogo godina, ali je želio bar nekako ugoditi pokojnoj gospodarici. U Osamijama je pohodio grobove svojih predaka, upalio im svieću, stajao časak nad svakim grobom i mislio o Jakovu Mlinarevu, da je najbolji od sviju, pa kad je zaključio misli, utrnuo je lojanicu, stavio je u džep i pošao kući. Onda je išla njegova žena s istom svićom i natrag je doniela. Tako je došao u Ravnice i po ravničkom groblju tražio grob stare Seleste. Opazio je Mlinareve, kako stoje uz novu grobnicu, pa je odlučio, da će poći na grob pokojničin istom onda, kad Mlinarevi odu.

Šetao se grobljem, gledao slike ljudi, što već davno iztruhnuše, njihove kamene i željezne spomenike, i uputio pogled prema ogradi: pod samim plotom stajali su truli drveni

križevi, nekoji već povaljeni preko grobova. A u prvim redovima sve sami granitni, cementni i željezni spomenici; grobovi puni svieća i cvieća, dok je na onima pod plotom rasla trava, a na jednom i kopriva. Pomislio je, da je tamo pod plotom i njemu mjesto, jer se prvi redovi skupo plaćaju, a najbolja su mjesta predplaćena već nekoliko godina unapried. Pitao se, zašto neki ljudi tako malo paze na grobove svojih, kad za to nije potrebno neko bogatstvo, da se vidi, kako se ne zaboravljaju mrtvi. A onda se sjetio, da se za pokojnike služe i mise, da se plaća po trideset obreda, a on, da mu umre žena, ne bi mogao namiriti ni jedan. Osjetio se posljednjim čovjekom u ljudskom družtvu, osjetio je, da je siromah i zadnji po životu, a takav je bio u školi, u vojsci, takav je i sada; na groblju mu je također mjesto niže, na onom svietu, u paklu ili u najboljem slučaju u čistilištu, a iz toga srednjeg vremenitog položaja ne bi ga nitko mogao spasiti, jer žena mu ne bi imala ni za sol, petrolej ili žigice, a još manje za obrede. Drugima je opet svejedno, nebo ili pakao, jer im je i na ovom svietu svejedno. Mislio je, da mu je došla suza, pa je rukom prešao preko očiju, ali su mu oči bile suhe. Savio je u novinski papir debelu cigaretu i otišao do ograde. Tu se je naslonio i gledao ljude, kako se miešaju, nekoji se smiju, a nekoji se čine tužni, dok im misli lete daleko i od tuge i od veselja, za poslovima i zaradom.

Nikan je mislio na svoj način, i nije se mogao snaći, nemajući uporišta, da shvati dalji smisao i svrhu stvari. Mislio je, da su ljudi svagdje podieljeni: bogataši i siromasi. Gospoda su gospoda i na ovome svietu, i na groblju i na onome svietu. Siromah psuje, pljačka i zagazi u zlo, a oni na primjer, eto gospoda Mlinarevi, ako što počine na ovome svietu, plate odvjetnika, a za onaj sviet izmole milost po božjim odvjetnicima ... jer imaju novaca. Neprestano je mislio o tom, stiskao se u svoja dva kaputa i pljuckao po jednom zapuštenom grobu. Mlinarevi su neprestano stajali pokraj grobnice i zapalili nebrojene svieće. I ravnički bilježnik Đorđe Đorđević, makar i pravoslavac, došao je na katoličko groblje i upoznao se s cielom obitelji Mlinarevih. Žene se srameživo počele smiešiti, ne znajući, šta bi rekle, Adam i Ivan Mlinarev upustili se u razgovor s bilježnikom, a najmlađi Mlinarev umorno je spustio glavu na prsa i mislio o školi, o gradu i o nekoj djevojčici Anđeli.

Nikan je dugo čekao, i već se počeo spuštati sumrak, kad su Mlinarevi odlazili od grobnice. Došao je do vječnog počivališta pokojne Seleste. Vidio je desetak gorućih svieća, i mnogo raztopljenog loja po krajevima grobnice i pomislio, da je tu suvišna njegova lojanica, za koju je opomenuo ženu, kad je u Osamijama išla na groblje, da je ne iztroši svu.

Jedan pripiti čovuljak sumnjivo ga je pogledao. Osjetio je njegov pogled kao žarki ubod; kapu je brzo metnuo na glavu i ne prekriživši se odmaknuo se od grobnice. Pomislio je, da je on uistinu sumnjiv čovjek i da se njemu u onakvu odielu ne pristoji stajati uz onakav spomenik i grobnicu, jer bi ljudi mogli pomisliti, da želi ukrasti koju svieću ili vienac, a možda samo i jedan crvenkasti cviet.

Po groblju su još svietlile svieće; njihova svjetlost drhtavo je treperila po slabom dašku vjetra, a preostali ljudi micali se po groblju kao crne sablasti.

Nikan nije znao, što su bol i plač, i zašto ljudi plaču. Mislio je, da bol nastaje samo onda, kad se dobije udarac po tielu, kad nastane gnojna rana ili kad mlinski čekić padne na bos nožni palac. A plač ga je od djetinjstva ostavio. On je mislio samo jedno, da se sve na ovome svietu plaća: hrana i porez, glasba za svatove i oživi u crkvi, odielo, mjesto na groblju i u nebu i liečnik, kad dođe reći, da si mrtav. I pitao se, ima li čega, što ne traži novčane protuusluge. Našao je neke sitnice, ali one ne bi bile dovoljne, da ga zadovolje, pa je progunđao neku psovku i po tmini odmicao ravničkim ulicama.

A kad se spustila noć i tmina pokrila zemlju, zabrujala su ravnička zvona. Zvonila su silno u crnu tamu, te se uzbuniše seoski psi i počeše divlje lajati. Nitko nije izlazio, ulice su opustjele. Samo su se mačke provlačile izpod slabih svjetiljaka, a odlutali psi tumarali oko električnih i brzojavnih stupova i njuškali uz uglove kuća. Ćuk je svojim glasom prekinuo melodiju zvona i zalepetao krilima nad starim kestenovima u središtu mjesta. Tri seoska dječaka, već starija od trinaest godina, malo postadoše od straha, što ga je u njima probudio taj ptičji krik. Ali za trenutak pođoše dalje. Nosili su veliki baril; ulazili su u kuće, nešto mucali još na hodničkim vratima, a onda bi jedan, najodvažniji rekao:

— Dušice su žedne!

Davali su im vina; dakako oni, koji su ga imali, ali su ga oni dobro izkušali prije lievanja u baril; jer je predprošle godine jedan čovjek za šalu ulio u baril pol litre ricinusa. Kad bi napunili posudu, odnosili bi je u crkveni zvonik i tamo bi zvonar Lovro, njegov susjed Gabor i kum Filip pijuckali i razgovarali, jer je bilo na pretek seoskih mališana, koji su zvonili i na izmjenu odlazili u selo po »napoj za dušice«. U neko noćno doba prestali su zvoniti, a ujutro, tko bi prolazio kraj crkve, osjetio bi zadah alkohola i naišao na tragove družtva, koje se častilo u crkvenom zvoniku.

Nikan je gazio odmjerenim koracima, pušio i pljuckao. U mislima se kretao daleko od Osamija, i što je bliže dolazio k Osamijama, to je duhom bio dalje od njih. Uzkrsnuše pred njim prošla vremena, doživljaji iz dalekog južnog grada, kad je tamo bio vojnik. U nekom treperavom ljubičastom svietlu gledao je zgrade, nadpise, koje je težko mogao pročitati, tramvaje i uzkomešano ljudsko množtvo, kako se gura laktovima po trgu, viče, mumlja, psuje, smije se i pjeva, svaki zasebno i nešto posebno, a svi ti krikovi rasli su u jedan šum, u zaglušan ritam glasova. Sebe je također opazio u odori, gledao se, kako kupuje prostu salamu i dva gumba mjesto onih, koje mu je kaplar iztrgnuo s kabanice, i čudio se tolikoj skupoći. On se smiešio veselo, upravo od zadovoljstva, što je tu gledao sam sebe. A onaj razvodnik, kojemu je četkao odielo i čistio cipele, stajao je pred njim, grub i neumoljiv, i govorio mu, neka ostane u vojničkoj službi. Ali mu on opet odgovara: Ne! kao i nekad. Odgovara mu i ne zna, zašto ne može reći: Da. Ne zna reći, što ga odbija od svieta, a privlači, eto, već u studenom blatnim i zapuštenim Osamijama. Vuče ga nešto iznutra, nešto posebno, što uzbuđuje i ne da, da krene u nepoznate ljudske daljine, gdje ne bi morao noći i dane provoditi u vodenici; pijuckati, pušiti i misliti o ljudima i brašnu, o politici i neimaštini. Opet se misli zaustaviše negdje daleko, možda i na skoroj budućnosti, daleko od sela, ali u nekim svjetlijim događajima, kad će — u svoje vrieme — ljepše izgledati kuće i sela, putovi i vodenice, a voćke cvasti posebnim cvietovima, mirisnijim i većim. Gledao je u mislima te daljine i osjećao, da je između njega i svieta postavljeno nešto neprelazno,

kao da je tamo podignut nadpis: Tuđina. A Osamije su njegove, hrvatske, domaće, ostaju dalje Osamije i on u njima.

Koračao je odmjerenim koracima po uzkoj poljskoj stazici, pogledom hvatao pusto polje pokriveno tminom, kržljava vrbova stabla, živice i visoku planinu, što se tamnila u daljini. I čuo je slabo cinkanje zvonca iz osamijske kapelice. Ali to sve se gubilo, ostajalo iza njega, kao nešto sporedno, dok misli bijahu njegova stvarnost. U selo je došao, a da toga nije ni primietio, a kad je stao pred svojom slamnatom kućicom, pogledao je okolo sebe, kao da se ne može snaći. Žena ga je propustila na uzka hodnička vrata. U sobi je osjetio zadušljiv uzduh i vrućinu. Kroz jednu veću rupu na peći izlazio je dim, a petrolejka na klimavu stolu svietlila slabo i njezino je svietlo podrhtavalo u polumračnim prepletajima. Zadah mastnoće i zelene pliesni, koja se kupila na drvenom stropu i po zidu iznad zemljanog podnožja, bio je težak. Rekao je ženi, da otvori prozor, ali je ona raztvorila hodnička vrata, petrolejku metnula izpod peći, svukla košulju i počela nešto po njoj tražiti. A on je u odielu legao na krevet, ruke stavio pod glavu i gledao u gola ženina leđa, što bijahu biela, više plavkasta. Pitao se, odkud joj brašno, i posumnjao, da ga je morala dobiti iz vodenice Ivana Mlinareva, jer njezino držanje prema Mlinarevu srednjem bilo je posebno.

— Što ti je rekao gospodin Ivan, a? — pitao je i gledao u strop.

— A što bi? ... Ništa! — rekla je ona i ustala.

Košulju je opet obukla i podigla razpuštenu kosu. Lice joj je bilo razžareno od vrućine, a na njezinom ugodnom liku ogledala se izpaćenost. Legla je do njega na krevet i upitala ga:

— Kako si došao tamo? ...

— Hm! Sve je izkićeno cviećem. Bio sam na grobu pokojne gospodarice. Nebrojene svieće. Hm ... Drugčije je u Ravnicama.

— Majčice nebeska! — uzdahnula je ona i prekrižila se.

On je dalje šutio, slušajući cvrčkovu pjesmu. Sramio se, da ženi reče svu istinu: koliki su oni siromasi. Ali ipak, kad ovako kriju jedno od drugoga, mnogo je lakše. Mislio je još nešto i osjećao njezine prste na svojim rutavim prsima.

6

Jednog svetačkog dana u svibnju, druge godine nakon smrti pok. Seleste, Adam i Ivan Mlinarev i udova Lucija odvezoše se kolima u Ravnice, dok je Barbara Mlinareva sa sinom od dva mjeseca ostala kod kuće. Ostala je kod kuće zbog djeteta. Ona nije voljela i inače ići u posjete ravničkom bilježniku, ali je ostalim ukućanima za volju prije išla u Ravnice, makar da joj je uviek bilo težko: smela bi se, kad bi govorila, spuštala je glavu pred pogledom koji bi se sukobio s njezinim, a ruke bi od neprilike trljala o kukove. Nije se ona osjećala udobno u svojim opravama; u sobama, gdje joj je mati pomicala ćilime s jednog kraja sobe na drugi; gdje je velike duhanske listove stavljala među haljine i opet ih polievala nekom smrdljivom tekućinom. Mati njezina držala se kao da je bila odgojena u onoj parketiranoj sobi, kao da je od desete godine podrezivala kosu i nosila uzke sivkaste haljine s crvenim gumbima. To joj je donekle pristajalo, ali njezin nezgrapni hod, pete na cipelama, koje bi se nakon dva tjedna, pošto bi došle na njezine noge, izkrivile, govorili su, da je ona nekad oštro gazila, po seljački, većinom bosa. A njezin govor s posebnim naglaskom u kojemu su uviek imale prvenstvo rieči: »absolutno može biti« ili »ta, pardon«, svjedočio je, da se ona želi prikazati pametnom, sa shvaćanjem iznad ostalih Osamijki. Ona, Barbara Mlinareva, sramila se, kad bi čula mater, kako govori, osjećala je na sebi laž i krinku, koja ju je ponizivala. Zbog toga se ona svakim danom sve više udaljivala od matere; sve je manje za nju osjećala djetinjski iskreno i sve manje poštovanja.

Barbara Mlinareva nije bila nezadovoljna, ali niti zadovoljstva nije mogla naći. Adam Mlinarev bio je prema njoj, i kad je rodila sina, u onoj daljini kao i nekad, kad su se upoznali. Sve više joj je bio tuđ, i njezini osjećaji bračne dužnosti bijahu već izbliedili. Ono, što se bilo zagrijalo prvih mjeseci nakon udaje, izčezavalo je u mislima, ohladilo u osjećajima. Pod stropom njihove kuće bila je jedna jedina osoba, za koju su se uz mržnju javljale i simpatije. Bio je to Mlinarev srednji. Za nju je on bio zanimljiv čovjek. U njegovim večernjim izbivanjima od kuće ona je gledala nešto odvažno; nešto, što je iskren odziv nutrine; ljubav za slo-

bodom i opet nešto prirodno, više osamijsko, nego gradsko. I bilo joj je milo, kad se on prepirao s materom o svojim noćnim izbivanjima, jer je materin glas podrhtavao; dah joj se zatvarao, i ona je opazila suze u materinim očima, pa po tome zaključila, da je mati ljubomorna i da mu se želi približiti. Svaka nesuglasica nju bi oduševila; potajno se budio u njoj plamen zavisti i osvete. A opet je bilo trenutaka, kad je s najvećom mržnjom gledala Mlinareva srednjeg, kad joj je bio toliko mrzak, da bi se težkom mukom uzdržala, a da ga ne obaspe najpogrdnijim riečima. Bili su to riedki trenutci; samo onda, kad bi se njegov hladan pogled zaustavio na njoj i pokazao mu se na okrajcima usana hladan podrugljiv smiešak. Za Jakovom Mlinarevim osjećala je neku tugu, želju, da ga što prije vidi, a od milja ga je zvala kukac. U njoj su pomalo izbijale oprečnosti i posvemašnje promjene.

Ostavši sama uvalila bi se Barbara Mlinareva kod prozora u srednjoj sobi u naslonjač pok. Seleste, u kojemu je stara Mlinareva proležala više od cielog desetljeća. Osjećala je neko mrtvilo u kući; sjedalo joj bijaše hladno, kao da je iz njega strujao neki ostatak od staričina hladnog tiela.

Vani su cvali jorgovani, ljubičaste georgine pod prozorom i divlji kesten preko puta mirisali su na pravo svibanjsko popodne.

Opet joj se misli zaustaviše na okolici. Odlazak Mlinarevih u grad njoj se učinio sumnjiv. Zašto su sami otišli u Ravnice bez sluge? Zašto je sam Ivan tjerao konja?... Nije mogla odgovoriti na ta zagonetna pitanja.

Preko puta, pod krošnjom razcvaloga kestena, skupljali se Osamijci. Sjedali su na travu, nekoji liegali potrbuške, a Nikan je nešto tiho govorio, prstom pokazivao u prozor Mlinareve kuće i ozbiljno mahao glavom.

Ona se podigla i stala kraj prozora. Gledala je preko puta prema šumi. Sjao je sunčan dan, kao da miluje zemlju i ljude; kao da zaglušuje mrtvilo i dosadu.

Slabašnim glasom zapiskutao je Petar Mlinarev. Ona je prišla kolievci, podigla ga i sitnu mu glavicu prislonila na svoju mekanu dojku. »Što si ti tome sitnom crviću, a što je on tebi?« pitala je u mislima samu sebe.

— Mati! — odgovorila je glasno.

Zaplakala je, osjetivši neku tjeskobu, nešto istinsko, ali gorko u svojoj nutrini. Plakala je nad svojim životom i nad

tim nemoćnim životom na svome krilu, i bilo joj je lakše. Pogledala je oko sebe. Gledala je svete slike, križala se pred kipom Kristovim i Gospinim i glasno uzdisala, dižući diete prema slikama, kao da ga prikazuje.

Ljudi se izpod kestena uzkomešaše. Počeli se dizati i trčati preko puta.

— Jogen! Vatra! Jogen! — povikao je Nikan i bacio kapu u zrak.

Ona se kod prozora zaustavila i promatrala mahnito komešanje ljudi. Ostala je hladnokrvna. Nije shvaćala, što ljudi govore. Nije ih razumjela.

— Jogen! Jogen! Gori!... — zaoriše selom urlici ljudskih grla.

K njoj u sobu utrčao je Nikan. Bio je uzrujan, lomatao rukama i napokon progovorio:

— Bježite, gori, bježite...!

Njegov glas je bio pun strave. Brzo je iztrčao iz sobe Ona je ostala. Stajala je nepomično nasred sobe. Očutjela je zadah paljevine; neki poseban vonj upaljenih dasaka dolazio joj u sobu, a za trenutak dva uvlačio se kroz prozor val sivkastog dima.

Bim, bim, bim... zazvonilo je u kapelici, i od toga ledenog zvuka strah je među ljudima još više porastao. Jurili su preko puta, iz dvorišta u dvorište, nekoji prema kapelici; hvatali sjekire, posude za vodu, užeta; trčali pojedinačno i u skupinama. Svi su bili usopljeni, prestrašeni; Andrija Osipić pao je u kolotečinu, lice mu je od debelog praha posivilo, a oči se zatvorile. I jednako se čula vika: Jogen, jogen, jogen...!

Barbara Mlinareva je probliedila! Osjetila je, da nešto Mlinarevo gori, ali nije znala, gdje. U sobi i na hodniku bilo je sve kao i do sada, samo onaj val dima, što je kroz prozor došao u sobu, pokazao je, što znače Nikanovi uzvici.

Opet se primaknula prozoru. Susjedi su izvodili na put krave, krmke i guske, udovica Magdalena iztjerala je pietla i mršavo tele, a jedan bradati Osamijac, počeo je bez ikakvog razloga sjekirom udarati po kestenovu stablu, da se je iverje za čas prosulo na put.

— Vatra, vatra! — vikala je jedna starica svlačeći s glave rubac.

Barbaru Mlinarevu uhvati strah. Pritisnula je diete još jače u naručaj, uzpela se na prozor i skočila na ulicu. Pala je u jarak, ali je diete držala na rukama. Jedna joj je cipela ostala u sobi, a druga pala nasred staze. Košulja joj bijaše razkopčana, i polovina biele dojke virila joj je izpod nje. Podigla je kosu i pogledala na krov: iza kuće vijugao se uzak oblak dima, iskre su lepršale zrakom, a vjetar je nosio u metežu, sličnom snježnoj mećavi, crne izgorjele slamke.

— Vode, vode! — vikao je Nikan iztrčavši iz dvorišta.

Plamen je prekrio cieli slamni krov drvenog štaglja. Ljudi su stajali u skupinama po dvorištu i gledali u vatru. U njihov žamor miešala se vika novih dolaznika. Bradati Osamijac, što je iznakazio liepo kestenovo stablo, dotrčao je u dvorište i sjekirom udarao po brvnu. Udarao je tolikom žestinom, da je kod jednog jakog zamaha pao na lice.

— Paraj, trgaj! Paraj! — poticali su ljudi.

— A krava? — povikao je netko.

Nitko nije ništa odvratio. Ljudi nisu znali, čega bi se prihvatili. Zabrinuto su gledali u gorući štagalj i mahali glavama, a jedan koštunjav siedi starac u starinskim opancima sjeo je pod plot i sam sebi govorio: »Polagano, samo polagano...!« Andrija Osipić u strahu je gledao u štagalj i u otvoru, gdje još vatra nije bila zahvatila krov, opazio nekog čovjeka. Potrčao je prema štaglju i opet se vratio. Ono cinkanje iz kapelice učini mu se odjednoć jezovito. Grčevito se uhvati za glavu i na koncu sav iznemogao sjedne na zemlju i tužno zapjeva:

— Grgur je na sjeniku!

Nikan je dotrčao. Bacio je kapu na zemlju i pitao:

— A krava, a? Andrija, a krava?

— Grgur je na sjeniku! — odgovorio je piskutljivo bivši seoski poglavar.

Nikan je utrčao u staju. Ništa nije razpoznavao. Osjećao je samo potrebu, da učini nešto veliko, da nešto spasi, što je vriedno. Sjetio se Brežuljaka i jedne svatbe, kad je svirao, pa je utrčao kroz plamen u staju.

Krov je stao pucketati, Praskajući počeše se rogljevi nagibati i jedan trenutak prije, nego što se krov strovalio, Nikan je izveo kravu, a sa sjenika je poletjelo jedno ljudsko tielo i

palo na kravu. Krava je prestrašeno skočila, oborila Nikana i potrčala u voćnjak. Čuli se zaprepašteni krikovi, a štagalj se stropoštao uz lomljavu i prasak.

Barbara Mlinareva nemoćno je plakala. Stajala je naslonjena na hodnička vrata i gledala u dvorište. Sviestno je osjetila miris gorućeg petroleja, i iznenada joj došla misao, da je netko polio štagalj petrolejem i onda ga upalio.

— Tko i zašto?

Nije znala odgovoriti na to nenadano pitanje, već je zakukala glasno i zabušila lice u razkopčanu košulju.

— Vatra, jogen, vatra...! — zapjevaše opet ljudi.

Žene su nosile vodu u škafovima i izlievale je još podalje od ognja. Onaj bradati čovjek neprestano je mahao sjekirom i trgao brvno, da su trieske letjele po dvorištu.

— Vode, vode! — vikali su ljudi.

Andrija Osipić nemoćno je sjedio na zemlji, ne znajući, čega bi se prihvatio. Bojao se, da se ne zapali i kuća udovice Magdalene, jer su se i po njoj penjali neki ljudi, vičući: Vode! Pokušao je ustati, ali nije mogao. Pogledao je u zrak i vidio, da sja sunce, da nad garištem prelieću neke ptice, a njemu nije bilo ni do sunca, ni do ptica...

Slugu Grgura ubrzo privedoše k sviesti. Veću opeklinu imao je na nadlaktici lieve ruke. Ustao je i protrljao krvave oči. Teturajući je prešao preko dvorišta, a kad ga je Nikan prihvatio za košulju i upitao:

— A, jesi li to ti? — odgovorio je:

— Eto! Šta ja znam... — i zievnuo.

Kasnije im je izpričao, da mu je Ivan Mlinarev dao bocu vina i naredio mu, da bude kod kuće. Rekao mu je, da može i spavati, ali samo na sjeniku.

— Hm! hm, hm... — čudio se onaj bradati čovjek i odbacio sjekiru:

— A kako ti to? — zapitao je Andrija Osipić, doteturavši do sluge.

— Veću polovinu boce nisam popio, i zaspao sam. Eto. Šta ja znam? — govorio je sluga.

Još je gorjelo. Pucketalo je brvno; žene su nosile vodu i lievale je kud koja. Zvonar Rok je neprestano zvonio. Sa donjega kraja selą čula se vika: Vatra, jogen, vatra...

Pod večer se ljudi počeše razilaziti. Mlinarevi se još nisu bili vratili, Barbara Mlinareva bila je sama u kući. Sa stra-

hom je prolazila stubama, hodnikom, bosa, samo u čarapama, i nije se mogla snaći. Sluga Grgur turobno je promatrao golubove i nešto mrmorio protiv njih, sjedeći pod orahom usred dvorišta.

Sunce je bilo zašlo; izgubilo se iza planinskog vrha, kad se utrnuo posljednji plamičak vatre. Samo je još žeravica svjetlucala i zrakom se širio vonj dima.

— Osigurano je, osigurano... — povikao je trgovac Isidor Leutz.

Stajao je pred svojim dućanom i govorio Osamijcima:

— Fredila samo tri hiljade, a osigurano je na dvajesetpet hiljade.

— Šta onda? — pitao je Nikan i dodao: — Izgorjeti zbog toga baš nije morao.

— Tas is kunst. Špekulacija! — nastavio je stari Leutz, ali kad je opazio, da ga Nikan čudno gleda i da ga ne razumije, odmahnuo je rukom:

— Topro ja snam, kako to ite!

Žena Nikanova bila je osobito zabrinuta sudbinom Mlinareva štaglja, pa je neprestano kukala:

— Majčice nebeska, nesreća! Nesreća, majčice nebeska!

— Ta Mlinarevi su gospoda!

— Tako, tako... Vrag ih odnio četnički! — potvrdio je glas iz tmine.

Svi se zgledaše. Ne sluša li tko, koji bi mogao reći Mlinarevima, što je o njima rečeno? Putar Janko, da izpravi, brzo reče:

— Velika su gospoda Mlinarevi. Dobra gospoda.

— Vrag ih odnio i s tobom! — odgovorio mu je glas iz tmine.

Uto je zazvonio večernji pozdrav, pa umuknuše. Neki su skinuli kape s glave, pa se prekrižili i molili, drugi su se i pod kapom križali, dok ih je bilo, koji su šutjeli, kao da se ono cinkanje njih ništa ne tiče. Oko desete ure, kad su pietlovi zapjevali, a ljudi usnuli, prošla su kola kroz selo. Bili su to Mlinarevi. Udova Lucija zakukala je pred kućom, Ivan Mlinarev počeo psovati, a Adam Mlinarev šutio, gladeći se po nosu. Barbara Mlinareva također je glasno zajecala, a sluga Grgur težko uzdahnuo od bolne rane.

— Prokleti gad! To je načinio samo on! — govorila je udova Lucija, pokazujući slugu.

— I što? Ta, peče... Niti polovinu boce nisam popio — počeo je Grgur vikati.

— Pst, ta ne viči! — uzrujala se udova Lucija, preplašivši se boce i vina, pa je nastavila tiho: — Ne mislim ja na tebe. Valjda nisi bedast.

Ali se Grgur nije umirio. Zguren je sjedio pod orahom, a njegov nakazni lik obasjavalo je svietlo garišta. I susjedi se uznemirili.

— Nesreća se dogodila. Da su bili kod kuće... Nesretni su! — govorio je netko u tmini.

Kasnije se sve umirilo. Jarka mjesečina obasjavala je uvalu i planinu i svojom hladnom svjetlosti milovala svibanjsku noć.

7

Druge godine, odmah poslije požara, Mlinarevi sazidaše novu staju i štagalj i još jednu kuću na zemljištu, što su ga kupili od udove Magdalene.

Ivan Mlinarev nije se ništa promienio ni u svome obličju, ni u navikama. Pio je, psovao i hodao noću po travnjacima i po selu, a danju na vodenicama nadzirao posao. Na radnju, uz pašnjake, gdje su bili udareni prvi temelji parnom mlinu, išao je također. Putem je razgovarao sam sa sobom, pjevuckao neke stare šlagere i trnovom palicom tuckao po koljenima.

— A, šta je, vraga, ovo? — pitao je Nikana, koji je iz vodenice bio poslan na pašnjake.

Nikan je zievnuo, odmahnuo rukom i progunđao nešto za sebe. Mlinarev srednji nije tražio daljnjeg razjašnjenja, već je i on odmahnuo rukom i otišao.

Adam Mlinarev je u posljednje dvie godine postao već napola starac. Zamračio bi se nad svačim, gladio se po nosu i šutke prolazio selom. Odlazio je većinom u Ravnice; tamo prosjedio mnoge noći u družtvu občinskog bilježnika i ujutro se vratio pospan, u zgužvanom odielu, s rukavima zamazanim od biljarske krede.

— Šta si opet radio tako dugo? — pitala bi ga punica i uzdisala u naslonjaču pok. Seleste.

— Šta bih?... Pa, građevna dozvola. I eto! Naša stvar zajednička...

Uviek bi on davao takve odgovore, a ona bi samo uzdahnula. Morala je sjediti, jer ju je mučila kostobolja. Težkom se mukom kretala po kući; smetao joj debeo trbuh i salo, koje se nakupilo na njezinom tielu. U naslonjaču bi sjedila i brojila novac i govorila, da će odpustiti nekoga, mlinara, tesara ili nadničara.

— Odpusti! — rekao bi joj zet i odmahnuo rukom.

Barbara Mlinareva bila je zaposlena oko djeteta. Motala se oko kolievke, pripoviedala sinu, koji je već znao reći ma-ma, u samoći s njime sjedila, držala ga u krilu i razmišljala. Mislila je nešto o životu ciele Mlinareve obitelji. Učinio joj se lažljiv, neiskren. Sav život oko nje i njezin vlastiti bio je za nju već nevriedan. Maštala je o nečem ljepšem, ali u tim maštama kraj nje ne bijaše Adama, Ivana i matere, već sve neka nepoznata lica, a među njima njezin sin i Mlinarev najmlađi. To ljepše bilo je daleko, negdje u maglenom plaštu misli, nejasno i nepoznato. Poznate joj bijahu samo Osamije: ona, njezini i ostali Osamijci. Život njezin i njezinih učinio joj se izkvaren zbog dobrog imovnog stanja, a život ostalih Osamijaca zbog neimaštine.

Jednoć se kod objeda sjetila Jakova Mlinareva:

— A Kukac? — pitala je. — Šta on sad radi? Negdje je u gradu, daleko od Osamija. Tamo mu sigurno nije liepo. Kad bi bar sad iznenada došao... — na glas je počela maštati.

— Kad bi bar došao! — uzdahnuo je i Adam sjetivši se brata.

— On je pokvario Nikana. On! — uzrujala se udova Lucija i nastavila: — Sve bi podielio drugima. A šta on razumije?... Baš je pravi kukac!

— Ponarastao je valjda! — primietio je Ivan Mlinarev, sjetivši se, da brat poslije smrti materine nije bio kod kuće.

— Ponarastao je. A uči li pjevanje? — pitao je Adam.

Nitko mu nije odgovorio. Svi su iz nekog razloga uzdahnuli, a onda se žene prekrižile, a braća ustala muče i izašla van.

Kad su nastali školski praznici, Jakov Mlinarev je došao u Osamije. Lice mu postalo suho, muževno, glas mužkarački, a tielo njegovo bilo je jako, visoko i vitko. Navršio je sedamnaestu godinu. Polazio je k mlinovima, na pašnjake i k bivšem poglavaru sela Andriji Osipiću.

— Ne valja ti posao, Adame! — rekao je jednoć najstarijem Mlinarevu, kad su ostali sami kod kuće.

Adam Mlinarev je šutio. Rukama je brisao čelo i ljuljao se u naslonjaču:

— Eto, Nikana si prebacio s vodenice u posao na pašnjake. A u početku tko ti je bio bliži od njega?

— Što onda? Radi i tamo. Samo zbog obzira još ga držim u poslu. Inače...

— Što inače? — pitao je Jakov i šetao po sobi.

— On je protiv mene. Ja mislim ići u izbore...

Šutjeli su časak obojica. Jakov Mlinarev je nemiran šetao i onda nastavio:

— Dobro. I ja ću otići odavde. Vrieme je, da se razjasnimo. Meni je sporedno, hoćeš li mi što dati ili ne. Ne treba mi dio. Krenut ću dalje od vas... S vama je nemoguće nešto početi i govoriti o nečem pametnijem, jer prije svega su vam spekulacije, pune čaše, karte i žene... Šta Ivan radi? Zar ljudi ne vide? Šta radiš ti?...

— Šta? — pitao je Adam promuklo i ukočeno pogledao u brata.

— Ha! — nasmijao se Mlinarev najmlađi. — Kad si posljednji put govorio s Barbarom? No, sporedno je to, sporedno..., Ali, što si ti protiv sela: svi su u duši protiv tebe, mrze te, ali i dolaze k tebi na rad u vodenicu; sad će i na pašnjake, a samo zato, jer moraju, jer im drugčije nije moguće. A ti također mrziš njih, jer ih izkorišćuješ... I ne tražiš odgovora na pitanje: Zašto se o meni šire takve viesti? Ali tebi razlagati ne vriedi truda i moram upotriebiti Grgurove rieči: da bi to značilo govoriti grobovima.

Jakov Mlinarev hodao je po sobi od vrata do prozora, od prozora do vrata. Tražio je rieči, ne bi li razjasnio starijem bratu, da sav novac, što dolazi u ruke Mlinarevih, ide lošim putem. Hodao je ne zastajući i oštro udarao nogama o pod, a Adam Mlinarev se tresao kao od hladnoće i pokušavao, da bar u nečem shvati brata. Pretraživao je u mislima sebe i svoje postupke i zaključio, da on još nikome nije ništa ostao dužan, da je svaka njegova nadničarka bolje plaćena, nego u Ravnicama, a Nikana da još drži u poslu, makar da se otvoreno izrazio, da ne će nikad biti uz njega,

jer da je on (Nikan) neki hrvatski opozicionalac i da od toga ne odustaje, makar takva opozicionalna hrvatska politika bila dopuštena samo u emigraciji ili se morala čuvati u nutrini duše.

I ta politika baš se morala uvući u njegov život!... Ali to je on htio, sviestno, on hoće uz ravničkog bilježnika, hoće s vladom, pa makar ciele Osamije bile protiv njega. On ne će s njima, jer napokon on želi i mora biti viši od njih, ako je to u početku i zaboravio, kad nije znao, tko je on i gdje je. On, Adam Mlinarev, sin Dragiše Mlinareva iz grada, što se nekad vozio u Adlerici sa šest cilindara! Ako netko imade što protiv toga, što se on koju noć provede s ravničkim bilježnikom, odvjetnikom Fiškalićem i mesarom Krganom, to odgovara njegovu položaju. Tako je mislio o sebi i nije nalazio shvaćanja za bratove rieči.

— Jakov, ta bar si mi ti... — htio je nešto odgovoriti, ali se odjednom smeo. Glas mu je postao mekan, zvučao je plačljivo, i oči mu se napunile suzama. Veselio se bratu, kad ga je ugledao, a sad, kad je došao s njim u opreku, postao je još mekaniji.

— Kako bi drugčije? — pitao je.

Jakov Mlinarev je stao. Nije znao, što bi odgovorio, jer Mlinarev najstariji postavio je pitanje, na koje je on trebao dati uvjerljiv odgovor. Ali ga nije imao unapried pripremljena, nije mu ga ni okolina davala, da može razjasniti golu stvarnost bratova pitanja.

— Nešto bolje, ljepše... Budi sa selom. — Mlinarev najmlađi otro je rukom znojno čelo i stao pred brata:

— Svi Osamijci i ti s njima trebali bi krenuti zajedno, ostaviti međusobne osvade.

— A Ravnice? A grad? — pitao je Adam Mlinarev.

— I Ravnice, i grad... — govorio je tiho Jakov Mlinarev i nastavio šetnju.

On je umovao o nečem boljem u životu i nadao se, da će brata nagovoriti na bolji postupak s radnicima, ali ga to nije dovodilo na misao, da bi se Mlinareva glavnica nagomilavala na dobro cieloga sela ili, ako bi se trošila, da bi onda barem selo imalo korist od nje. »I da taj njegov brat bude pošten, da žudi za napredkom oko sebe, što bi od toga imalo čovječanstvo? Jedan nevidljiv atom izgubio bi se među milijunima, kao da i ne postoji«. Jakov Mlinarev bio je ne-

moćan, nije znao ništa dalje reći, jer njegove misli bile bi za Osamije samo Morusova »Utopija«. Želio je odgoditi daljnji razgovor.

— Kamo ideš? — pitao je Adam.

— Andriji Osipiću. Zvao me je — rekao je Jakov.

— I on je protiv mene. Šta se on razumije u moje poslove? Postavio sam im mlinove, dao im posla i na zemlji i u vodenici, i na gradnji izpod pašnjaka, pa što sad hoće?

— I ne vidiš? Dao si im nade za malo bolji život, ali ništa bolje nije se izleglo iz toga, nego još gore. Zavadio si ih. Pastira Šimunića postavio si s tuđincem Đorđevićem za glavara sela, prve si radnike odpustio i uzeo druge. I opet isto... No, kad stojim ovako pred tobom, moje dokazivanje čini mi se promašeno i smiešno.

— Čudim ti se! — iznenada je izustio Mlinarev najstariji.

— Ha! — iznenada se nasmiešio najmlađi brat. — Čudiš se, što ti ovako govorim. Možda te smetaju moje godine?... Čuj: ni kod drugih nije ništa bolje, nego kod nas. Svagdje je isto. Jedan se uzdiže, drugi pada, pa se opet uzdiže, i na koncu se ništa ne mienja. Čemu da se i mienja? Stotinu ovih ljudi, što klimavim koracima idu po prašnjavom putu, žive bez ikakvih misli, žive bez cilja od dana do dana, rađaju se i umiru. Nekoliko njih želi nešto ljepše, a ne zna, što bi to ljepše bilo, a nekoji, komu je dogorjelo do nokata, želi, da sve propadne, i kaže, da je svejedno, živi li čovjek jedan dan ili stotinu godina, jer će svakako umrieti, a nikad nije ni gotov s radom, niti je kad našao u nečem trajnog zadovoljstva, a ne mogu ga baš do kraja uvjeriti, da postoji još jedan, prekogrobni život. Čuj! Kao svrha zemaljskog života, ovog našeg, kad bi bilo određeno zgrtanje, kad bi mu svrha bila pljačkanje, podkupljivanje i mito, spekulacija, laž i razbojstvo, onda nitko ne bi mogao prigovarati, da se što pogrješno čini, nikoga ne bi mogao osuđivati, ali ovako... No dalje: ljudi su i idealisti, ali samo u tolikoj mjeri, koliki je ovaj naš plačljivi realizam. Što me gledaš? Ne razumiješ?

Adam Mlinarev je ukočeno stajao pred bratom. Nije razumio ništa. Sve to pripoviedanje bilo mu je nejasno i mutno, pobrkano, bez ikakva razloga.

— Može biti! — rekao je napokon, samo da nešto reče.

Jakov Mlinarev odmahnuo je rukom, kao da ne vjeruje bratovim riečima, i izašao van.

Vani bijaše vruće. Srpanjski dan. Jedanaesti sat prije podne.

On nije kreneuo prema kući Andrije Osipića, već je pošao u Ravnice. Brzo je odmicao uzkom poljskom stazom između zrelih pšenica. Njegova čuvstva i osjećaje izdavale su kretnje ruku i mimika lica, kao na pozornici. Pod starom lipom, blizu Ravnica, čekala ga je njegova drugarica iz škole. Bila je to djevojka dobro razvijena, lica širokog i bliedog. Oči su joj bile plave, usta i nos pravilni, a kosa smeđa, s liepim valovitim uvojcima. Imala je na sebi jednostavnu bielu haljinu, stisnutu crvenim pojasom, a na bosim nogama biele polucipele. On je legao u travu do njezinih nogu i čekao, da ona započne razgovor.

— Čudnih izražaja! — rekla je ona prva.

— Što? — pitao je on umorno.

— Čitala sam Čehovljevu »Arijadnu«. Zamisli: doktor... Nazvao je Opatiju blatnim slavenskim gradićem...

— Valjda istarskim...

— Slavjanskim! — uporno je tvrdila ona.

— Pa neka! Ti izpravi; Opatija je grad u Istri.

Ona ga nije razumjela. Prošla je preko toga i počela govoriti o liepoj književnosti, o modernim pjesnicima, i na koncu završila stihovima nekog pjesnika, što ih je napisao na smrtnoj postelji.

— Prestani! — rekao je on. — Nije mi do stihova...

— Što onda hoćeš?

— Ne znam!... — Sad kao da je istom došao k sebi. Brzo je ustao, oprostio se i pošao natrag.

Putem je razmišljao o ljudima i došao do zaključka, da ljudi iznose mnoge dobre ali bezciljne ideje, jer ostaju neplodne, kad se radi suprotno od poštenih poticaja. Zamahao je očajno rukama i brzo krenuo dalje.

U selu je nastao metež, vika i plač... Pred kućom Andrije Osipića stajala su kola, uz njih nepoznat kočijaš i Martin, občinski pandur iz Brežuljaka. Bivši osamijski pastir Šimun, u svojstvu seoskog poglavara, nosio je crveni jastuk iz dvorišta i laktovima gurao ženu Andrije Osipića, staru Magdu, koja je pritrčavala iza njega, mahala rukama po zraku i vikala:

— Sramota... Majko nebeska! Svi svetci! Lopovi! Sramota... — Starica se usopila, bieli rubac spustio joj se

s glave do polovine grbavih leđa, a vlasi joj od neprestanog mahanja glavom lepršale u uzduhu. Činovnik poreznog ureda stajao je na sredini dvorišta i bilježio drva i plastove siena i pitao za kravu, što ju je prigodom zadnjeg posjeta vidio u staji. Za krmka, što je bezbrižno ležao u voćnjaku, rekao je, da je uginuo.

Jakov Mlinarev je stao. On takvih prizora do tada nije vidio. Htio je ući u dvorište i upitati: Zašto iznose te stare prnje i tko će imati koristi od toga?... kad zaostatka poreza imade u obilju svaki Osamijac, u Ravnicama dr. Fiškalić, sam poglavar Šimun, stražar Martin, a možda i onaj ovrhovoditelj? Kome to oni kupe, kome daju i zašto ljudi, kad nemaju, moraju dati?... No odustao je od toga. Koga bi pitao i zašto?

— Nemam, pa nemam, ljudi... Dat ću, kad budem imao — vikao je Andrija Osipić.

Glas mu je bio očajan i u njemu je bilo nečega grubog.

— Lopovi, pljačkaši... Moja haljina! — vikala je starica.

— Do sutra donesite novce, pa ćete dobiti stvari, ili se žalite — glasio je činovnikov odgovor.

Supruzi Osipićevi zašutješe, kao da ih je rieč »žalite se« utješila.

— Majčice nebeska! — uzdahnula je starica, kad su kola krenula dalje.

Osamijci su stajali na putu. Gledali su u prašna kola; netko je u njima prepoznao svoju praznu posudu za mast; jedan svoj jastuk, drugi praznu vinsku bačvu, a jedna mlađa žena naslonjena na ogradu neprestano je kukala za svojom »singericom«, koju joj je kupila neka kuma, a da ta »singerica« nema nikakve sveze sa zaostatcima njezina otca.

— Što sad?... Ne će to nitko kupiti — rekao je jedan.

— I ne će. Šimun je kriv, potvrdio je drugi.

Govorili su, da je za tu pljenitbu najviše kriv seoski poglavar, pa iza njega stražar Martin i foringaš Nikola, oba iz Brežuljaka.

— A občina? — pitao je netko.

— Občina, občina! — potvrdio je jedan.

— Občina, občina! — povikaše iza njega ostali.

Jakov Mlinarev nije ništa rekao. Nerazpoložen krenuo je kući. Nije mu palo na um ništa; bio je prazan, bez misli i osjećaja.

— Kukac! — veselo ga je dočekala Barbara Mlinareva, kad je ušao u kuću.

To ga je razjarilo. Počeo je vikati i odbijati od sebe takav nadimak, jer je u njemu ključala srčba, volja da viče, da prigovara, da se buni... Rekao je nevjesti, neka ne smetne s uma, da je on tajnik studentskog družtva »Slobodna Hrvatska«, da je on potajno organiziran i zaklet hrvatski borac.

— Dosta je tih blesavih rieči! — povikao je na kraju.

Barbara Mlinareva je protrnula. Ukočeno je stajala kraj stola i rukama se pridržavala, da ne padne. Od njegova vikanja njoj se učinilo, kao da se ruše sve planine zemaljske i kamenje se kotrlja pred njezine noge, pa je proplakala. A one rieči »potajno organiziran i zaklet hrvatski borac« nju najviše zastrašiše, da joj se lice Mlinareva najmlađeg iznenada ukaza grubo i divljačko. Jecala je, ali nije ništa govorila.

Kad se on umirio, pogledao je oko sebe začuđeno i rekao:

— Ne razumijem.

Sažalio se iznenada.

— Šta ti je, Barbara? Nije ono bilo zbog tebe, već zbog obće tiranije nad nama svima — govorio je svojim mekanim mladićkim glasom.

A kad nije dobio odgovora, pošao je prema vratima.

— Kukac — promucala je ona, kad je već otvarao vrata.

— Ne srdi se! — dodala je kao da ga želi umiriti.

— Oprosti ti! Ta, tko mi je bližnji više od tebe?... Trpiš i ti. Ja sam tebe uviek izdvajao iz naše kućne cjeline. Slična si mi mnogo...

Došao je Ivan Mlinarev. Bio je zadovoljan. Podrugljivo je upitao:

— O, bratac i nevjesta sami? — Veselo, upravo plešući je skakutao po sobi.

Barbara Mlinareva oborila je pogled i od umora tromo sjela. Ivan Mlinarev govorio je o pljenitbi kao o veoma važnom i potrebnom poslu u državnom stroju, a da je to još »sitna strogost«.

— Trebalo bi im sve odvući. Protiv koga se oni okupljaju?

Jakov Mlinarev osjećao je u svojoj nutrini ubod kod svake bratove rieči i iznenađeno gledao u njega, kad je govorio:

— Adam se ne razumije u ništa i glup je, ali s obzirom na ove osamijske i ravničke egzemplare, dakako, bit će narodni poslanik.

— Toga je odviše! — uzbunio se Jakov.

— Ha ha ha! I ja sam nekoć svršavao gimnaziju... no sporedno... trgovačka ili gimnazija. I ja sam bio takav, pa baš ne takav...

Najmlađi Mlinarev u znak prosvjeda izašao je van.

8

Jedne noći u kolovozu Ivan Mlinarev je izašao na potok. Posjetio je Nikana, koji je opet iz nekog razloga bio postavljen za mlinara.

— Dakle? — pitao je Mlinarev srednji. — Šta misliš?

Nikan je šutio. Tuckao je batićem po drvenoj ladici i namršteno gledao u žuto brašno.

— Sutra će ti donieti Terezija novce. Odkupit ćeš jastuke. Rekao sam bratu.

— Dobro, dobro... — odmahnuo je Nikan rukom, kao da ne vjeruje, da će njegova posteljina biti vraćena, a Mlinarev srednji krenuo je na pašnjake.

Selo je utonulo u san. Psi su također ušutjeli, a na nebu se provlačili razrieđeni sivkasti oblaci. Po slabom dahu vjetra šuštalo je lišće, a s travnjaka dolazio šum izpremiešanih žabljih glasova. Kre-kre-kre — protezalo se u dosadnu bezkonačnost.

Na prolazu puta u središtu sela on je stao. Čas je kolebao: da pođe ili da se vrati. Prašnjav put pokrila tama, mrakom zastrla kuće, kao da se ogrnuše crnim plaštem, po kojemu sablastno šušti orahovo i dudovo lišće. Cvrčak se čuo gotovo iz svake kuće, kašalj, negdje glasno zievanje, a iz nekih nejasno mrmorenje. Mlinarev srednji pošao je dalje. Jedno pseto izašlo je pred njega, nakostrušilo svoju dugu dlaku i ponjušilo njegov trag. On je opet stao. Neka tamna prilika vukla se uz dvorištne ograde i brzo nestala iza jednih vrata. Mlinarev srednji opet se na silu nakašljao i krenuo dalje. Mrmorio je nešto nerazumljivo i podrugljivo se smiešio. Kad je došao pred kuću Nikole Nikova, pokucao je na prozor i za čas čuo, kako su hodnička vrata tiho zaškripila.

... Nikan je žalostno spavao, pa se opet budio i slušao škripanje mlinskih kola i žuborenje potoka. Postalo mu vruće i dosadno. Na njega se svalile brige i tereti; svaki je dan donosio nešto novo. Svaki se dan mienjalo nešto u njegovoj okolini, a ništa nije umanjivalo njegovu biedu i nezadovoljstvo, već je sve bilo težko i rđavo, kao i njegova neimaština, svakidanje prepirke sa ženom i vječite sumnje zbog žene. Njegova žena, Terezija Nikova, čas je bila blaga i krotka, kao kakva opatica, čas uzrujana i ljuta kao lavica. Imali su novaca, brašna, svih kućnih potrebština, a onda opet ne bi imali ništa. I kruha je bilo u obilju, ili bi ga nestalo. Terezija Nikova kupila bi novu maramu i za nju bi rekla, da ju je našla; za novu bluzu, da joj je poklonila teta, a za podsuknju je samo nešto nerazumljivo mucala. Plahte na krevetu bile su čiste i nove, i on nije smio na njih liegati u odielu, kako je to prije činio. Jedanput je osjetio neki miris, što je strujio među pljesnivim stienama. Od žene je dobivao nerazumljive odgovore, ili opet razumljive, i u njemu se počela javljati mržnja...

Sjedio je na starim vrećama. Kamenje je škripilo, vodenica se tresla, a kroz maleno okance dopirala je pjesma iz susjedne vodenice. To je pjevao neki mladić, bezkućnik, što se zaustavio zbog neke pastirice i primio službu kod Mlinarevih. I tamo daleko iznad planine pokazao se mjesec. Jarka mjesečina osvietlila je šumu.

— Cin cin zrr... — zazvonilo je u vodenici.

Nikan je nasipao novo žito i opet sjeo. Namještao se s kuka na kuk, i mislio o životu, o smrti; a kad bi onaj bezkućnik zapjevao o svojoj ljubavi, on je već mislio, da je vrieme, da on jedanput prestane raditi. Trajalo bi to samo časak, i već bi se sjetio svoje kućice, žene, pašnjaka, pa stražara Martina, dok mu se misao ne bi zaustavila na grobu pokojne Seleste.

— O, Bože! — uzdahnuo je Nikan i pljunuo na pod.

Oko pola noći netko je pokucao na vrata vodenice. Nikan je ustao i otvorio. Po brvnu su lagano tapkala četiri bosa čovjeka: Andrija Osipić je ušao prvi, a iza njega putar Janko, četrdesetgodišnji seljak, gurav, smeđeg, nepravilnog lica, sa žmirkavim crnim očima; još jedan siedi, zgureni starac, onaj isti, što je sjedio pod plotom Mlinarevih, kad im je gorio štagalj, i govorio: Polagano, samo polagano; te njegov dva-

desetpetgodišnji sin, visok, jak, u licu crven, s dugim crvenkastim nosom i svjetlucavim očima.

Šutke su sjeli na drveno podnožje i jedan čas ostali bez rieči.

— Tko je ostao vani? — upitao je Nikan.

— Petar i Luka! — odgovorio je Andrija Osipić.

Opet su šutjeli. Nikola Nikov počeo je prvi:

— Ljudi... hm... odvezli su jastuke. Hm! Ja mislim, da bi trebalo sloge.

— Sloge, sloge! — potvrdiše ostali. Nikan je nastavljao:

— Šimun je kriv. I pandur Martin, a najviše občina...

— Občina najviše! Občina...

Opet su zašutjeli. Svi su mislili, da su našli odgovor na pitanje, tko bi imao biti kriv za pljenitbu. Občina svakako! Jer od nje je bio poglavar Šimun, pandur Martin, te onaj foringaš. I u toj občini ukazala im se iza onih zelenkastih vrata mračna i tuđa lica; sporedno im je bilo, što se u knjigama vode oni kao vlastnici zemljišta i bilježi porez na to zemljište, pišu kamate, ovršni troškovi, razni pripisi i odpisi. Bilo je to sporedno; jer ciene onim proizvodima, što i nisu bili proizvodi za trgovanje, već odkinuti od usta, vlastiti zalogaji, bile su nizke. A napokon nitko i nije imao što prodati. I taj porez pojavljivao se kao sablast svakog proljeća, žetve i jeseni, i kad bi tko šta uplatio, ne bi pitao, koliko je oporezovan i koliko još ima uplatiti, već bi potvrdu stavio u uzglavlje kreveta ili u ladicu i mislio, da je gotov s plaćanjem.

— Zaostatci — progovorio je putar i pogladio se po nosu.

— Čudo, zaostatci — potvrdio je Nikan, sumnjajući u istinitost tih zaostataka.

Onaj starac, što je treći po redu došao u vodenicu, sjedio je na staroj maži i potvrđivao riečima, što bi ostali rekli, ali je u mislima bio daleko od njih. Mislio je na smrt. Zamišljao je, kako ide poljanama ,travnjacima i šumom, zaustavi se kod kojeg naselja, udavi dvoje troje i opet kreće dalje... On se ne boji smrti, pa makar kakva bila, kad dođe njegovo vrieme. Jer čuje susjede, kako mu sinu govore: »Kad stari umre« ili »Kad se starog riešiš«, a kum Miško je rekao: »Svi su pajdaši na groblju, pa je i nama vrieme«. I sin njegov pred njim govori ženi: »Kad stari umre, ne će nam više biti tiesno u kući«.

— Bože moj! — tiho je uzdahnuo i punio treći put lulu.

Kao i dosad, pred njim je stajala bieda; osamijska bieda, kad se o pokladama kupuje brašno i sieno, a Osamije su selo, koje živi od obrađivanja zemlje i uzgoja blaga. A iza tih žalostnih istina još je jedna, manje žalostna; život je za njega prošao. Prošao je i vratiti ga nitko ne može. A kad bi ga tko povratio, bilo bi ga nemoguće podnieti, jer ove godine bile su dovoljne, da mu ugase posljednju nadu u nešto bolje i da ga pomire s mišlju, da mu je vrieme umrieti. A njemu se od proživljenih dana nijedan ne čini vriedan uspomena. Kad je u vojsku išao, bio je pijan, kad se ženio, plakao je cielu noć, a da ni sam nije znao zašto; u ratu je svršio odmah kod Crne Bare, kad je dobio »šus« u koljeno, i dalje ništa, baš ništa, čega bi se sjetio iz prošlosti.

— O, Bože moj! — uzdahnuo je opet, a kad ostali rekoše, da bi trebalo sloge, on je hrapavim glasom rekao: — Jest, sloge!

— Vrieme je — rekao je Andrija Osipić.

— Vrieme je — potvrdiše ostali.

Mislili su reći, da je vrieme, da nešto poduzmu protiv tih čestih ovrha, da netko dođe k njima i reče, da trebaju poći na glasovanje u Ravnice, jer će sad konačno biti pobjeda na njihovoj strani. Nikan je govorio o barjacima i opoziciji, govorio je, da se Mlinarevi spremaju na izbore i da su dr. Fiškalić i Adam Mlinarev kandidati na vladinoj listi.

— Nikako za njih! — odbijali su drugi.

— Nikako! O, Bože! — govorio je starac i pljuvao.

Poslije toga izašli su van s namjerom, da Petru i Luki pripoviedaju, što su zaključili, a starac, očito još udaljen od svega, što je bilo oko njega, kad je došao na nasip, pospano je rekao:

— Samo polako, polagano... Svakako je vrieme...

Prije svitanja Nikan je pospano pošao kući. Išao je polagano, tromim koracima, bosim nogama otirući hladnu rosu. Negdje je pjevao slavuj, zvonar Rok kašljucao je i odmicao prema crkvi, a po vjetru je dopro glas automobilskog piska iz Ravnica. Prozori njegove kuće bili su osvietljeni. Zgužvana zavjesa bila je s jednoga kraja odgrnuta. Pristupio je k prozoru. Na stolu stajala je petrolejka, a plamen je titrao. Neko micanje u kući kod vrata privuklo je njegovu pažnju, ali on nije primjećivao ništa više osim jedne sjene, nezgrapne, koja

se micala, i mahala rukama... Ušao je u hodnik: iz sobe je čuo iznenađeno mrmorenje, jedna je stolica pala, prozor prema ulici počeo se otvarati. Brzo je upao u kuću, požurio k prozoru, uhvatio nečije nogavice i povukao ih u sobu. U košulji, samo s čarapama na nogama, razbarušene kose, pao je kao klubko u sobu Ivan Mlinarev. Nikan je zinuo, Terezija Nikova u podsuknji, bez košulje, odkrivenih prsiju, preko kojih je prekrižila plavkaste ruke, povukla se u kut i ostala nepomična.

— A tako! — progovorio je napokon Nikan i nogom prigazio Mlinareva srednjeg.

Žena je stala naricati, Mlinarev srednji pokušavao je ustati, stol se prevrnuo, svjetiljka pala na zemlju i razbila se, a petrolej je zapucketao i gorio u velikom plamenu. Jedan jauk, ljudski krik, zatim hropac; crna krv je potekla prema onom plamičku i ugasila ga. U sobi je bila tama; Terezija Nikova počela je vikati i dozivati: »Nikan, Nikan...« Ali bijaše tiho, samo tama u sobi. Pod nogom je osjetila papirnu banknotu, što je sa stola doletjela do nje. Ona ju je prihvatila između nožnih prstiju i počela trljati. Čula je kako pucketa papir, kako se gužva, kako je napokon zašuštao i razpolovio se. Ona ga je gazila nogama, grizkala čuperak kose, prstima trljala grudi i drhtala od hladnoće. Bim, bim, bim... zazvonilo je zvono u kapelici. Hladan zvuk: znak tuge, što se razliegao uvalom. U susjedstvu Nikove kuće zakukuriekao je pietao, za njim se oglasio drugi; gnjetao u šikari također je zapjevao, a slavuji su biljisali dalje... Tmina se proriedila. Svitalo je... Bim, bim, bim... završio je zvonar Rok.

Terezija Nikova stajala je još u kutu, kad se u sobi već razpoznavao namještaj, jedno povaljeno tielo, ogrezlo u krvi, koje je drhtalo kao hladetina, dajući znakove života. Ona se prestrašila, glasno zajecala i ušla u hodnik. Ali tu je osjetila udarac po glavi, zamaglile joj se oči i ona je posrnula. Još jedan udarac dobila je u leđa. Na koži joj je bilo mlako, curila joj je topla krv po križima, kukovima i listovima... Povikala je, zamahala rukama i samo u podsuknji iztrčala na put, pojurila kroz selo prema pašnjacima, a iza sebe čula težko disanje i oštre korake, kao da je netko progoni...

Drugi dan je padala kiša. Uzkomešalo se selo. Nikolu Nikova uhvatila je oružnička obhodnja u šumi u šupljem

stablu stare bukve. Vezali ga i odveli u Ravnice. Kasnije su došli po Andriju Osipića, onoga starca, kojemu se htjelo umrieti, njegova sina i putara Janka.

— Osetit ćete, što je državna vlast... majku vam opozicionalnu! — govorio je narednik.

Sve je bilo na putu. Ljudi su šaptali. Za čas su poveli seljake Petra i Luku u lancima u Ravnice. Nitko nije ništa razumio, samo je po Ravnicama kružila bajka: »To je politički zločin. Težko ranjen Ivan Mlinarev borio se u bolnici sa smrću. Povod je Andrija Osipić. Prije zločina bio je dogovor u Mlinarevoj vodenici.« I ništa više.

Uvala je ostala ista, šume nisu vidjele ništa, slavuji su bili zanešeni svojom pjesmom, Ivan Mlinarev je prevraćao očima, težko disao i držao se u životu umjetnim hranjenjem, a od Osamijaca, što su krvavih očiju driemali u podrumu oružničke postaje, nije se čulo ni vapaj, ni krik, ništa... Osamijci su sa sažaljenjem promatrali Tereziju Nikovu, koja se pogrbljeno vukla po dvorištu i šaputali, da se od boli za Nikanom izranila po šikari... I tko bi im šta rekao? Kad su planine bile sliepe, uvala gluha, a nebesa daleko...

— Djelo opozicionalaca. Politički motivi — govorio je Adam Mlinarev, stidio se i crvenio, i dodao: Osveta. Boje se poštenja.

A iz kuće Andrije Osipića u noći se čulo zazivanje staračkoga grla:

— Majčice nebeska! Gospodine Bože! — i plač.

U šikari je kukuriekao djeteo, a na bukovoj grani u šumi biljisao slavuj.

9

Na Malu Gospu, prvi jesenski blagdan, ujutro se pokazalo sunce. Čist zrak prostirao se nad zemljom. U Brežuljcima se dva dana prije blagdana krečile kuće, gradili plotovi, čistili jarci uz put i pred crkvu Gospe Jesenske dovozio piesak, da se poravnaju mjesta za licitare i pečenjare.

Mlinarev najmlađi, zajedno sa svojom školskom drugaricom, već je bio stigao, kad je sunce odskočilo i uzpinjalo se u nebesku visinu. Došli su umorni, prašnjavi. Iz kapelice čula se pjesma; djevojke iz Brežuljaka pjevale su svojim

hrapavim sopranima na crkvenom koru, uz vrisak razklimanih stoljetnih orgulja. Oko crkve sve je bilo puno ljudi, većinom žena i djece; samo je u jednom kutu ograđenog prostora gorjela vatra. Djeca su veselo skakala oko žeravice, dva starija mužkarca batovima su lomila opeku i tucala je u mužare, a kad bi u crkvi ministrant zazvonio, jedan je čovjek prihvaćao dugačak prut, na kojem je bilo užareno željezo i njime podpaljivao mužare. Bum bum bum! — po triput bi redom prasnuli, kao topovski hitci, a žene bi se hvatale za glavu, stiskale se jedna k drugoj, nekoj bi klecnula koljena, dok bi se prozori na crkvi potresli i staklo zasviralo prve udarce po cimbalima.

Mlinarev najmlađi i njegova drugarica našli su slobodno mjesto pod licitarskim šatorom, na praznim bačvama, gdje je mirisalo na gnjilu zelenu travu, a kamo je licitar Gvirc bacao staru krpu, kad bi otro ruke. Pod šatorom se raztakao gvirc i medica, pod drugim vino i pivo, i tako redom dalje. Cvrljilo je meso na pečenjarskim tavama, pucketala mast i luk. Još se misa u crkvi ne bijaše svršila, kad se kolima dovezoše dr. Fiškalić s cielom obitelji, Mlinarev najstariji sa ženom i ravnički bilježnik. Ivan Mlinarev još je u to vrieme bio u bolnici. Mlinarevi su bili zaboravili njega i njegovu bolest, pa su došli i to Adam za volju svojim političkim istomišljenicima, njegova žena od straha, da se opet ne dogodi nešto kod kuće, a Mlinarev najmlađi od želje, da hoda po poljima, po selima, samo dalje od Osamija, u očekivanju, kad će krenuti u grad na daljnje školovanje.

Oko samo podne nastala je zaglušna graja, miešanje ljudskih tjelesa, smieh, vriskanje, lakomo gutanje licitarskih kolača, krvavica, gvirca i štruca. Žene se tiskale rukama i kukovima, djeca plakala od prevelike stiske, a mužari pucali opet po tri puta. Starice iz Brežuljaka i Osamija stajale su na strani i gledale pod licitarske šatore, pokazivale prstima šećerne konje, srdca i bebe, a onda bi koja od njih razmotala ugao rubčića i pošla pod šator. Jedan starac veselo je skakutao po klupi i neprestano vikao: Hop — ha — hop! U dvorištu, gdje je bilo vatrogasno spremište, zasvirala je limena glasba, pod jednim šatorom tamburaši iz Brežuljaka, a pod drugim je pijani sliepac raztezao svoju harmoniku i pjevao o nebeskim svetcima, a pripjev mu je uviek svršavao: Dajte, dajte, smilujte se! Oko njega skupila se djeca i njegovo pje-

vanje zaglušivala piskutljivim zvukom svojih truba, a jedan pijani mladić udario je šakom sliepca po glavi, da mu je šešir pao u škaf, gdje su izpirali čaše. Metež i svirka stvarali su divlju graju na malenu prostoru pred kapelicom, gdje su prije dva dana pasle guske, igrala se seoska djeca, a kvočka stražara Martina izgubila dva pileta. Sve je bilo upaljeno, uznemireno, a sve je obasjavalo blago rujansko sunce.

Mlinarev najmlađi promatrao je to komešanje. Slušao je smieh i glasbu razlokanih instrumenata i pripoviedao svojoj kolegici o godišnjici tog blagdana, nudio joj pivo, a i sam neprestano pio. U crkvu je pošao, kad se vjernici razidoše i zauzeše mjesta pod šatorima. Zidovi u crkvi bijahu mokri; oznojiše se od sparine. Osjetio je miris tamjana, pogledao Jesensku Gospu svu u bjelini s plavom vrpcom i čas dva gledao u čitavo brdo voštanica, koje je zvonar Imbro slagao na tuceta i vezao domaćim likom.

Više nije opažao ništa, ništa osjetio, jer makar da nikada do tog časa nije bio u hramu Jesenske Gospe, njemu to bijaše staro i poznato, jer se to svake godine ponavlja, kad ljudi taj jesenski blagdan pretvore u sajamsku vrevu pred kapelicom.

Mlinarev najmlađi vratio se pod šator i nastavio u dvoje piti.

— Odviše je. Nemoj više — govorila mu je Anđela i smiešila mu se očima, koje su bile mutne od pića.

Ali on nije slušao. Pio je svaku čašu, govorio o glasbi, o ugodnim zvucima, kad sluša djela Čajkovskoga, te o ovom proštenjarskom ritmu meteža i dreke. Govorio je o svojima; mrštio se, kad se sjetio bratove punice, kako je s težkom kostoboljom ostala kod kuće, pa se opet sjetio Nikana, Andrije Osipića i ostalih, što još bijahu u zatvoru.

— Ovo je odviše neljudski! — vikao je on. Ali se njegov glas nije čuo. Izgubio se već nekoliko koračaja od njega i složio se s onom zaglušnom vikom.

— Pokvarenost ili podlost bračnoga kreveta: ljudska bolest, koja se dobiva od neimaštine, te se pojavljuje u papirnim novčanicama, koje šušte pod prstima i bude u čovjeku osjećaje žudnje i strasti i ludilo za nečim višim i ljepšim, što se može steći samo crvenim stotinjarkama... Poslije toga događaji u Nikanovoj kući — govorio je Jakov Mlinarev već podpuno pijan i nastavio, kadkad progutavši svršetak

koje rieči: — a poslije toga jedna podla izmišljotina, zbog koje je zatvoreno sedam ljudi... I nitko ne pita za pravi razlog onog ljubomornog čina, već i protiv vlastitog uvjerenja govore, da je po sriedi osveta zbog političke mržnje. Brrr... Osveta, osveta!

Mlinarev najmlađi nemoćno je mahao rukama, vikao svojim pijanim glasom, da je vrieme, da se narodna borba dovrši.

— Da uzkrsne naša stranka... Ona, ona... Andrija Osipić, putar Janko i Nikan. Čuješ li me? Opozicija onih, malenih, potlačenih, što žive u prašini, što im bolje zalogaje pojedu tuđinci, oduzimajući plodove njihova rada, makar da su to njihovi žuljevi i u njihovoj vlastitoj zemlji... Ha!

Jakov Mlinarev je vikao, mahao rukama, stojeći na praznom pivskom burencetu, misleći, da ga tko sluša. Ali se njegov glas gubio u žamoru. Anđela mu se smiešila, odobravala klimanjem glave, makar da ga nije pravo čula, jer joj se mutilo u mislima, činilo joj se, kao da će ona zajedno sa svim ljudima i tom grajom, sa šatorima i smrdljivim gvircem, poletjeti u uzdušne širine. Težko se dovukla do licitara Gvirca i pokazala mu prstom jedno veliko šećerno srdce, u kojemu bijaše stakleno ogledalo. Jakov Mlinarev dao je cielu stotinjarku za to srdce, onda su oboje zateturali prema šumi, da priečkim putem pođu u Ravnice. Ona je držala tu licitarsku umjetninu u lievoj ruci, trljala je o svoj mesnati kuk, a na ogledalu se vidio sajam, ljudski metež, micanje udova i teturanje, a nad svim se prostirao blag uzduh rujanskog dana, treperilo zeleno lišće starog oraha i podrhtavali licitarski šatori. Iz zvonika crkve oglasilo se jednolično: cin - cin - cin, zovući vjernike na poslijepodnevni blagoslov. Mužari opališe triput uzastopce, a glasba zasvira neku tuđu poskočnicu s čudnim primjesama poluglasova c - h. Te nove zvukove zamietila je samo Anđela, dok je Mlinarev najmlađi bio podpuno odtrgnut od okoline; počeo se smijati, a onda plakati, grditi i zazivati svete apostole; govorio je o Andriji Osipiću, da je uman čovjek, o njegovu subjektivnom značenju, a da je Nikan stvarno najbolji majstor u cielom ravničkom kotaru i da on nikad ne dolazi u principium contradictiones.

Kad su došli do zadnje kuće, nastala je graja u jednom dvorištu; stražar Martin pritrčao je jednom čovjeku i počeo

ga udarati šakama po glavi. Jakov Mlinarev vidio je taj prizor u mutnom odrazu krvavih očiju i prihvatio stražara za kaput. A kad ga je ovaj odgurnuo, on se uzrujao, službujućeg organa vlasti bacio u jarak i počeo ga tući. Iz kuća dotrčaše ljudi. Drugi dojuriše izpod šatora sa štapovima i kolcima. Jakov Mlinarev bjesomučno je udarao po stražarevim leđima.

Oružnici dotrčaše izpod šatora.

— Ovamo, pasju ti majku! U ime zakona! — progovorio je narednik i uperio pušku u sviet.

— A jest, pasju mu majku — izjavio je Mlinarev najmlađi, puštajući stražara.

— On je! — rekao je čovjek, u kojeg bijaše uperena oružnička puška, pokazujući Jakova.

— To si ti? — uzrujao se Adam Mlinarev, koji je u taj čas dotrčao.

Ravnički bilježnik pristupi stražaru, potapša ga po ramenu i reče:

— Ništa, ništa... To je brat gospodina Adama. Vidite, da je malko... — pokazao je rukom, da je pijan.

Uzdahnuo je stražar Martin i sjeo pod plot.

— Kukac, Kukac! — dotrčala je Barbara Mlinareva, sva usopljena.

Za njom stigoše i župnik i ciela obitelj dra. Fiškalića. Opet se ljudi uzkomešaše; oružnici su vezali čovjeka, kojega je stražar počeo tući zbog poklika »živjela sloboda!« Ljudi su hvalili pijanog Franceka, koji je zbog svoga poklika došao u sukob s občinskim stražarom, a on je u lancima ponosno išao u Ravnice i vikao:

— Živjela sloboda!

Adam Mlinarev tražio je brata, kojega je iznenada nestalo; ravnički je bilježnik tješio Barbaru Mlinarevu, koja je neprestano ponavljala: »Kukac...« i plakala. Franjo Netrebić pošao je prema kapelici, a za njim i ostali. Ljudi se vratiše pod šatore, limena glasba zasvira čistu ravničku polku, a sa zvonika se javi glas zvona, kao zov na blagoslov.

Jakov Mlinarev izgubio je svaku svezu sa svojom drugaricom, koja je sama pošla u Ravnice. On je izašao izvan sela i kod prvog vinograda povalio se u travu. Zaspao je. Kad se probudio, sunce je zalazilo za šumske vrhove. Glava

mu bijaše težka, noge klimave, ali je bio podpuno triezan. Ustao je i pošao prema Osamijama. Kod jedne vinogradske klieti svirali su tamburaši; dva čovjeka valjala su se po travi, dugačko ijujukanje razliegalo se bregovima, a kad se spustio sumrak, čuo je bolan vrisak iz jednog vinograda. Uputio se tamo. Jedna tamna prilika po svoj prilici mužkarac, i neka djevojčica u bjelini zaprepašteno skočiše i odtrčaše u uvalu. Negdje je lajao pas, jeka je ponavljala njegov razdraženi glas.

On je stao. Zamislio se.

— Kao da su svi ti svetački dani namienjeni za viku i pijančevanje. Kao da se bieda, nezdravost, neukost, mogu ublažiti pijanstvom, u ludoj zaboravi... — Danas se napiješ, sutra te boli glava, drugi ti pripoviedaju, kakve si gluposti činio, a ti govoriš, da se ničega ne sjećaš, makar da se sjećaš svega, a u isti čas misliš: da više ne ćeš piti, da ćeš ostati do smrti podpuno triezan, dok već drugi dan... stajao je nepomično u sredini nečijeg vinograda, naslonjen na hrastov kolac. Iz Brežuljaka dopirali su zvuci limene glasbe, pjevanje i neki gorki krikovi, a on je stajao među trsovima, s kojih su visjeli grozdovi, nepomičan. Po živicama pjevali su zrikavci svoje poznate jesenske melodije. — Ona graja, ono divljanje, miešanje ljudskih glasova i spajanje u jedan urlik, igranje kukovima i vratovima, teturav hod, glasba neke divlje tuđinske melodije, ples, udaranje mesnatim tabanima po zelenoj tratini, pucanje mužara, sviranje sljepačke harmonike i dječjih truba i cinkanje zvonca — zašto baš oko stare seoske crkve, gdje se slavi Bog, pred kojim sitni i potlačeni traže lieka i utjehe.

Konačno je pošao dalje. Išao je šumom kroz tamu. Samo ondje, gdje su stabla bila riedka, probijala se svietla mjesečina i ukazivale zviezde nebeskog plavetnila. Slavuji su biljisali, šumom se razliegala njihova ugodna pjesma; suho granje pucketalo je pod njegovim nogama, a kao otegnut val iz daljine pratili su ga tihi zvuci limene glasbe iz Brežuljaka. Tamna je, mokra od rose, sablastna u šuštanju lišća, visoka planina...

Ujutro se probudio prvi u kući. Počeo se spremati za odlazak. Bacao je stvari u kovčege, mrmorio i nad svakom stvari, što bi mu došla pod ruku, govorio sam sebi:

— I to je nepotrebno. Bez svega toga bih ipak mogao živjeti.

A kad se popeo na kola, Barbara Mlinareva počela je jecati:

— Kukac! Kukac! — i ponavljala: — Zar da ja ostanem sama. Sama! — misleći, da više ne će biti nikoga, za koga bi bar nešto osjećala.

A on Jakov Mlinarev, sjedio je zamišljen u kolima i primicao se Ravnicama.

10

Krug Mlinarevih radnika povećavao se svakim danom. Neki razroki tridesetgodišnji činovnik, čovjek mesarskog lica i tiela, imao je upisanih četrdeset stalnih radnika i dvadesetak potrebnih za najviše tri dana rada u tjednu. Sezonskih radnica bilo je samo deset, te je s njima radio vrtlar Marko, osamanestgodišnji skitnica, mladić pravilna simpatična lica, plavih očiju i crne kose. On je vršio nadzor nad Mlinarevim vrtom, pljevio mrkvu i luk, u staroj ladici donosio đubre, rukama ga mrvio i miešao sa zemljom. Pomagala mu je petnaestgodišnja djevojčica Sofija, koja je spavala na Mlinarevu štaglju, a za nju, Adama Mlinareva, vrtlara Marka i škiljavog činovnika kolali su glasovi, da su u ljubavnim odnošajima. Njezino lice bilo je umiljato, oči velike, plave, čelo visoko, a oko njega u neredu spušteni uvojci kestenjave kose, koju je pokrivala crvena marama. Kad bi se nasmijala, lice bi joj se stiskalo u neku bolnu grimasu, a kad bi pripoviedala nešto ozbiljno, onda bi podrhtavalo od nekog unutarnjeg podkožnog gibanja. Svakog četvrtka nju bi sluga Grgur odvezao u Ravnice na trg, gdje je prodavala povrće.

Činovnik Adolf dobio je kod Mlinarevih mjesto na preporuku ravničkog bilježnika. On je bio neki daljnji rođak bilježnikov, pa ga je ovaj preporučio Adamu Mlinarevu, pošto ga je prije uputio u drvni veleobrt, sklopio ugovore s nekim poduzećima iz te struke i poradio kod starješina šumske uprave, da se odobri prodaja jednog diela hrastove šume nedaleko Osamija. Održala se dražba, prije toga je propisno oglašena u novinama kod občinskih uprava i u

hodniku šumske uprave na velikom rukom pisanom arku. U ime Mlinarevih pristupio je činovnik Adolf, te neki Mlinarevi radnici kao zasebni kupci, kojima je bila namienjena uloga, da budu upisani u zapisniku kao »dražbovatelji kvantitete«, da tkogod u budućnosti ne bi prigovorio, da je šuma prodana jedinom dražbovatelju bez takmičenja. Nekog šumskog prekupca iz »Donjega kraja« uz uredovanje »slučajno stigle oružničke obhodnje« i ravničkog bilježnika u svojstvu upravnog organa legitimirali su na mjestu, pa kad nije mogao dati svjedočbe ni o svome imovnom stanju ni da je on uistinu taj čovjek, dobio je običnu opomenu, da se u najkraćem roku odstrani. Dogodila se mala smetnja, jer drvarski prekupac nije bio razpoložen vraćati se, pa je uzgred spomenuo (gledajući u glavu ravničkog bilježnika), da je to sumnjiv posao ravničkog »Minotaura«! Bilježnik je odmahnuo rukom, smiešeći se zadovoljno, a činovnik Adolf podpisao ugovor u ime Mlinareva, koji je istom onda, kad je od kupca iz grada primio novac za prvu pošiljku, državi izplatio treći dio ugovorene kupovnine.

U šumi iznad pašnjaka radilo se bez zamjene po dvanaest sati dnevno, s jednosatnim odmorom o podne. Tridesetak Mlinarevih radnika sjekli su hrastove i dovozili na pašnjake, gdje su ih rezale pile s parnim pogonom.

Pilane rade i pjevaju svoju pjesmu. Ciče i cvile nad ovim neobrijanim ljudima bez košulja, kojima se po vratu i licu ciedi znoj u hladnim listopadskim danima. Dvie daščare, u kojima miriše na trulež lišće i ocat, kroz čije pukotine zviždi vjetar, a žabe se glase izpod drvenih ležaja, podignute su uz potok nedaleko samog sela. Iz njih je izlazio pijani smieh, kao hohot sotone, kad bi uvala utonula u san, u mrak duge jesenske noći. Drugi put bi se opet, kao izpod zemlje čuli treperavi zvuci tambure i pjesma ljudskih grla. Iz dva okrugla okanca zirkala je u noć slaba svjetlost; polutmina od nekog sivkastog plamena. A na daščare su padale sjene visoke planine, i istom kad bi se mjesec uzpeo visoko na nebo, jarka mjesečina obasjala bi uvalu i svojom svjetlošću oblizavala ona okanca i prodirala u dva mračna ljudska zaklona, kraj kojih su Osamijci prolazili sa strahom, tiho, plaho, okrećući glave: jer je u tim daščarama stanovalo samo nekoliko radnika, koji ne bijahu iz Osamija.

Bio je tu neki Matija, bradat četrdesetgodišnji tesar, čovjek, na kojem ne bijaše sala, a ipak je težio devetdeset i sedam kila. Imao je kvrgavu glavu s dugačkim ušesima, nos debeo i modar, mastna i velika usta, a oči crne, malene i svietle. Bio je to čovjek, u kojega je lik odavao grubu nutrinu; bio je sličan pustinjskom razbojniku. Upotrebljavao je najradije rieči: »Sok, dobar zalogaj i u noći ne poštuj«. A kad bi rekao »u noći ne poštuj«, obično bi udario šakama po ležaju, izašao van u noć, i za čas se povratio noseći koji kruh, komad slanine ili što drugo.

Njegov susjed u daščari bio je neki golobradi Kranjac, dvadesetgodišnji Toni, koji je o Matiji govorio, da u svom životu nikad nije susreo jačeg, umnijeg i odvažnijeg čovjeka od prvog skladištara Matije. Lice mu je bilo tupo, bezizražajno, odebljalo. Stas srednji, noge šepave, a ruke žuljave. U tami se molio Bogu; micao usnicama, kao da moli, a po danu bi odobravao Matiji, kad je psovao. Sam je jednom pred Matijom opsovao »rdeču svetačku kapu«, samo da se pred njim pokaže hrabar. Treći, slabašni tridesetgodišnji mehaničarski pomoćnik, imenom Pavao, spavao je u kutu kraj vrata. Lice mu bilo tamno zeleno, dugoljasto, smieh hladan, a u njegovu govoru zvonio je duboki bas. Uviek je šutio; progovorio bi samo u nuždi. Četvrti je spavao u kutu uz okance; suh, dugačak, gluhoniem čovjek. Licem je bio sličan trećem, a zvali su ga »prdasti«. Peti, neki Zagorac, osamnaestgodišnji Štefek, skladnog obraza, bio je najmanje zanimljiv od njih, premda je uviek upadao u razgovor. Bio je vazda spreman, da se nasmije, žuboru potoka, prašnjavu putu ili šuštanju suhog lišća. Šesti: Jozo, odnekud iz bosanskih brda, tridesetgodišnji plavac, navorana lica, na kojemu je kukasti nos stajao kao kakav drveni klin. Bila je to posebna osoba; čudnija i od samog Matije. Govorio je u razmacima, pljuckao, tuckao se po nosu i razvlačio.

— Mi smo baksuzi. A, Mate? — počeo je on jedne večeri, kad je vani sipila jesenska kiša, u daščari se osjećao strašan zadah vlage, a uzduh bio zastrt dimom.

— Jesmo nesretnici! — potvrdio je skladištar i lupio šakom po ležaju. Ustao je i prišao k lojanici, koja je stajala na malenom okancu. Zapalio je cigaretu i povratio se natrag. — Sutra ću se razjasniti! — zaurlao je on i sjeo na ležaj.

— I ja! Ti ćeš, Matija, prvi... — progovorio je Kranjac i odmah se preko glave pokrio kaputom.

Jozo je stajao na sredini uzkog prostora i govorio:

— Koliko je vremena prošlo i ništa. Ništa bolje. Dani prolaze, noći dođu i prođu, a mi uviek isti. Još se nismo ni za dlaku promienili. Zamazani, ozebli, gladni, izmoreni, slabo plaćeni, da nam ne ostaje ništa...

— A što bi ti htio? — pitao je Zagorac i hladno promatrao blatna vrata.

Bosanac se smeo. Nije znao odgovoriti. Ukočeno je gledao u mladićko Štefekovo lice i na koncu rekao:

— A zar nije vrieme, da se odtrgnem od ovog? Vrieme je već jednoć...

— Pa umri! — oglasio se Zagorac. — Ja mislim, kad bih obračunavao sa sobom, da bi najzgodnije bilo, da se spustim s crkvenog tornja... Ili, da se bacim pod motor, pa...

Nastala je tišina. Primjetba pripitog Štefeka sve ih je smela; samo gluhoniemi nije razumio ništa, jer je zanešeno gledao u sliku svoje pokojne bake, koju je s novčarkom uzeo od kuće, kad je bježao, misleći da su u novčarki novci. Kranjac je znatiželjno pokazao čupavu glavu izpod kaputa, suhi Pavao laktima podbočio glavu i nemirno vukao dim iz cigarete; skladištar Matija se smrknuo još većma, dok je Bosanac još stajao na sredini uzkog prostora.

— Ne mislim ja tako — napokon je počeo. — Žalim, što ne mislim tako. Jedanput bih namislio, izvršio i brrr... Ali kod mene nije tako. Makar koliko bilo težko, upirem snagu i hoće mi se, da živim još, još... Hoće mi se, ali drugčije: ljepše, bolje... Hoće mi se u isti mah, i kad spavam, i kad sam na radu, i kod jela, svugdje... I žalim, što mi se hoće!

Svi su šutjeli. Slušali su Jožu, kako polagano govori, zadovoljan svojim riečima, pa su pomislili, da je on veoma pametan. Međutim je on nastavljao:

— I opet ne žalim, opet, što hoću života. I drugi ga hoće! Kad ga nitko ne bi htio, zar bi ovako bilo među ljudima?... Ah, kuda sam ja otišao? — prihvatio se on za glavu, čas prestao, pa opet nastavio: — Da nije te volje za životom, da nemaš straha, da ćeš živjeti dugo, a moglo bi ti ponestati ovih zemaljskih plodova, te da nas ne goni ono iznutra, usađeno od začetka u nama, da živimo dugo i dalje i još, ne znajući

dokle, zar bi bilo ovako, kako je danas, zar bi siti otimali zalogaje nama gladnima? ... Čas je prestao. Ostali su šutjeli, pokušavali su, da ga shvate. Međutim on je nastavljao: — Slušao sam razumnog čovjeka. Prije nekoliko godina, kad sam se zabavljao čitanjem naprednih knjiga. I on je rekao: Strast za životom stvara družtvene razlike, staleže i zakone. U početku je bilo: jedni su, tjelesno jači, tlačili slabije, koji su radili, a jači su bez rada živjeli na njihov račun. Kasnije se to promienilo, dok nije došlo do ovoga: duševna nadmoć očitovala se na podlozi imovnih dobara. A ta dobra postaju znak života, znak zadovoljstva, znak budućnosti, jer ono što je danas dobro i kao takvo dovoljno za život, nije dovoljno u nutrini, jer se uviek javlja bojazan za nestalnu budućnost.

Poslije toga nastala je tišina.

— O, majčice Hrvatska! — uzdahnuo je suhi Pavao.

Skladištar Matija ugasio je lojanicu, obukao kaput, rukama udario po ležaju i rekao: »U noći ne poštuj!« Svi uzdrhtaše, a kad je izašao van, Bosanac je polutihim glasom upitao:

— Imade li koji cigaretu? ... — Tišina. Dosadna noć, kad vani tiho sipi jesenska kiša ...

U drugoj su daščari spavali motorist Dragutin, »gatermajstor« Pero, njegov pomoćnik Milan i neki Antun, glavni šumski drvosječa. U mnogome se ta četvorica nisu razlikovala od onih šest, — u licu, odielu, čistoći tiela i uzimanju hrane, ali su smatrali, da su u svakom pogledu iznad Mlinarevih radnika. Zato su i uzeli posebnu daščaru, u kojoj bijaše drugačije drveno podnožje, a mjesto lojanice svietlila je petrolejka. U noćno doba kod njih se nije vodio nikakav razgovor, niti bi koji izlazio, već bi odmah svi zaspali.

Ujutro bi u svitanju ustajali, uzimali sjekire, pile i budake i pošli neumiveni na rad; samo bi Kranjac poslinio rubčić i njime otro krmeljive oči, neopazice bi se križao i molio: nešto o zahvalama, milostima i smrtnim griesima, a kad bi ga Matija pogledao, on bi zaboravio gdje je stao, pa bi počinjao opet iznova. Osamijci su također išli s njima. Šutjelo se većinom; riedko bi tko šta rekao.

Toga listopadskog jutra dogodilo se nešto, što je postalo predmetom svakidanjeg razgovora.

Adam Mlinarev hodao je oko skladišta, na kojem su bile u velikim hrpama naslagane grede, letve i daske, gladio se po nosu i zadovoljno mrmorio, gledajući izpod oka radnike.

— Gospodin šef! — čuo je hrapav glas iza sebe.

Skladištar Matija poravnavao je svoje poderane hlače i prišao Adamu Mlinarevu.

— Što je, a? — pitao je Mlinarev najstariji i stao. Pocrvenio je u licu. Vidjelo se na njemu, da mu je neugodno, što ga zove bradati skladištar. I prije bi se on smeo, kad bi ga koji radnik oslovio i nešto pitao. Bijahu to većinom tužbe na slabu plaću, na loš postupak činovnika Adolfa, na puničino odpuštanje, ili molbe za koje bolje mjesto u poslu. Sva ta znojna, bradata, zamazana i od umora pospana radnička lica njemu su bila mrzka, a njihovi su ga pogledi silili, da odvraća glavu i da se stidi. I sada, kad je stajao prek Matijom, njemu je bilo u isti mah dosadno i gorko, i neugodno zbog crvenila, koje se pokazalo na njegovu licu.

— Ima i drugih, pa njima reci — povikao je, odmahnuo rukom i htio poći dalje.

— Gospodin Mlinarev, treba da se razjasnimo zbog motorista ...

Mlinarev najstariji pogledao je iz blizine skladištarevo lice. Osjetio je kiselkast zadah iz njegovih usta i opazio, da su mu malene oči vlažne. Sjetio se u isti čas i Nikana i pomislio, da su ta dva čovjeka u mnogome slična, a bijaše mu obojice žao.

Uz Nikana pokazao mu se u mislima i Ivan Mlinarev, pa se za čas smrknuo. To patničko lice skladištara Matije postalo mu je sad grubo i podmuklo. Osjetio je mržnju i prema Nikanu i dokazivao sam sebi, da je za Nikana učinio sve, što je mogao: potajno mu je dao hiljadarku, a da nitko nije znao, i na koncu svršilo se zamršeno i tragično. On zapravo još ni sad ne zna, zašto je pokušano umorstvo nad njegovim bratom, makar da su mu kazivali neke mračne potankosti; nešto iz političkog podmetanja; nešto opet iz razloga, koje on potajno naslućuje, ali o njima šuti i nikom ništa ne spominje.

— Nemam vremena — rekao je mirno, ali je odmah iza toga pomislio, da on nema što kriti pred tim čovjekom, pa je povikao: — Gubi se. Razjasni se s Adolfom, a sada marš! — Matija je međutim stajao pred njim i micao usnama, hti-

jući nešto reći, čekajući, da Adam Mlinarev prestane. Ali on je uzrujano nastavio: — Dosta mi je vas sviju. Tko nije zadovoljan, neka odlazi. Razumijete li me? odmah neka odlazi. I ti se gubi! Da te više ne vidim...

Kranjac je stajao uz prizmu dasaka i od straha se ukočio. Brzo je rukom potražio zahrđalu medaljicu na vratu, kao da od nje traži zaštitu.

— A tako li? — izustio je Matija mirno i pljucnuo. — A baraka?

— Šta baraka, glupane? — uzrujavao se Adam Mlinarev.

Bosanac je iz daljine slušao taj čudnovati razgovor i kad je vidio, da se skladištar malko povukao, odmahnuo je rukom i prišao velikoj prizmi dasaka, koju je sam imao do noći prenieti na drugo mjesto.

— A što hoćeš, a? Kakvo razjašnjenje? — pitao je Mlinarev najstariji, sjetivši se ravničkog bilježnika i njegovih uputa za postupak s radnicima. (Hladnokrvno i mirno preslušavati, a onda odlučno izgovoriti konačnicu!)

— Ništa, ništa... — progovorio je skladištar i krenuo na posao.

Odlučio je u zadnji čas, da će šutjeti. Namislio je nešto grubo, veoma hrđavo: osveta Mlinarevima...

— A šta bi? — povikao je za njim Adam Mlinarev, ali kad je vidio, da se Matija prihvatio posla, pogladio se po nosu i sam za sebe rekao:

— Pa neka... Dobro je!

Dan je prošao... Osamijci napustiše posao. Lieno i umorno kretali su kućama. Na kraju pašnjaka čekala su ih djeca: sitna, slaba, zamazana u blatu i prljavoj vodi, koja je jednim jarkom tekla od Mlinarevih strojeva u potok. Nekoji bi rekao rieč, običnu kratku... Drugi su šutjeli. Njihove misli i slike bijahu grube, kadkad liepe, i osjećaji samo kadkad veseli. Bijahu to ljudi iz osamijske kotline, u kojoj je bilo sumorno i plačljivo za kišnih jesenskih dana, a veselo za proljetnog i ljetnog sunca, dok je zimi sve pusto, zatrpano sniegom, kroz koji uzke prtine vode od susjedstva do susjedstva. I, kad bi se uzpelo koje sito tielo, snažno, čovjek vesela pogleda, na onu visoku planinu, trouglasti šumski vrh i za sunčanog dana pogled mu se zaustavio u uvali, vidio bi pred sobom sliku mravinjaka obasjana tisućama treperivih sun-

čevih zraka, neobično liepu po bojama, po čudnoj daljini, dragoj i ugodnoj. A kad bi motrio, gdje se uzpinju jazavci i nose zrele kukuruzne klipove, lisice se potrbuške vuku i s travnjaka kradu koke, jastrebi u zraku grabežljivo kruže, spuštaju se i odnose piliće, a jesenski dan prolazi oživljen sitnom kišom i cvilenjem pila na Mlinarevoj pilani, huktanjem stroja, napornim kretanjem ljudskih tjelesa, uzdasima, kukuriekom pietlova, gakanjem gusaka, cinkanjem zvonca iz kapelice, smiehom i plačem, roktanjem svinja, hrzanjem konja, škripom vrata i topotom bosih nogu, disajima i kucanjem srdca, vidio bi sliku prošlog dana.

Prošao je jesenski dan u listopadu. Osamijci napustiše posao. Ostali su samo radnici, koji su se nastanili u one dvie daščare. Pojeli su kuhani grah, popili bi novo vino »divljaka« i šuteći ulazili u daščare.

Spuštao se sumrak... Zrikavci su pjevali... Zvonar Rok je potegao za uže. Osjećalo se u daščarama, da dolazi nešto još teže od onoga mirnog dnevnog posla, da se primiče duga, samotna jesenka noć.

Daščare je pokrila tmina, Osamije, Ravnice i obližnji grad također. Kuće su mračne, u njima vonja po djeci, pliesni, octu i dimu; negdje po svježem kruhu ili cvjetnim mirisima i noćnoj kozmetici, negdje po zidnoj boji ili ostatku cigarete, koji se puši pod krevetom. Spavaju jedni, drugi su još budni i misle nešto žalostno, treći veselo. Negdje udaraju po biljarskim krugljicama, svađaju se nad kartama, voze se u vlaku. Jedni prvi put liegaju u bračni krevet, drugi umiru, a treći se rađaju. I miešaju se ljudi, bdiju i sanjaju, a oko njih lebde naslovi, diplome i počasti. I spavaju i bdiju ljudi; udišu dah vlastiti i tuđi, pliesan i svježinu zračnoga prostora, i onaj poseban miris, koji odiše po tmini, samoći i dugoj jesenskoj noći. Jedan je zaokupljen obiteljskom srećom, drugi brigama, a treći boluje od samoće, lieže sam i diže se sam, njegove su misli u njemu samome; ili se pokorava samoći i ostaje uviek — treći. Jedni su u englezkom suknu, u plaštevima iz parižkih salona, obilježeni križevima, redovima i zviezdama, položajima i ukazima; poslovima i uspjesima; obučeni, uhranjeni i namireni. Drugi čamuju i posluju u vonjavim krpama, u obojenim pregačama, iztrošenim i klapavim šeširima, zaduženi, izmoreni i zapušteni, ogorčeni i nesmireni.

Blizu i daleko bdiju i spavaju bića mračna i nasmijana, zadovoljna i beznadna, liežu i počivaju glave brižno njegovane, začešljane i zalizane, nečiste i čupave, tiela okupana, i ogrezla u znoju i izparinama, usta čista kao cvjetovi poljski, i zasmrađena od pljuckanog baguša. Tvrdi ležaji i mekane postelje, električne žarulje i sumračne lojanice, higienski mirisi i vonj pliesni, žuljevi i rane i danomice njegovana epiderma, simfonije, koje izviru iz čudesne kutije kraj sniežno bielog uzglavlja, i cvrčak izpod peći i gamad po zidovima i ležajima.

Tmina se spustila nad zemlju i sakriva oku slobodne vidike... Nebo plače suzama plačne jeseni. Tiho šušti lišće izpod stabala, natopljeno, žuto, i šapuće nešto nerazumljivo, a zrikavac u dugom odzivu pjeva jesensku melodiju...

Daščare se izgubiše u tmini, svjetiljke se u njima potrnuše. U onoj prvoj bilo je tiho, šestorica su ležala bez rieči, a sedmi se spremao da izađe. Osjećala se praznina i samoća, ona osamljenost, kad je čovjeku potrebna blizina čovjeka.

Skladištar Matija izašao je. Zatvorio je vrata, što glasno zaškripiše, podigao ovratnik tankog ljetnog kaputa i pošao prema selu. Uvala je utonula u tišinu kišovite noći. Još su svietlile svjetiljke po kućama, a kod Mlinarevih, iza prozirnih zastora, opažala se neka užurbanost. Barbara Mlinareva, sjedeći kraj peći, držala je sina na rukama. Promatrala je mater, kako uzdiše, prihvaća se rukom za ormar i za sobom vuče naslonjač pokojne Seleste. Sluga Grgur skakutao je oko nje, pomicao ćilim, da se Lucija Gvačićeva ne spotakne i ne padne, kako se to često dogodilo.

— Oh, Bože! Ostaviše me noge. Prehlada od mladosti... Kad sam nekad pokojnoj Leutzovki prala rublje po takvoj studeni, da je potok bio zamrznut, bila sam uviek bosa... — razbrbljala se ona, kad je sjela u naslonjač; ali se sjetila, da je sluša Grgur pa je ušutjela.

— Oh, Bože dobri, ostaviše me noge. — Uzdahnula je još jednoć.

Sluga je izašao i gegajući se pošao na sjenik.

U sobi je bilo tiho. Svietlo se razprostiralo u zlatnom plaštu, koji je padao na namještaj, a pod prozorom stajao je čovjek, jaka ljudeskara, i sakrivajući se dublje u sjenu gledao u sobu. Njegove svietle oči zaustavile su se na nepomičnom licu Barbare Mlinareve i s mržnjom i žudnjom promatrale njezino od vrućine užareno lice, spuštene uvojke svjetlucave kose i onu žensku nepomičnost, kad se pogled zaustavi na malenoj, bezznačajnoj stvarci, ali je ne opaža, već mislima hvata iluzije, luta po njima, dok se i u njima ne izgubi. U onoj debeloj lubanji, zasićenoj alkoholom, rodila se želja: skočiti u sobu, dohvatiti onu užarenu nepomičnu ženu, izvući je na kišu, u blatu je zgužvati, raztrgati joj odjeću dugačkim noktima, ugušiti je jednim stiskom i zaurlati, da ga čuju drugovi: »Osveta! U noći ne poštuj!«... Ali kad je zalajalo pseto u susjednom dvorištu, čovjek se makne i pođe prema Mlinarevu štaglju.

— Tko je tu? — javi se vrtlar Marko.

— Valjda se gazda povratio! — šapne mu sluga Grgur.

Ljestve se pomaknuše i udariše o hrastovu gredu. Uzpinjao se onaj isti čovjek, koji je stajao pod prozorom Mlinareve kuće, i upravio na drugi kraj sjenika, gdje je nadničarka Sofija umorno zaklopila oči i tvrdo spavala. Prije toga je slušala šum jesenje kiše, molila svoju redovitu večernju molitvu i izbrojila sitniš, koji joj je ostao od prodanog povrća.

— Tko je to? — pitala je ona, trgnuvši se od težkih koraka po sienu.

Skladištar tu nije našao Adama Mlinareva, kako se je nadao. Šutio je. Nogom se dotaknuo nekog tvrdog predmeta, spotaknuo se i pao. Kasnije se čuo neki uzdah, kao hropac zaklane životinje.

Sve je utonulo u jesensku kišovitu noć...

11

Ivan Mlinarev je ozdravio. Bljedilo njegova lica još je odavalo, kako je težko bilo njegovo stanje, a brazgotina na vratu svjedočila je, da je njegova rana bila veoma težka. Adam Mlinarev nije se mogao priučiti na bratov povratak, već je zamišljeno prolazio kraj brata, pogledavao ga izpod oka i u sebi razmišljao o njegovu krvavom doživljaju. Ni Barbara Mlinareva i Lucija Gvačićeva nisu bile više onako obiteljski otvorene s Mlinarevim srednjim. Ono njegovo bliedo lice, odvratna brazgotina, neprestano traženje obaviesti o poslu, koliki je dobitak iz nekog mjeseca, kad je on

ležao u bolnici, pa opet, zašto se u zimi ne bi pridržalo bar nekoliko radnika, njima je bilo dosadno. A kad bi žene njega što upitale, on bi pogledao u vrške njihovih cipela, odmahnuo rukom, rekao: Do biesa i s tim! i smrknut otišao.

Jednog zimskog petka, kad je po osamijskim kućama mirisalo po grahu i kiselom kupusu, a iz Mlinareve kuhinje dolazio miris pečenih guščjih jetara, Mlinarev srednji primio je jedan veliki plavi omot. Čitao ga je u sebi zamišljen i kad je bio gotov, rekao je:

— Marjana Bartkovontićeva, ona iz bolnice, zove me. Otići ću na nekoliko dana i dovesti je ovamo. Ona je iz Dalmacije.

Adam Mlinarev je iznenađeno skrenuo ramenima. Lucija Gvačićeva se čudila i u isti mah stenjala od bolova u kostima, koji su se pojavili baš u vrieme poslije objeda, a Barbara Mlinareva promucala je:

— Kako mis - liš?

— U gradu ću priseći i svršeno. Sporedne su za mene osamijske svatovske i ženitbene ceremonije. Ugodna je žena Marjanka. Napustit će bolničku službu i doći ovamo. Ugodna je ona... — maštao je on glasno.

Barbara Mlinareva postala je znatiželjna. Pitala je Adama o toj Marjani, a kad je ovaj odgovorio: »Vidjet ćeš, pusti... Ženska, ne znam kakva«, ona je zašutjela. A njemu se pokazalo tridesetgodišnje žensko lice, grubo, s tupim debelim nosom, dlačicama izpod nosa, bezbojnim očima, koje su sakrivala stakla od naočari, namazanim usnama i visokim čelom, preko kojega su na lievoj strani padali zalistci crne kose. Tielo te žene bilo je srednje, malo napried sagnuto, a hod kao u većine bolničarki: gegav, nekako nesiguran.

— Ha, ženska... Smiešna! — progovorio je opet Mlinarev najstariji, kad se već bolje sjetio buduće nevjeste.

— Smiešna? — upitno je progovorila Barbara Mlinareva i iz nekog razloga uzdahnula.

Lucija Gvačićeva se uzrujala. Uzdahnula je i ona, protrljala hladno čelo i počela hrapavim altom:

— Ivan ne radi dobro. Što će mu žena? Još takva?... Hi hi hi! Ta je svakakva, svakakva...

Ona se neprestano smijala i rieč »svakakva« ponavljala osobitim naglaskom. Bio je to grub izgovor i smieh i podrugljivo micanje usnama. Pred njom, u mislima, pojaviše se neke poznate ravničke gospođice, što se i preko dana šeću s nepoznatim kavalirima izpod ruke, i to do podne s jednim, po podne s drugim i trećim, a za njih od Ravnica do Osamija, Hasnova i Surtukovca lievo i desno kolaju priče o raznim uniformiranim ljudima, poreznim kontrolorima i srezkim podnačelnicima, dok na koncu pustolovne kariere ne dođe kroz novine neki bilježnik ili bez novina kotarski pisar, što previja vratom kao zagorski puran, kad putuje u Englezku.

Lucija Gvačićeva opet se malo blaže nasmiešila:

— Hi hi hi... Izabrao je, izabrao... Hi hi... — završila je ona, a njezina kći Barbara Mlinareva iz nekog razloga uzdahnula i tiho sama sebi rekla: »Smiešna!«

Jedanaest dana prošlo je poslije tog razgovora. Ivan Mlinarev je deseti dan doveo ženu iz grada. Jedanaesti dan ona se posve udomila; u svom bielom bolničkom haljetku prolazila je po sobama Mlinareve kuće i neprestano pjevala: »O sreći sam ja nekoć sanjala«. Ruke je držala u džepovima svoga haljetka, papuče bez zakopčavanja nataknula na noge, a naočari sa žutim okvirima stajale su joj bezbrižno na jednom kraju nosa. Govorila je mekanim glasom, u nekom maznom tonu, a pri tome pogledavala u Ivana Mlinareva i namigivala mu svojim crnim trepavicama, a kad bi ga oslovila, punim ustima bi rekla: »Iča«. Nije se prihvaćala nikakva posla, kao da nije znala, da se u Mlinarevoj kući što radi. Uobće kod Mlinarevih njoj bijaše sve sporedno; držala ih je za bogate ali veoma tupe ljude. Njihovi mršavi i kratki razgovori, mlitave i ukočene kretnje, oboreni pogledi i ona obiteljska nesigurnost, plaha, prisilna, za nju su bili već nešto poznato. Ona je već desetak godina poznavala takve ljude. Njihove razgovore nekad je slušala, a nekad bi bez rieči izašla iz kuće i hodajući po dvorištu zapjevala: »O sreći sam ja nekoć sanjala«.

Barbara Mlinareva ponekad bi prišla k mladoj nevjesti i upitala je nešto o njezinoj prošlosti. Ali kad bi dobila neki previše mutan odgovor s maznom konačnicom: »... O, da dušice, absolutno na medicinskoj podlozi«, ona bi zievnula i pomislila: Koliko je smiešna! Ono mazno »absolutno« bilo je za nju odviše smiešno i ona bi se s težkom mukom uzdržala, da ne prasne u glasan smieh.

— Ali Marjana! — kroz smieh, ali važno, počela je ona: — Medicina, to je, to je... uf, pa bezpotrebno. Nešto što stoji mnogo novaca, a nikakve koristi od toga...

— Dušice! — prekinula ju je Marjana. — Sad je vrieme epohe! — i važno podigla ruku.

Poslije su obje zašutjele. Barbara Mlinareva nije se pomirila s takvim odgovorom Ivanove žene, ali kako ga ona nije razumjela ni uobće nikad u životu čula rieč »epoha«, nije znala, kako bi dalje nastavila.

Lucija Gvačićeva dalje je stenjala, vukla se po sobama i nezadovoljno mrmorila protiv žene Mlinareva srednjeg. Gledala je u lice njezino s metalnim zgražanjem, kao i one njezine kretnje poslije objeda, kad bi pred svima tetošila muža i čeprkala po njegovoj kosi, ovijajući oko prstiju dugačke njegove vlasi. Još kad joj oba brata dopustiše, da uvede u kuhinju neku staru Vilmu, kuharicu iz ravničkog župnog dvora, i da nadničarku Sofiju premjesti iz štaglja u posebnu sobicu i odredi je za sobaricu, onda se Lucija Gvačićeva izgrizala, mučila i prosvjedovala protiv žene Ivana Mlinareva, govoreći joj podrugljivo: »Vi Marjanka!« Adam Mlinarev žalostno je govorio punici:

— Pusti je, mama. Ona je dobra, krasna.

No Lucija Gvačićeva nije se pomirila. Ona se neprestano uzrujavala na sve ukućane. Prosvjedovala je glasno, stenjala od boli i na koncu, kad je Marjana Mlinareva predložila, da je odvedu u bolnicu, ona je histerično povikala:

— To je sve moje, gradska damo. Moji žuljevi. Marš van, marš...

Poslije toga preseli se Ivan Mlinarev u susjednu kuću. Od kućnog osoblja poveo je i staru Vilmu kao kuharicu, te Sofiju u službi sobarice.

U poslu se nije ništa promienilo. Pilana je radila sve do prvog sniega, a tako i vodenice. Onda Mlinarevi odpustiše sve radnike, vodenice prodaše na dražbi, a nitko nije znao, zašto su to učinili.

Došla je zima. Snieg je debelom naslagom pokrio zemlju. Prtine prema Ravnicama vodile su preko oranica, da se ne bi moralo ići zaobilaznim putem. Zima je trajala sve do ožujka. Mienjalo se nije više ništa, osim što se iz zatvora vratiše Andrija Osipić i ostali, bez Nikana. Za njega se go-

vorilo šaptom, da je odveden u »prestolnicu« i da ga najmanje petnaest godina ne će mimoići.

Marjanu Mlinarevu oduševio je Nikan. Muž joj je morao uviek ponovno pripoviedati o onome kobnom događaju i opisivati pojedinosti, a ona je uzhićeno pitala:

— On? Baš osobno taj Nikan?

Međutim je Ivan Mlinarev o svojoj prošlosti govorio ženi s nekim višim naglaskom, prikazujući sebe u odnosu prema Nikanovoj ženi, te mu je žena rekla:

— To su mistične oznake, dragi moj! Što tu ima posla tvoja psihička nadmoć? Stvarnost zbivanja, a ne da mi sugeriraš neke svoje nadpluse....

— Moje izražavanje je konkretno! — rekao je on i poškakljao se iza uha, misleći, da je dao odgovor na podpunoj visini ženinih pitanja.

Pripoviedao joj je o udovici Magdaleni, o punici Adamovoj, udovi Luciji Gvačićevoj, te o nekim drugim seljakinjama, priznavajući joj sve iskreno, a ona se zadovoljno smiešila i uvjeravala ga, da, uzprkos bilo kakvim griesima iz prošlosti, među dvoje ljudi može doći do prave istinske ljubavi, makar ta prošlost bila poznata i jednom i drugom.

— Eto na primjer mi dvoje — govorila je, sjetivši se dobro svoje prošlosti. Njoj su poznata sva njegova gradska i osamijska ljubakanja, a njemu također odnosi između nje i nekog primariusa klinike, te pacienta, poznatog primorskog svratištara, koji je u modernom sanatoriju »za živčane bolesti« spašen od sigurne propasti (primajući Peripher Neo Salv. Bismuth). Poznato je, a kao da i nije poznato, jer prava ljubav, tvrdila je Marjana Mlinareva, daleko je od nekih utvara nevinosti; prava ljubav je onaj čas, kad nastane žudnja blizine, zbliženja, poželjnosti, a ljubav dnevna: to je ona trpljivost između oba spola. A obje kad se spoje u jedan najviši stupanj osjećaja, koji su »jaki kao sudari granita, čišći od kristala, postojani su kao sama stvarnost jednog prošlog dana.« A ono iz prošlosti, to su samo »pokušaji, da se dođe do prave ljubavi ili opet da se zasliepi sâm onaj čas, koji u bitnosti nije različit od tog višeg zaljubljenog stupnja, ali je zato u uzrocima daleko, mnogo dalje od njega«.

— U uzrocima! — ponovila je važno Marjana Mlinareva, tumačeći mužu njihov odnos.

Ivan Mlinarev potvrđivao je kao da je razumije, dok je bio daleko od ženina naklapanja, koje je ona dopunjavala nekakvim svojim opažanjima i nekom absolutnom podlogom, dodajući, da je ona svršila srednju školu, ali da izpitu zrelosti nije mogla biti pripuštena iz razloga, što je u zadaći, u slobodnoj temi napisala: »Izvrtanje same stvarnosti, makar i od profesora, to je kriminal najnižeg stupnja«.

Marjana Mlinareva nije se nikad upuštala u političke razprave ili dogovore između Ivana, Adama, ravničkog bilježnika, g. srezkog i dra. Fiškalića.

— To je kaos bez ikakve podloge. Guranje pojedinih vikača u prve redove. Hi... Kao traženje životnog prostora, koji je oduzet takvim utvarama; na primjer: da je čovjekovo kretanje do ove granice slobodno, a dalje se ne može iz razloga, jer se takvo utvaranje može prenieti na ljude...

Mlinarevi su prigodom takvih razlaganja pokunjeno sagibali glave, misleći da su njezine rieči prigovor nekoj njihovoj krivici. I ravnički bilježnik lecao bi se, kad bi Ivan Mlinarev samo što spomenuo o svojoj ženi.

...Proljeće je došlo.

Mlinarev najmlađi još je bio u gradu, a Adam Mlinarev je svake večeri posjećivao brata. Jedne večeri, kad se po dvorištu Mlinarevih uzduhom prostirao miris rano razcvalih trešanja, Mlinarev najstariji je rekao, da imade sa sobaricom urediti neki obračun za vrieme, dok je ona još bila vrtlarka. Izašao je u hodnik i otišao u njezinu sobicu. Jedan čas bila je tišina, a onda su Ivan i Marjana čuli glasan sobaričin plač i otresene Adamove rieči:

— Šuti i pristani!

Stara Vilma znatiželjno je odškrinula vrata, a Marjana, sjedeći na muževim koljenima, jedan čas se zamislila, a onda rekla:

—Iča! Sofija je zaniela...

On se ukočio, probliedio i promucao:

Valjda ni-je A-dam?

Poslije se Adam povratio. Nemirno se prošetao sobom.

— Zar je istina?... Što onda? — pitala je ona.

Istina! Ali tu su još skladištar, vrtlar, činovnik, a možda i drugi...

Sporedno je to. Ona valjda znade... — i time je razgovor završio.

Drugi dan se Adam Mlinarev odvezao u Ravnice, a treći dan je u dogovoru s Ivanom poslao Sofiju u Ravnice s povrćem. Marjana Mlinareva je nešto posumnjala, a kad se uvečer i Ivan Mlinarev povratio veseo, ona ga upita:

— Što je to s vama?

— Adam je uredio. Bila je uistinu zamršena stvar. Krasan je čovjek naš bilježnik.

— Kakva zamršena stvar? Šta tu ima posla bilježnik? Gdje je Sofija? — uzbuđeno je pitala ona.

Uto je ušao Adam Mlinarev.

— Barbara plače! — rekao je.

Oko Marjane Mlinareve počele su poput sablasti skakati spletke i obiteljske laži, što se zameću, a opet se ne mogu sakriti; djela i računi bez ikakva poštenja i osjećaja, zlo, koje je klijalo sakriveno pred prvim pogledom u duševnom podzemlju.

»Ti su ljudi pošteni prema sirotinji. Plate je više nego drugi, primaju i one u posao, koje ne će nitko da primi, ne psuju, odkako se oženiše, ne kradu, mole se Bogu i plaćaju mise za obitelj, ne ogovaraju...« rekli bi oni, koji su slični njima — mislila je Marjana Mlinareva. — Ali ako se to promotri zdravim opažanjima, dovede jasnoći: da je sve to uzaludno, zapravo bez podloge i da su to samo reklame za njih: i nagrade radnicima i farizejski pokloni crkvi — uobće sve, što čine, i rade, i kad misle da pošteno rade. Kad eto bježe od posljedica jednog čina, prouzročenog vlastitom voljom, bježe bez obzira, svršava li se to tragično po druge, a to primarno zovu onako kukavno »zamršena stvar«.

— Šta je? — pitala je Marjana Mlinareva, ne mogući se još snaći.

— Barbara plače — rekao je Mlinarev najstariji i pogladio se po nosu. — Ovo je očajno. Stid me je... Pomozite, eto! — počeo je opet sjedeći, na stolcu. — Ona je i prije sve znala, ali mi nije ništa govorila. Šutjela je, i sad, kad je Đorđe načinio kako treba, dogodilo se, da ona plače...

— Šta je učinio Đorđe? — pitala je Marjana. — Šta? — Ali kad se dosjetila, da je u moći ravničkog bilježnika, da prisilno dade sobaricu odtjerati u njezinu općinu, ona je povikala: — A odielo? A novci?...

— Budi bez brige! Dobila je deset puta više, nego što je zaslužila. Sve je sad u redu, samo još s Barbarom — govorio je Ivan.

I Marjani Mlinarevoj postalo je tada gorko u grlu. Ona je ušutjela.

Biljisao je vani slavulj. Naskoro je sat imao odkucati dva udarca poslije pola noći. I odkucao je muklo: ton-ton, a oni se razišli.

Osamije ostadoše u uvali. Slavuj je pjevao na grani, jastrebovi su kružili nad kućama, lisice se šuljale, gnjeteo lepetao krilima, potok žuborio, ljudi ustajali i liegali i bilo je, kao da se na svietu ništa nije promienilo, već je sve ostalo isto, isto...

Samo je Marjana Mlinareva uzdisala:

— Što se opet to sad zbiva?

12

Glas kroz Ravnice i Osamije: Na vladinoj listi kandidira dr. Milovan Fiškalić, a zamjenik mu je Adam Mlinarev. Sve su formalnosti gotove i oni su stalni.

Na taj glas nisu se obazirali žitelji ravničkoga kotara. I opozicionalna lista je tu i bit će valjda konačnica nakon 11. prosinca. Prolazili su dani i primicao se dan izbora.

Došla je i večer desetog prosinca. Mirna i vedra osamijska noć, da se ni pseto nije čulo; sablasti u odorama vuku se uz plotove i čuvaju kuću Mlinarevih. Doveo ih je Adam Mlinarev iz Ravnica i bezbrižno zadriemao na stolcu uz užarenu peć. Sin njegov, koji je već navršio dvie godine, igrao se oko njegovih nogu i piskutao svojim ozeblim glasićem, a kad bi ga uhvatio za nogu, on bi pospano rekao: — Ajde, ajde...

Ivana Mlinareva nije bilo u kući. Otišao je, rekavši ženi, da mora pogledati neku zgradu u Ravnicama, koju želi kupiti, i dogovoriti se s pristašama za sutrašnji dan. A taj sutrašnji dan nju, Marjanu Mlinarevu, straši, jer se u njoj javljaju neki mračni predosjećaji. I Barbara Mlinareva, koja joj je došla u posjete, već drhće, suze joj dolaze na oči i ona pita:

— Šta će sutra biti?

— Gluposti! — uzdiše mlađa nevjesta i nastavlja: — Adam i Ivan upleli su se u nešto nepotrebno. Ta, nije im zamjeriti. To je posljedica slabe naobrazbe.

— Šta ima posla naobrazba? — pita Barbara.

— To družtvo ravničkog bilježnika ne mogu sačinjavati inteligenti, nego ljudi, što su dvojnici njega samog. A on ti je valjda poznat.

»Šta kvari odnos između nje i muža?« pitala se Barbara Mlinareva. A je li taj odnos od prvog dana bio skladan, je li uobće u njezinom trogodišnjem bračnom životu bilo kad istinske ljubavi? I napokon je li je ona željela?... Možda s nekim drugim čovjekom, s nekom vedrom dušom, mladićkom, čovjekom što se iskreno i veselo smieši, a šapuće tiho i sladko?

Cin, cin... jedanaest puta je odkucala ura, a mlađa nevjesta stavila drva u peć.

— Vruće je! — primietila je starija.

— Da, da, — kao da ne razumije, odgovorila je mlađa i počela: — Niti godina nije prošla i ja sam odlučila, da ostavim Osamije. U ovaj čas mi dođoše misli, da je taj moj jednoličan život, u ovoj uvali, bezpotreban: A, ipak tu moju svakidašnjost okružuju Adamove i Ivanove spletke, da se više puta i strašim...

Barbara Mlinareva slušala je mladu nevjestu i pitala se, kolika je razlika između njih dviju. »Eto, njezin mazan glas, rieči kratke, gotovo iza svake rečenice poravnava naočali, ali makar — pa makar sad je iskrena«.

— Istina, Marjana, podpuna istina — potvrdila je ona i dodala: — Kamo misliš otići?

— Ta, pošla bih, ali — eto...!

Dalje nije ništa rekla, jer je mislila, da je Barbara razumije. Ona je bila u drugom stanju. »Uistinu«, shvatila je Barbara, »ona bi se već oduprla mužu, samo da nije sina. Ali zbog djeteta mora biti zadovoljna, do smrti u istom stanju uz štednjak, prati, šiti, kuhati i čistiti, a uviek bez iskrene rieči, s bračnim drugom«.

Mlađa nevjesta bijaše protivnog mišljenja, ali ona trenutno nije mislila o tom, već o sutrašnjem danu.

Sutra?... Šta će sutra biti? — pitala se ona glasno i potresla se od pomisli: Zar ne bi konačno mogli ti Osamijci

obračunati s Mlinarevima? Zar nije vrieme? Gdje je Nikan? a Sofija? Andrija Osipić umire«.

— Ah! — uzdahnula je glasno, prestrašivši se rieči: umire.

Barbara Mlinareva gledala je u crveno lice mlađe nevjeste i izgubila svaku svezu sa sobom, i mislila nije ništa, osim da pred njom sjedi žena Ivana Mlinareva, snuždena i rumena od vrućine.

Cin, cin... odkucala je ura dvanaest puta.

...Putar Janko brzo je prolazio selom. Kaput je zakopčao do brade, kapa mu je pala nad oči, a plava dugačka pregača šuštala, dok ju je u hodu odbacivao koljenima. Vraćao se od kuće Andrije Osipića, kojega je posjetio naslućujući njegov brzi kraj.

— Umriet će Andrija! — Sjećao se on bivšeg seoskog poglavara s iskrenim sažaljenjem. Prošao je kroz središte sela, a kad je došao do Mlinareve kuće, stao je. Prozori su bili osvietljeni, kroz čipkaste zastore mogao je primietiti krupno tielo Lucije udove Gvačićeve, koja se naporno kretala po sobi prihvaćajući se za namještaj. U isti mah sjetio se svih Mlinarevih i bilo mu je veoma ledeno u nutrini. Uz Ivana i Adama Mlinareva stajali su i on i Andrija Osipić. Stajali su jedni prema drugima, kao da priete: Andrija Osipić već kao pokojnik, što se pojavio s onoga svieta, i kao da govori Mlinarevima: Vi ste krivi! On, putar Janko, potvrđuje, da su oni krivi za njegovu smrt, da je zbog njih potamnilo ono svietlo lice, ugasnule bistre oči, a tielo se izkrivilo, kad popucaše rebra, odbiše se pluća i bubrezi — poznate posljedice ravničkog zatvora po uzorku mučilišta na ušću Save.

— Krivi su Mlinarevi! — pomislio je putar, stojeći pod prozorom.

Sjetio se one večeri, kad je s Andrijom Osipićem i ostalima posjetio Nikana u vodenici. Pošli su do Nikana, da se dogovore o pljenitbi. Bilo im je gorko. Onim, što se dogodilo onih dana, bila im je duša do dna povriedena. I on, i Andrija Osipić, Nikan i ostali mislili su nešto započeti, da se povrate njihove stvari, ali se samo ostalo kod rieči, koje ne mogoše reći ono, što se zbivalo u njihovim dušama. I za ono ponoćno doba, kad su oni sjedili u Mlinarevoj vodenici, povezani su svi događaji u posljednje vrieme, i svi bolni za većinu Osamijaca.

»Eto, pred svitanje se dogodio onaj čin, zločin, pokušaj umorstva u Nikanovoj kući, a dalje su sliedila zatvaranja, vezanja, priznavanja na silu i uzbuđenost u njima, da su kod svakog preslušavanja davali suprotne izkaze.«

Najbolje se sjećao jedne noći, kad je sjedio na golim daskama u zatvoru ravničke općine, suosumnjičen za zločin nad Ivanom Mlinarevim: tama... smieh općinskih stražara, što su sjedili u stražarnici i kartama udarali po stolu. Zviždanje vjetra uz vapnom premazano okance, škrgutanje miša izpod njegova ležaja, kloparanje parcova po starim kantama u kutu. U tim stravičkim glasovima prolazila je noć, duga kao vječnost. U zoru pojavila se straža i odveli su ga u »srez«. Opet je zapadao u protuslovlja i teretio Andriju Osipića, ovaj opet njega; u nekoj čudnoj zbrci obojica su branili Nikana. A sve te protuslovne izjave dolazile su od sigurnosti, da im se opet oduzima sloboda... U samo svitanje čuo je očajno zapomaganje Andrije Osipića, odnekud iz podruma. Čuo je krikove, koji već ne bijahu ljudski, nego glasovi na smrt ranjene zvieri. Bila je ta noć jedna od mnogih njoj sličnih noći.

U nekoliko trenutaka on je u mislima prošao cielu prošlost, gledajući neprestano u sobu Mlinareve kuće. Onda je pošao težkim koracima. Za čas sjetio se opet Nikana: blied je, izbijen, onakav kakvog je vidio zadnji put na suđenju. »A taj Nikan, božja duša, bio je oduševljen za Mlinareve. To mu je plaća za onaj napor, što ga je podnio za njih radeći na potoku«.

Da je bar sutra Nikan ovdje! — javiše se nove misli. — Ova noć ne bi bila toliko pusta, ne bi se spavalo sve do jutra, a kad bi ujutro susjedi izlazili iz kuća, čudili bi se svečanom šarenilu po plotovima i kućama, dugačkom barjaku navrh crkvenog tornja i domoljubnim poklicima, što bi ih čitali sa zidova svojih kuća.

Rezkim jaukom, sličnim ljudskom uzviku, oglasila se neka noćna ptica.

— Možda je Andrija umro? — pitao se putar Janko.

— Stoj! — čuo je u taj čas iza sebe jedan zapovjedni glas.

Džepna svjetiljka zasliepila mu je oči, kad se okrenuo, i čuo je glas stražara Martina:

— To je putar Janko!

— Odakle ideš? — pitao je jedan oružnik.

— Od Andrije Osipića... Bolestan čovjek... Izprebijan...

— Odlazi! — doviknuo je oružnik, koji nije valjda razumio njegove posljednje rieči.

Još nekoliko koraka, i ušao je u svoje dvorište.

Oko treće ure poslije pola noći netko je povikao:

— Vatra! — Za čas se uzbuniše Osamijci i počeše izlaziti iz kuća.

— Jogen!

— Vatra!

— Gori!

Selo je bilo osvietljeno kao po danu. Razpoznavali se ljudi, kuće, plotovi. Sve je pokrivala rumen svjetlosti i zaslijepljivala ljudima oči, da su padali po dubokim jarcima, iz kojih su se dizali psujući.

— Mlinarevi gore! — čuo se jedan glas.

Štagalj Mlinarevih bio je sav u vatri.

— Vode! — povikao je netko.

Ali su ljudi stajali. Nitko se nije maknuo. Gledali su mirno u plamen i slušali pucketanje vatre.

Bim, bim... oglasilo se crkveno zvono.

Glas zvona bijaše leden, bezosjećajan, glas hladne dužnosti.

Još nekoliko poklika čulo se s drugoga kraja sela i onda se sve umirilo. Samo glas crkvenog zvonca prekidao je tišinu.

Barbara i Marjana Mlinareve iztrčaše iz kuće i počeše zapomagati. Prišao im je Adam Mlinarev, pogladio se po nosu i tješio ih:

— Ništa, ništa... Eto!

Udova Lucija raztvorila je prozor i povikala u dvorište:

— Lopovluk! Onaj izrod je kriv, onaj, onaj — i pokazala slugu Grgura.

— Ta, što?... Ja sam sad došao s pašnjaka! — branio se sluga i gledao u plamen.

Oružnička obhodnja, koju prije nijedan Osamijac nije primietio, pokazala se iznenada. Ljudi se uzkomešali. Nekoji odmah krenuše kućama.

Žeravica je svietlila do jutra, a stari trgovac, žid Isidor Leutz, došao je u samo svitanje. Prošao je uz garište, mirisao

je ugljevlje, i kad je odlazio, nasmijao se tako glasno, da je Barbara Mlinareva, ležeći na krevetu uz prozor, zadrhtala i prekrižila se.

— Ah, Bože! — uzdisala je i okrenula se Adamu Mlinarevu, koji je bezbrižno spavao uz nju.

A stari Leutz odmicao je gegavim koracima i govorio sam sebi:

— Dobro posao. Osigurano je.

Jutro je svanulo vedro, sunčano i vjetrovito. Sjevernjak je strujao selom u hladnim valovima. Dolazio je iz polja, kojim su ljudi u skupovima prolazili u Ravnice.

Selo je bilo mirno, kao da je pospalo ili izumrlo. Nitko nije nikud izlazio, jer su svi mužkarci bili u Ravnicama, dok su se žene kao u strahu provlačile kućom, a promrznuta djeca tiskala se izpod peći.

Adam Mlinarev sve do pred samo podne nije pošao u Ravnice. Nikako se nije mogao snaći, prolazio je kroz sobe i mrmorio nešto sam sebi. Današnji dan je došao, on čeka svršetak i želi čuti, tko je protiv njega i kome je on što krivo načinio. Ta, on je čovjek, koji nema s ljudima dodira, a one koji mu rade točno plaća. A drugo tu ne može imati nikakva udjela. Zar osjećaji? Kakvi osjećaji mogu postojati u nekom Osamijcu?

Mlinarev najstariji vozio se u novoj kočiji prema Ravnicama i ugodno se ljuljao, misleći. Istina, stekao je čitav imetak, ali su njegovi načini, sposobnost i štedljivost podloga bar neke glavnice. Zbog toga se oni ne bi morali buniti, jer im je dana mogućnost zarade!

Hladan val vjetra prošao mu uz lice i on se, da se zaštiti, okrenuo natrag prema Osamijama. Probliedio je.

— Šta?... Pa — nek... — promucao je i odvratio pogled.

Blatnjavim putem, povezan lancima, išao je pred oružnicima putar Janko. Čovjek, koji nije mogao dokazati svoj alibi: da nije podmetnuo požar. Svjedočenje žene i djeca nije bilo dovoljno, jer su ga jasno vidjeli, kad je stajao pod prozorom Mlinareve kuće.

— Šta?... Pa — nek... govorio je i mucao Adam Mlinarev, gledajući u putareva leđa.

NJEZINA JEDINA LJUBAV

Jagi Kosir bilo je trideset godina, kad joj je umro muž, umirovljeni vrbovljanski učitelj Petar Kosir. Ostavio je učo ovaj sviet poslije šestdeset godina života i ostavio jedinog potomka Milivoja Kosira, sedamnaestgodišnjeg đaka hasnovske gimnazije, kojega mu je rodila prva žena, pokojna Milka Kosir. Ostavio je još konačno imanje: novu dugu prizemnicu okrenutu prema iztoku, štagalj, staju, hambar, sušu, svinjac i kokošinjac, te 18 rali plodne podravske zemlje, a uz to i polovinu svoje mirovine živoj ženi, deset tisuća dinara uštede u štedionici Savske banovine i namještaj, koji bijaše najvrjedniji u Vrbovljanima.

Podnielo je oboje mirno smrt muža i roditelja; ona bez suza, s nekom tihom sjetom na licu, spokojna, kao da se pomirila sa sudbinom, a on je šutio, s ozbiljnošću na licu, a u očima mu se nije moglo ništa primietiti do li sjaja u širokim crnim zjenama.

— Šta ćemo? Tako mora biti... — rekao bi maćehi sin.

— Mora biti — ponovila bi ona i bilo joj je lakše.

Kad su pokopali pokojnika na virovljanskom groblju, sin je otišao u Hasnovo u škole, a ona ostala na vrbovljanskim konacima i brinula se za gospodarstvo i osam stotina dinara, koje je svakog dvadesetpetog slala poštom u Hasnovo za sinovo školovanje.

Bilo joj je trideset godina, a njezino tielo već je bilo izgubilo onu gibkost, koju su imala tiela ostalih vrbovljanskih žena, dok joj se duša bila umorila od one samoće.

Dok je noću molila, činilo joj se, da razgovara s gospodarom neba, a danju je radila i mislila o svojoj prošlosti, o pokojniku i sinu, koji joj je kadkad pisao kratka pisamca ili kartice.

Bila je ona seljačka djevojka, kad se udala za udovca, uču Kosira, zdrava i jaka, zaljubljena u pomoćnog lugara Štefa, pokorna majci i otcu, zanešena misama, uzhićena propoviedima i smirena u tiha vrbovljanska ranja.

Silom su je natjerali, da se uda za starog udovca.

Preobukli su je u uzke polugradske oprave i namjestili u kuhinjsko carstvo. Roditelji su joj odredili odnos prema mužu i danomice je nadzirali kao i pokojnik, koji je nestrpljivo tražio razjašnjenje za svaki odlazak iz kuće.

Ona je bila mužu podložna, misleći da tako mora biti, i izvršila svoju dužnost žene do posljednjeg njegova daha. A poslije njegove smrti odlazila je na seosko groblje i kraj njegova spomenika klečala — i molila, a da suzu ne bi izpustila.

Za tih deset godina njezina bračnog života promienilo se štošta. Umrli joj roditelji, braća se odselila nekud u Slavoniju, a sin ponarastao i bio već gotov mužkarac.

Drugamo do li u susjedno selo na mužev grob ona nije nikud išla. Za ovih trideset ljeta života bila je uviek u istoj okolici, po kojoj su se prostrli vrbaci, bereci i branjevine, pred pogledom se daleko i široko protegle trnove živice, kuće i gospodarstva, kao da kud koje kleknuše na vlažnu podravsku zemlju, moleći nebesa za neku milost, kroz rosna okanca gledajući u kržljave šikare.

Na konacima se dani rađali umorno, kao da su dolazili iz grmlja, a ljudi se budili iz sna po navici svaki u svoj sat.

Onda bi zaškripale ljese, zazvonila vedra po bunarskim stienama, zadimili se dimnjaci i kroz široke livade modre zore kao da su govorili svakom domu:

— Dobro vam jutro- — i pitali: — Jeste li uranili?

Sunce se smiešilo iza dravskih vrbaka, a kasnije punim okom gledalo u razbuđena konačka imanja, zavirilo k blagu u branjevine i bereke i okupalo se u barama nedaleko rieke.

Mlinski kolutovi svirali su svoje već poznate napjeve, a Drava šumno jurila, podgrizala pješčane obale ravne madžarske Podravine i mladila na našoj strani rubove Crnca, Lepe grede, Bukevlja, Vrbovljana i Brodića.

Jaga Kosirova čula bi šum divlje rieke u svome dvorištu i bilo joj nekako lakše, kad je zanešeno slušala njezinu glasbu u blagdanske dane, kad bi se primicao suton. Noć kao da joj je tada došaptavala, da će ona naskoro doći; a kad je

kišilo, dvorište se glasilo nekako promuklo, kržljava se branjevina zaodievala u sivu neprozirnu maglu, iz koje bi samo izmiljela stara joha sa svojim usnulim granjem.

Uzkim puteljkom izpred kuće ne bi po cieli dan prošao čovjek, sve je bilo pusto i obamrlo, kao u njezinoj duši, čak su i vrbe prilegle k zemlji i oštrim šiljcima svojih grana ciljale u jednolična nebesa.

Služkinja Klara bila je znatiželjna baba, pred kojom nije smjela odati ni jedne misli, jer ni virovljanski bubanj ne bi brže od nje razglasio kakvu novost, a harendatori Martin i Franjo bili su mračne ljudeskare, koji su priekim okom gledali u udovicu pokojnog uče Kosira, kad bi s njima dolazila na diobu kukuruza, pšenice ili siena. Ostale seljakinje na vrbovljanskim konacima nisu pokazivale želje, da se s njom sprijatelje, a i ona ih je sâma izbjegavala, kad je god mogla.

Živjela je žena tako u samoći kao zatočenica, kopala po prošlosti, želeći da sebi zamisli bar nešto ljepše za budućnost, kad je već s tihom sjetom pokopala deset prošlih godina, ne potuživši se nikome, podnoseći strpljivo što joj je dobri Bog dodielio na ovom svietu kao težki zemaljski križ. Malo svjetlosti u samotne časove doniela bi joj misao na sina, kojeg joj je pokojnik predstavljao nekako zlovoljno:

— Tvoj pastorak — a budile se i nade, kad bi mislila na njega.

— Sveta Marijo, Majko Božja, ja te molim, da izprosiš od svog dobrog Sina, da mu Duhom Svetim... — molila bi prvu molitvu, kad bi se iz virovljanske crkve oglasilo zvono na pozdravljenje.

A kad je jednog lipanjskog dana primila karticu i počela čitati: »Draga mamice, ja dolazim u nedjelju, pak pošto sam na igralištu nategnuo nogu, pošalji mi na postaju foringaša...«, uzdahnula je, a dvorištem kao da se razpjevao lipanjski dan i govorio joj kao djevojčici:

— Doći će netko, nadaj se, mala...

Čemu se mogla nadati? Drži li je on za mater, i to samo za mater? Kad bi se tako u mislima zapitala, njoj bi postalo tužnije.

Šta je napokon htjela od njega?

Htjela je da ga vidi, da ga čuje, kako svojim zvonkim glasom napunja prazninu soba i pripovieda joj o ljudima,

kakve ona nikad nije vidjela, o životu kakav ona nije poznavala u Vrbovljanima, i o svojim školskim pustolovinama, koje su bile smiešne do suza, kad ih je pričao prijašnjih ljeta.

Podpisao mi se: »Tvoj dobri sin«, pomislila bi ležeći u postelji nakon duge molitve.

— Zar zbilja samo sin? A ja mati? — pitala se prije nego što bi zaspala.

Počela je žena siliti svoj razum, da misli i govori nešto pametno, i propitkivala se znatiželjno:

— Zar su zbilja tvoje drugarice tako pokvarene?

— Nisu, ne... Pa nije to pokvarenjačtvo. Eto, malo čovjek slobodnije dahne i već se misli, da je počinio sve griehe zemaljske.

— Ne srdi se — tužno je umirivala sina.

— Ne srdim se. Na tebe se ne ću nikad razsrditi.

Sjedili su pod krošnjom zrele trešnje. Dan je odmjereno prolazio, iznad branjevine ljeskalo se more zraka nad modrozelenim lišćem, a ona je naprezala misli, ali još više stajala na grlo vlastitim osjećajima, koji su se budili u njoj. Kao ženi, koja hoće uhvatiti za sebe nešto veselja i radosti, zadovoljiti svoju čežnjivu nutrinu, vraćale se u slikama uspomene prošlosti. Pred njom stoji vrbovljanski učo i preko volje joj predstavlja sina: »Tvoj pastorak!« i zatim zove: »Jaga, daj mi vode! Jaga, zapali svieću! Jaga, Jaga...« Kasnije su došli roditelji i govorili joj: »Istina da je muž star, ali sad imaš gospodski život, a kasnije će doći mirovina, ne će valjda ni dugo, jer mu je život na izmaku, a kad ga se riešiš, onda ćeš s mirovinom sama poživjeti i ne će ti nitko biti na brizi...«

— Jadno! — povikala je u mislima.

Činilo joj se smiešno, kako su roditelji zamislili to samostansko življenje. Onako nemoćno i kukavno, da osamljena živi s jedinom radošću: Imam mirovinu. I da nije jedine utjehe u molitvi, s kojom se predavala kao vjerna kršćanka Kristu, govorila mu o svom životu, o svojim tugama i radostima, njemu se jadala i njim se tješila, ona ne bi imala za što živjeti.

— Bože — šapnula je tiho.

A on joj je govorio:

— Draga mati, zbilja sam se zaprepastio, kad sam čuo, da si se razboljela. Očekivao sam viest, i kad sam dočuo, da je bila samo mala prehlada...

— Zbilja? — prekinula ga ona. Bila je zadovoljna.

— Kažem ti. Pa za koga ću se zanimati? Tko mi je bliži od tebe?

Ona nije mogla na njemu primietiti nikakve uzrujanosti. Bilo joj je, istina, veoma drago, ali se nije mogla suzdržati, a da ne reče:

— Djetinja briga.

— Djetinja? — uzrujao se sin u ponosu mladih godina. — Da mi tko drugi to reče, uvriedio bih se, ali... Ti znaš, koliko si me voljela ovih deset godina. Nadam se, da se to nije promienilo.

— O, mili! — uzkliknula je ona i sagnula se prema njemu, ali je odmah zavladala sobom i postiđeno promucala: — Bog nam je odredio...

— Svejedno, tko... Ja sam veliko diete... Vidim roditeljsku ljubav u kući mog prijatelja Smiljana, i kad se sjetim tebe, onda mi je lakše, onda barem znam, da i mene netko očekuje i da se brine za mene...

Žena je gledala nekud u daljinu i rukom prevukla preko očiju, misleći da su joj kapnule suze; ali su joj trepavice i oči bile suhe. Snalazila ju je misao, da nekud ode: da uhvati život, dok ga još podpuno nije promašila. A živjela je, i osjećala da postoji, ali bez radosti, kakvu je ona željela. Osamljenost i pustoš u njezinoj ženskoj duši, koja se čežnjama hranila, u srdcu, koje je tjeskobno kucalo, mogle su postati žrtvom skupa s onim časovima molitve, makar i za takvu radost, kojoj bi se reklo: bezumlje i grieh.

Zbog mirovine nije mogla ni koraka dalje; nije se smjela odlučiti, da svoje srdce zadovolji, ali joj je bilo i samoj jasno, da njezina duša traži neku blizku dušu, da njezino tielo zahtieva mužkaračku nadmoć, da traži čovjeka. Kakav bi morao biti, to nije znala, a nije ga ni tražila, jer da ga je potražila, sigurno bi ga i našla — ta razmnožili se ljudi kao pilići po vrbovljanskoj ravni, koja je prije dvadesetak godina bila močvarna i pusta. Da se uda, izgubila bi mirovinu, za koju je mučno i s gnušanjem služila deset godina, ostavila bi sina, kojega je devet godina voljela majčinskom dušom, i desetu

godinu svaki čas žrtvovala za njega. Osjećala je u nutrini strašnu glad za životom, za blizinom života, a bilo bi joj dosta, da ga samo takne pogledom, makar na grlo stala vlastitim osjećajima, koji su u kipućim čežnjama vukli ženu daleko.

Već je pomišljala, da mu osorno zabrani rieč »mama«, da ga ponizno moli, ako ne bi mogla razpaliti bies u svojoj nutrini; neka joj govori, kako mu drago, samo ne: mati, jer ih ta rieč drži u nemogućoj daljini. Kad bi joj rekao obično: ti; kad joj ne bi govorio o prošlosti, ne bi nabrajao sve što od nje očekuje, šta će joj dati, kad bude gotov čovjek, ona bi mu sama rekla šta se u njoj događa, toliko, da je on razumije, pa makar se odmah survala u dubine iz kojih nema povratka. Ali mu nije mogla zabraniti, a on joj je govorio neprestano: mati, i obećavao svoju skrb, kad jednoć postane samostalan u nekoj gospodskoj službi. I šta joj je obećavao? I šta joj je mogao obećavati? Liepe rieči, naslonjač, dobra jela i više ništa.

A ona je htjela živjeti, kako je tražilo njezino srdce.

I provodila je dane dalje skromno i pobožno na vrbovljanskim konacima, gdje se šum rieke prenosio uz raztepena zdanja i gdje su žene dobivale muževe po odredbi roditelja, a živjele kasnije, kako je koja mogla i znala: većinom kao gruntašice, gazdarice, majke, odgojiteljice i mučenice, a ako bi što koja uhvatila i vješto prikrila, bilo joj je oprošteno: oprostio je izpovjednik, pa valjda onda i dobri Bog, oprostila bi sebi i ona sama, dok muž nije znao ništa, jer zašto bi on, gruntaški mučenik, mogao sumnjati, kad se u obiteljskom redu nije promienilo ništa: žena je s njim liegala i ustajala, a ako se prepirala, to je bilo samo zato, što se više ne skrbi, a radila je kao crv i dan i noć.

Jaga Kosirova počela je misliti, počela razmatrati samu sebe, siliti se bar da shvaća, da sama sebi predoči nešto liepo, o čemu bi onda mogla govoriti, ali je išlo težko, pretežko, ona je željela nešto neobično.

Ali nije nikud dalje išla od vrbovljanskih konaka, a na konacima nije bilo nikoga, koga bi posjećivala; bio je tu sin, koji je jurio kroz sobe za njezinim petama i uzput se propitkivao o gospodarstvu.

Sinula joj je iznenada misao, da se on pretvara, ne bi li doznao, šta ona radi s njegovom imovinom.

— Gospodari sam, ako ti je krivo — rekla mu je mirno.

— Zašto? — živo je zapitao on. — Ja se u gospodarenje ne razumijem. Ne shvaćam ništa. Mene bi ljudi prevarili, a ti bi se srdila.

— Ne bih se srdila, ne bih... To je tvoje.

— Tvoje kao i moje...

Ona se zacrvenila. Čas je mislila, a onda rekla:

— To se veli samo za muža i ženu. Oni vele: tvoje i moje...

— Pa? — zapitao je on i raztvorio usta, a zatim je nastavio:

— A što je sinovo, zar to nije i materino?

— Nikad to nije bilo. Nikad nije sin ostavljao materi, već mati sinu, a napokon, ja sam tebi maćeha.

— Što govoriš? — uzkliknuo je on i sjeo do nje.

— I još kakva maćeha! Svega dvanaest godina starija...

— Prestani, molim te, prestani...

I veliki dječak začepio je svojom rukom maćehina usta i cieli prilegao uz nju, gledajući joj u oči. Cjelivao joj je obraze, rukom brisao suze i kroz plač govorio:

— Mati, mati! Čim sam te uvriedio?

Ona je šutjela. Lice joj bijaše bliedo, oči pritvorene, a usta poluotvorena; bila je ukočena. Na sebi je osjećala težinu njegova tiela, vrući njegov dah na nosnim otvorima i usnama.

On se mazio i neprestano pitao:

— Mama, šta ti je? Majčice, šta te boli? — zajecao je glasno.

To je bio trenutak, koji je i u njemu nešto probudio, dok ga je uspavljivala njezina blizina, uzbibana joj prsa žarila kroz tanku košulju njegove grudi, a on naslonio svoju glavu na njezinu i zatvorio oči, kao da je zaspao.

A ona je tonula nekud strašno duboko, u vrtlog opojnosti i samo jednoć uzdahnula.

Onda je ona prva došla k sviesti i oslobodila se njegova tiela, koje se nemoćno povalilo na klupu. Poravnala je zgužvanu košulju na prsima, protrla znojno i hladno čelo i stojeći pokraj njega duboko uzdahnula. I on se već bio osviestio.

— Mati, ne razumijem — progovorio je težko kidajući rieči, kloneći se njezinu pogledu.

Ona je postiđeno šutjela. Opazila je u njegovim očima stid, a na obrazima rumenilo. Ruke su mu drhtale, a prsti se stiskali u pesti i bili vlažni.

— Ne govorimo više o tom — rekla je ona.

— Zašto da ne govorimo? Htio bih znati šta se to dogodilo, šta nas je raztužilo... jer ako...

Nije dovršio rečenicu, već je u neprilici sklopio ruke i gledao u nju. Ona je glavu zabacila i šutjela, kao da razmišlja.

— Ponekad mi dođe tako smiešno i gorko, nekad se raztužim, pa plačem, a nekad samo sjedim i kao da sanjam — govorila je tiho.

— Ti plačeš? A zašto? — pitao je sin.

Ona se borila težko s nemirom u svojoj nutrini. Provaljivalo je nešto odnekud iz nje, i jedva se svladala, da mu ne reče šta misli. I rekla bi mu, već je odlučila, ali joj se njegovo lice pričinilo neobično blago, dječački bezazleno, i pomirila se s istinom: on još nije zreo, on ne vidi, da još njezina mladost cvate i da bi ona za njega mogla biti samo — žena.

— Kad ponarasteš, znat ćeš, kako se u čovjeku uviek bore... dva demona — rekla mu je i sjela nasuprot njemu.

On se glasno nasmijao.

— Pa, ja sam viši od tebe. Gledaj, za cielu glavu. A ono o dva demona čuo sam više puta od tate. Zar to može biti istina?

— Istina je.

On se uozbiljio i skupio obrve, a onda se nasmijao i rekao:

— Htio bih i ja takvo nešto. Ja bih mirno promatrao njihovu borbu i onda pobjedniku čestitao. Zar i ti ne čestitaš onom, koji odnese pobjedu?

— Ne! Nadjača uviek onaj, kojega ne želim.

On je izprćio usne i s nekom tugom rekao:

— Ne mogu shvatiti.

Dani se primicali ljetu. Konacima ne treba dojuriti ljeto s polja i s Bilo-gorja kao Ravnicama. Oni žive svaki dan kao i polje, koje ih okružuje, kao i žitne njive, koje su uz svaku kuću i koje zimi polako usnu pod bielim pokrovom sniega.

Po njima se uviek širi miris klasja u ljetu i miris cvieća od proljeća do jeseni, dok se vrbaci njišu, dok Drava i ljeti i zimi bruji svoju divlju ariju.

U Kosirovoj kući dani su nekad tekli prebrzo, a nekad presporo. Njoj je nekad bilo, da bi zaustavila sunce još prije večeri, da čeka iznad virovljanskog tornja, a nekad bi sve dane pretvorila u noći, da u mislima, molitvi i snu smiruje tjeskobe svoje duše.

On joj je govorio:

— Mama, ti se moraš dotjerati. Ovo je smiešno, kako se ti oblačiš. Takvu sam nošnju vidio na jednoj ludbrežkoj piljarici.

Ona se crvenila, jer se osjećala preveć sapeta u svojim smežuranim haljinama od vunene tkanine, koje su joj svrbjele kožu na vratu. Uviek je morala lagano koračati, da joj odveć ne šuste nabori tkanine i da se košulja na prsima ne šeće lievo i desno.

— Kako bi se morala oblačiti? — pitala je ona, dok je čučala u vrtu i prstima obkopavala povrće.

On je stojeći iza nje govorio:

— Više ne možeš nositi ni seljačke suknje, premda bi i one bile bolje od ovoga. Onako, recimo, kao Smiljanova mama u Hasnovu: plava oprava, pa suknja siva i meka, bluza biela i oko vrata prostrana. **Kose daj podrezati, a na glavi** — što će ti taj plišeni rubac? Crveni, onakav kao makov cviet, svilen i lagan...

— Šta ti sve to? — govorila je kroz zube i crvenila se.

— Velim ti. Pa ćeš doći k meni...

Ona je ustala. Okrenula se licem prema njemu i bacajući težinu tiela s noge na nogu kao djevojčica upitala:

— A ovako kao sada ne smijem?

Čekala je, šta će on odgovoriti. Iz očiju su joj sievale zjenice, a trepavice je zatvarala kao zavodljiva namiguša. Bilo bi joj drago. da je on odmah bez razmišljanja rekao: »Zapoviedam ti, da se preobučeš, jer te ovakvu ne želim vidjeti u Hasnovu«, ali je on izabrao blaži odgovor:

— Zgodnije je ovako. Smiljan se ne bi mogao dičiti svojom mamom.

Bijaše joj opet drago, pa je kao djevojčica pljesnula dlanovima i rekla:

— Laskaš!

Ona nije mogla više odrediti svoj odnos prema njemu. Nije mogla hladno odgovarati na njegova pitanja, već je

uviek u riečima tražila dublji korien i držala se kao djevojka, koja se želi dopasti svom draganu. Kao da nije bila izpred njega za onih dvanaest godina, jer se u njegovoj blizini pomladila i iznenada ga počela nadmetati veseljem i smiehom.

Samo nije mogla nikako sebe uvjeriti, da on baš ništa ne zna o ljudima; po samim Vrbovljanima raztepene su tolike legende o ljubavnicima, tolike drame i duševne patnje, koje su ljudi mljeli jezicima kao mlin žito. Čudno joj je bilo, što se on nikad do prekjučer nije pokazao mužkarcem, pa je i onda bolestnički zadriemao na njezinim grudima; sumnjala je u njegov mužkarački osjećaj prema ženama, i za tren bi ga žrtvovala kao nemužkarca s osjećajem radosti, jer bi zbilja tada bio uviek u njezinoj blizini, da joj samo sinovski veli: mama. A opet bi se za čas sama prekorila, pobojala se grieha i grješnih misli, osjećajući se podla, pa bi svake noći dodavala po dvie molitve, da bi je minule takve napasti.

Noć se bila spustila. Oni su dugo razgovarali i napokon odlučili drugi dan odputovati u Virovljane, da ona podreže kose i naruči oprave posljednjeg modnog kroja, a da sve polugradske dade prekrojiti.

Na razstanku on je stisnuo njezinu ruku, poljubio je u čelo i drhtavim glasom rekao:

— Spavaj sladko. Sanjaj liepo o meni...

A ona je odmah zadnju rečenicu shvatila kao šalu, pa je hladno rekla:

— Imam ja o čemu sanjati...

— Hoću, da me i u snu voliš — rekao je on i otišao u svoju sobu.

Iznenadila se, pa je puna neizvjestnosti samo šapćući ponovila:

— Hoću, da me i u snu voliš...

Brzo je prošlo desetak dana.

Osjećala je, da je oslobodila zavezanu dušu. Osjećala se ugodno kod disanja, u hodu i u svakoj kretnji, ma šta radila. Kao da joj je glava postala mnogo lakša i njezin je razum s neobičnom točnošću upijao sve što joj je sin čitao iz knjiga. Bila se preobukla i podrezala kose. U laganoj suknjici nije znala, da li hoda ili se ni ne tiče zemlje, a bluza

bez rukava, otvorena do polovine grudi, kao da joj je razgolila i dušu i tielo, i ona se prvih dana sramila, misleći da je sinove ili čije druge oči gledaju baš onakvu kakvom se osjećala.

Stajala bi pred ogledalom i gledala se po čitave sate, mjereći očima svaku kretnju, ravnajući rukama kovrčave kose, koje su prkosile svim tim novotarijama. Grudi su joj bile vidljivo iztaknute kao dva osrednja krtinca razdieljena uvalom, koja bi se kod svakog pokreta uzbibala, povlačeći ona dva humka svaki na svoj kraj. Kukovi, istina već odebljali, i trbuh, na kojemu su se sigurno već hvatale prve naslage sala, činili su je u očima drugih tromom u takvim opravama, ali se ona stegnula čvrsto i umjerenijim hranjenjem počela mršaviti.

Sin je jednog popodneva došao iznenada u sobu, gdje je ona dotjerivala svoj izraz i neopazice joj se prikrao iza leđa. Ona ga nije opazila, sve dok nije rukom taknuo njezino rame, ali je bilo već kasno, da izpravi, što je načinila; nije uobće ništa načinila, već je samo micala kukovima i rukama trljala napeta prsa. Ali i zbog toga je bila postiđena.

— Ti uhodiš? — rekla je meko.

On je šutio. Ona je pomislila, da bi se sad moglo sve odmotati, što je bilo savijeno u njezinoj nutrini, pa je izazovno stala pred njega pitajući:

— Sviđam ti se?

— Ne razumijem...

— Ti si čudak. Pa, sam si me nagovorio, da se uredim, a sad...

— Meni si bila uviek draga. Sad si opet preliepa i oprosti, što bih ti rekao, ali se ne usuđujem...

— Reci.

— Bojim se za tebe. Liepe žene otimlju mužkarci, pa ako bi koji s tvojom privolom uzeo i tebe...

— Pa me ti ne daj — rekla je mignuvši trepavicama i postavila obraze, oči, usne i cielo tielo u prkosan položaj.

On je bio blied. Klonuo je naslonjen na vrata, disao glasno, a u očima mu se zasvietlile suze.

Ona samo što nije rekla: »Uzmi me ti, pa ne ću tražiti drugoga«, ali su joj govorile oči.

Časak su šutjeli. Onda ona bez rieči izađe, ne obazirući se na njegovo plačno zapomaganje:

— Mama, ja te volim, oprosti, ako sam što kriv.

Nemirno je hodala po sobama i nije sve do pred večer zašla k njemu.

— Hoćeš li večeru? — pitala ga odškrinuvši vrata.

— Ne...

Još koji čas hodala je po sobama, po dvorištu i po vrtu, bez cilja, ponosna i nezadovoljna, a onda osjetivši u sebi razbuđenu čežnju otišla k njemu.

— Milko! — zvala ga je i govorila mu: — Ti se ne boj za mene. Nitko mi nije bliži od tebe. Da se razstanemo?... Zašto? Ti nemaš nikog osim mene, a ja opet imam samo tebe.

— Zašto sam se onda raztužio? — pitao je on.

— Ne znam. Događa se, da se čovjek raztuži, a ni sam ne zna, zašto. Oh, koliko puta i meni bude težko, pa opet ne klonem.

— A ja sam opet pomislio, da je sad svršetak.

Ona se počela prisiljeno smijati, milujući ga po glavi, i kad ga je umirila. zamoli ga, da joj nešto čita.

On razkopa otčev ormar i nađe neku junačku priču. Čitao je, a ona je svaku rečenicu upijala i naprezala do krajnosti svoje shvaćanje, da štogod zapamti, da se mogne poslužiti kojom liepom izrekom. Čitao je i neke ljubavne priče, dok nije došao do stihova:

I laže kô žena,
što dvojicu voli.

— Šta to znači? — prekine ga ona.

— To je nemoguće... — reče on.

Sin se također zamislio. Mislila je i ona, htijući što prije uhvatiti korien tih rieči. Iznenada se sjetila svoje ljubavi prema nepoznatom mužkarcu, kojeg joj je naslikala mašta, i namještene ljubavi prema mužu. Nije li onda ona lagala? Lagala je mužu, da ga voli, da ne misli više ni na koga, dok ima samo njega; a voljela je eto jedno čudo, još nezrelo diete i s njim bi pobjegla u nepoznati sviet, makar imala samo jedan dan života u pravoj ljubavi. Jednom je lagala, da ga ljubi, a drugog je ljubila. Prva je ljubav bila usiljena, a druga neuzvraćena. Da je bila zrela (makar da je mogla sve razumjeti, jer je još nekad čitala i propitkivala pokojnog muža) i da nije

bilo onih nada u njezinoj nutrini, patnja njezine duše bila bi neizmjerna. Proživjela je jučer vani robijaško ljubakanje, a sada proživljuje u sebi neuzvraćenu ljubav.

Na molitvama je bježala od stvarnosti u sfere mističnog zadovoljstva. Molila je i bilo joj je dosadno moliti se samo jednom svetcu; tražila je desetak nebeskih zaštitnika i svakom božjem ugodniku slala drugu molitvu.

Kipovi su po kući ukočeno i svečano stajali na stienama, svetačke oči prodirale do u dno njezine duše, a oltari u virovljanskoj crkvi strogo joj naređivali: Padaj na koljena i moli!

Molila je i molitvom se tješila.

Mislila je o onim riečima nekog pisca i rekla:

— To je istina. I meni se dogodilo isto.

— Nemoguće? — čudio se sin.

— Ja sam uvjerena...

— Kod mene je to nemoguće: dvie žene odjednom voljeti i lagati jednoj i drugoj! Ja sam do prije godinu dana bio zaljubljen u kolegicu Slavu. Volio sam je. Istina, ljubili smo se samo pogledima i pismima, ali još s jednom to ne bih mogao činiti u isto vrieme...

— Da — prekinula ga ona, onda se zamislila i progovorila: — Ne veli on: »mužkarac«, već »žena«. Obični mužkarci vole sve žene, dok neobični mudruju. Žene međutim nisu takve, one vole samo jednog, a za život traže samo nešto neobično.

— Bolje, da ne znam ništa o tom. To je odveć težko — rekao je sin i zagledao se preko maćehinih ramena kroz otvoren prozor u crnu noć.

Šutjeli su neko vrieme.

— Težko mi je spavati. Nekako je sve osamljeno.

— Težko je i meni. Šta ćemo? Laku noć! — rekla je ona i otišla u svoju sobu.

— Laku noć i sladak san! — doviknuo je on za njom i pošao prema prozoru, da gleda u noć.

Kako je čudnovat — mislila je ležeći u vrućoj postelji. — Sa mnom govori kao s nekom tuđom osobom, a prema meni se vlada sinovski. Svako se diete stidi pred materom reći nešto o svojoj ljubavi, a on bez ikakva stida spominje neku Slavu i još veli: ljubakali smo samo pogledima i pismima.

Došla joj iznenadna misao, da ga još sutra povuče u svoje krilo, bez ikakva susprezanja, da to izpadne nenadamo, nenamješteno, zakrinkano njezinom ženskom vještinom, jer je vjerovala, da on ne će moći odoljeti, pošto se i onda bio priljubio uz nju i omamljen klonuo. A ona je mogla razpolagati s njim po volji, jer je znala, da je neizkusan mladić i njoj odan.

Ali bez priprave u njegovim mislima, u njegovu srdcu, što bi se zbilo? Bi li bila za njega majka-maćeha, ljubavnica, žena, dobar drug?... Bi li se polomila u njemu ljubav za nju, nestalo poštovanje, koje joj je izkazivao, a ona ostala pogažena i ponižena u duši jednog velikog dječaka?

On bi morao sam na to nadoći, a ona bi mu pripremila njegov čas, kad bi se u njegovoj duši probudila prava mužkarača ljubav za nju kao ženu.

Jaga Kosirova snatrila je gotovo cielu noć. Pričinjalo joj se, da je nad dosadanjim njezinim krjepostnim životom stražio sam dobri stari Bog; negdje je u vrtu stajao tu noć i bio tužan nad njezinom dušom, koja se izobličila u strastvenog demona, koji traži nasladu u ovom zemaljskom životu. Ali je okrenuo glavu i praštao, jer je bila pred njim i skrušeno molila: »Bože oprosti!« Poslije je sanjala, da ju je sam ključar nebeski zatvorio u neku mračnu kapelicu, u kojoj je slabo tinjala dušica, a ona plakala i bacala se na hladno podnožje oltara; koljena su strašno zebla, pa je pod njih podmetala molitvenik, koji joj se iznenada našao u ruci. Našla se opet u mekom i vrućem krevetu pokraj vrata: bilo je to u podrumu. Osluškivala je čitavim tielom: tišina. Vikala je: »Gdje sam?« Tišina. Pojavio se poslije čovjek, malen kao patuljak, lice mu je bilo nježno kao u anđelića, i šaptao joj nerazumljive rieči; ali je njegov šapat bio zaslađena melodija, koja je ticala svaku žilicu tiela i žarila joj kipuću krv. Radostno se razcvjetala njezina duša slušajući one čudne melodije šapata, dok ih nije raztjerala gomila ljudi, koja je počela vikati: »Gdje je gdje, kamo se je sakrila?« I našli su u suprotnom kutu prema njezinu ležaju neku staru ženu i počeli je udarati, a ona je ustala, vukla ljude i branila staricu, vičući: »Zar ste poludjeli, zar ne vidite, da mi ubijate rođenu mater?« Opet se poslije toga našla u svojoj sobi, kad je uto netko pokucao na prozor i zapitao:

— Što viče?

Ona se probudila. Sat je odbio deset puta. Sin je stajao pod prozorom i kroz staklo dovikivao:

— Spavaš li?

— Sad sam se probudila...

Onda si sigurno sanjala. A ja sam se tako uplašio, pa sam već mislio provaliti u sobu. Ti vičeš: »Ubijate mi rođenu mater«, a ja: kvrc, pa se sve dobro svršilo. Hoćeš li još dugo?

— Do podne. Umorna sam.

— Samo nemoj dulje — rekao je on i tiho se udaljio.

Ona je zatvorila oči, ali više nije zaspala.

Poželjela je, da ima sina, ali ne ovako velikog, kakav je Milivoj Kosir, već diete u zibki, sićušno i nemoćno, koje bi na njezinim rukama zaspalo, a ona bi ga osjećala kao djelić sebe same. Njezino zdravo tielo kao da je vapilo za rađanjem, da rodi živo biće puno radosti i tuge, veselja i boli, da ima dušu, koja pomiče sitna ona ustašca i mljacka jezikom sišući iz dubine majčine: ljubav čovječansku.

Zaniela se bila sjetom, uznemirena čežnjom i strašću, a umirivana nadama i budućnošću.

— Šta čovjek ima od života? — snalazilo ju je neizrečeno pitanje.

Ali joj podsviest nije odgovorila kao mnogima: prolaznost i smrt — već kao gotovo svim ženama: novi život, a po našem materinstvu nastaje vječni život. Samo je kroz nas moguće predati život od pokoljenja pokoljenju...

Podsviest je govorila još nešto. Bili su to magleni osjećaji, iz kojih se u samoći počela javljati jasna slika: ona će biti mati.

— Podne! — povikao je sin i pokucao na vrata.

Ona je ustala, obukla se i otišla u kuhinju.

Suša i vrućina umarale su premorena tiela i duše; ali se duša Milivoja Kosira, maturanta hasnovske gimnazije, razcvjetala, kao i duša njegove maćehe, koja je cvrkutala veselo kao ptičica puštena na slobodu iz krletke i ponašala se, kao da joj je sve novo na tom svietu.

Jednog blagdana pošli su k Dravi. Bilo je više kupača na pješčanoj obali, ali su oni potražili zaklon u zelenosivom grmlju vrbaka.

Sjeli su jedno kraj drugoga i gledali se čudnim pogledima. Dugo su šutjeli, a onda je ona počela pripoviedati:

— Bila sam nekoć djevojčica. Sad mi je još pred očima vlastita slika, kakva sam bila: zaljubljena u nekog šegrta kod trgovca Trampe. Bilo mi je dosta, da ga vidim bar jedanput na dan, a sve ostalo priuštila sam si u mislima. Oh— uzdahnula je ona i progovorila: — To nisu priče za tebe.

— Nego što? Ta, ja znam, da si ti bila svetica.

— Svetica? O, bože... Hoćeš, da i dalje budem svetica? Sin je razmišljao.

— Učini, kako znaš. Znam sigurno, da ne ćeš postati drugo, nego što jesi — odgovorio je i pogledao u daljinu.

— Dobro, eh — uzvrpoljila se ona. — Zašto ti ne potražiš prijatelja? Zašto nemaš volje, da se družiš s nekim na konacima ili u Virovljanima?

— Meni ne treba nitko. U Hasnovu mi je dosta Smiljan i još dva tri druga, a kod kuće sam najsretniji, kad sam uz tebe... Ne moram voditi brigu, šta je s tobom.

— Oho — skrbnik?

— Ne, ne... — branio se on. — Ne, ne. Samo dobar i zahvalan sin.

— Dvanaest godina nad tobom ne mogu me učiniti tvojom majkom. Ja sam ti samo: mlada maćeha.

Govorili su štošta. Pokušavala je čas s ove, čas s one strane, da ga draži, ali je on bio dosljedan i uzoran: vladao se kao mali neuki dječačić. Napokon je zaključila, da se on pretvara. On čeka, da mu ona odkrije svoju dušu, da mu se sama narine u naručaj, a on da onda odluči, kako mu se svidi. Je li bio za to sposoban mladić u osamnaestoj godini, koji bi radije pobjegao nego slušao proste rieči svojih drugova, njihove priče o noćnim pustolovinama s izcieđenim konobaricama i služkinjama, koje su se nametale na svakom hasnovskom uglu? Koji je cienio svaku pametnu rieč do obožavanja, koji je bio željan ljudi i drugovanja, ali nije znao, s koje će im se strane približiti? To nije znala. Bilo bi joj težko prodrieti u njegovu dušu, jer se je težko snalazila s ljudskim dušama i u samoj vrbovljanskoj svakidašnjici.

Ali se ona nije više obazirala na nepoznate stvari. Ona se bila predala toj svakidašnjosti u njegovoj nazočnosti i vrieme ih je oboje nosilo kao vjetar valove.

Drugi svetački dan pošli su dvokolicama u šetnju na bilogorske obronke. Ona je prvi put ostavila Vrbovljane dalje nego obično i one tako blize daljine za nju su bile golem sviet. Šemovci, Sv. Ana, Mičetinac i još neko selo, kroz koje su prošli, bili su joj čudna naselja, pogotovo ona svetojanska uvala, koja se protegla između Gradine i Zarepja Turčin Briega: selo siromašno, pudarsko i bilogorsko, razkriveno na prvi pogled, kao da onim tihim žuborom potoka oplakuje svoje žitelje. Goričarski se živjelo kao u Mičetincu i Čepelovcu, samo se svetojanski sviet činio mekan, šutljiv i ne onako znatiželjan kao u Vrbovljanima.

Sin joj je tumačio:

— Ovdje je znameniti »tatarski klanac«. Tamo je gudura, dalje desno vinogradi s najboljim vinom u Bilo-gorju. — Ona je znatiželjno propitkivala:

— A dalje?

Vozila se ona na dvokolici još kao djevojčica. Ludo je jurila na dan po nekoliko puta putem Vrbovljani—Virovljani, vozila se i kasnije, ali ovakav izlet tražio je od njezine snage krajnost. Svakojakim stazicama i puteljcima, gdje bi vještina i izkustvo samo pomagali, ona je išla pješke i usopljeno disala govoreći sinu:

— Ništa, ništa. To je od vrućine.

— A on je s vidljivom bojazni na licu govorio:

— Ako ne možeš, ja ću čekati.

Ona je išla iza njega i tjerala ga sve dalje po zelenim bilogorskim obroncima i uvalama, dalje, samo da može bar nešto vidjeti od toga svjetskog prostranstva.

Treće nedjelje otišli su pješke u Virovljane. Poslije večernjice posjetili su selsko groblje, razgledali najprije nove grobove, pročitavši imena na križevima, a onda se zaustavili kraj humka pokojnoga Petra Kosira. Ona se neprestano prisjećala ljudi, kojih su imena bila napisana na novim hrastovim križevima, i govorila mu, da je najviše ljudi poumiralo prerano.

— Kako prerano? — pitao je sin.

— Još ni jedan nije bio zapravo starac. A starost donosi smrt.

— A naš tata, zar je i on prerano umro?

— Ne znam... — odgovorila je ona i raztreseno dodala: — Tko bi mogao znati, je li on živio premalo ili previše...

Jaga Kosirova u svojoj nutrini silila je cieli svoj osjećajni život, da se u zatvorenosti guši, da ni jedna mrvica rieči ne izpadne van; a vanjštinu je počela izticati pred njim, ali i pred drugim ljudima, i to nekako odveć namješteno i izazovno. Počela se oblačiti svaki dan drugčije, i stasom, koji bijaše vitkiji, praviti gibke kretnje, dok su joj se grudi i kukovi napadno izticali i svakom neizkusnom oku.

— Jesam li liepa ili nisam? — pitala ga je, kad su ostavili virovljansko groblje.

— Liepa si —rekao je on, a nije je ni pogledao.

Čovjek, koji se bori sa svojom nutrinom, kojemu se je težko odreći nečega, a mora se odricati, ne zbog sebe, nego zbog drugih, dolazi svaki čas na druge misli. Jagi su dolazile misli, da napokon nekud odputuje, da ostavi vrbovljanske konake i da se utopi u toj nepreglednoj ljudskoj gomili, koja je jurila njezinim mozgom: s kraja na kraj zemlje. Poslije onoga putovanja po bilogorskim obroncima sin ju je uvjerio, da dalje, nepregledno dalje, uviek ima ljudi, naselja, putova i rieka, i kad bi ustala, svakog jutra bi se pitala: Šta rade toliki milijuni? Za tren bi joj uzkipjela krv negdje u čelu, i samo što ne bi osorno viknula na sina: Nosi se! Za trenutak joj se njegova pratnja pričinila psećom vjernošću: derančić i mali psić — svejedno. Pa opet bi ga za čas prigrlila svom dušom i pitala:

— Mili, zar ćemo se moći razstati bez suza?

— Mama...! — promucao je on, ali nije mogla primietiti, je li zaplakao, jer su išli sjenom gustog drvoreda, a noć je bila već zamračila sivoću sumraka.

Išli su dalje do nakraj sela ulicom, a onda skrenuli u polje i uzkom stazicom pošli prema konacima. Staza je vijugala po strništima, između mladih kukuruza, uz bakrene šibe konoplja, preko heljdišta, repa, dalje kroz sjenokoše i nizku branjevinu.

Ona je išla prva, a on ju je sliedio u tiesnom razmaku, da su se kadkada taknuli ramenima. Dalje bi išli i uzporedo, a onda mu se ona prihvatila za ruku i usporavala hod. Osjećaja, osim neke opojne blizkosti, u njoj nije bilo, razbuđena nutrina voljela je samo tišinu. Tiho je bilo i u polju i u branjevini, ni lišće nije šuštalo, a daleko preko konaka šutio je već izgubljeni lavež pasa.

— Ja te ljubim — rekla je iznenada, ali ne glasom, već samo uzvikom u sebi.

A on je išao, kao drven stup, koji su postavili na pomične noge; kao da nije osjećao nazočnost maćehinu, već samo neki predmet vriedan obožavanja i pažnje, da ga nitko ni noktom ne ozliedi. Težko bi bilo znati, što osjeća dječak bez roditelja, sam s maćehom: tu se pojavio jasan uzorak, gdje čovjek nije protkan životinjskim nagonom individua ili gomile. Što li drugo? Možda je ona bila potrebna kao fetiš njegovoj mladoj, nezreloj ili bolestnoj duši?

Rekla mu je:

— Stani. Pogledaj mi oči.

Bila je tama. Jedva su jedno drugome razpoznavali lica.

— Poljubi me — naredila mu je promuklim i rezkim glasom.

On ju je poslušao.

— Zagrli me čvrsto!

Ruke su mu se malo zatresle, ali je ipak njima opasao njezin vrat i prislonio svoje tielo uz njezino.

Napeta tišina potrajala je nekoliko časaka. Ona je mirno i savršeno vladala sobom i pripravila svaku rieč, svaki pokret tiela i dah, kojim je dirala njegovo lice.

On je šutio. Kao da nije ni postojao.

— Ja volim samo tebe — govorila mu je u uho. — Volim te neizmjerno, ali ti majka ne mogu biti. Žena ili što drugo. Tvog otca nisam nikad voljela.

On je dalje šutio, uporno kao okamenjen. Nije ni disao.

Njoj je izpočetka godila njegova šutnja. Zatim ga je odgurnula od sebe i doviknula:

— Glupi deran.

Nije znala, ide li u stope za njom kući, a ujutro, kad se probudila, on je već bio odputovao.

Sad su dani stali, radostni časovi umrli, a noći se vukle u bezkonačnost. Vuklo se ljeto kao bolestno marše kroz branjevine; zore su donosile bojažljive misli, a sutoni tugu, samo tugu.

Milivoj Kosir je izčeznuo i nije se javljao.

Ona je kroz virovljansku občinu slala oglase u novine, drugim občinama i poglavarstvima, ali on kao da bijaše propao u zemlju.

Da nije bilo opet onog kršćanskog Sina Božjeg, koji je bio razpet za griehe ovoga svieta, nemoćno bi bila klonula kao starica i čekala svoj posljednji čas. Predala se bila njemu, njemu povjerila svoju žensku slabost, trapila tielo, vršila pokoru, izpoviedala se, pričešćivala i molitvama ubijala duge, dosadne i sparne noći.

Pojavio se bio u njoj iznenada osjećaj, da je uistinu izgubila sina. Uvjeravala se i protiv volje, da nije više sposobna živjeti, kako zahtievaju život i mladost od žene; bila se uvjerila, da dotad nije poznavala ljubav ni patnju ljubavi, svu onu duševnu bol, onu suprotnost i komešanje strasti i vapaja kroz cielo tielo; prošlost njezina bila je driem, prividan život, mrtvilo živog čovjeka.

Kad se bila upalila baklja nad ludom riekom vremena, ona je morala podići vlastitu ruku i ugasiti je, ne čekajući da se tinjajući sama polagano ugasi. Snage nije imala. Volje veoma malo. Samo je bojazan grizkala njezino srdce.

Prošli su bili i ljetni dani, a jesen je već zakoračala kroz podravsku nizinu, dok je ona čekala svaki dan.

— Doći će — pomišljala je uviek.

Vrbovljanima i Virovljanima su snubili djevojke, daleko su i široko pričali, a ona je bucmastoj služkinji uviek odgovarala jedno:

— Ne zanima me. Neka rade, što ih je volja.

Dovozili su ljudi sieno, spremili žito i pripremali se za berbu kukuruza; ona je bila zapustila svoj vrt i govorila harendatorima:

— Dovezite mi, što vas je volja.

Čudili se konačari udovici pokojnog uče, počeli se sve više bližiti njezinu imanju, propitkivati se, moljakati, i gotovo ni jedan nije propustio, da joj ne savjetuje kako se gospodari.

Sva sreća bijaše, što nisu znali, što se odigralo između nje i sina, a ona je uporno šutila. Pojavila bi se na konacima kakva izmišljotina, ali bi brzo uginula, jer nije imala podloge.

— Nestao — govorili su konačari.

— Pobjegao je od tebe — šaptala je njezina duša.

Više se nije mogla uhvatiti za nešto, što bi joj uljepšalo život; život je, dirnut njezinom rukom, uviek odmicao nedohvatno daleko. Ona je samo pokajnički uzdisala:

— Nisam kriva.

Bila je uspavana i nada, ali još nije bila mrtva. Klijala je na dnu u mutnoj dubini duše; samo je jedno bilo težko uspavati: osjećaj samoće.

Još teže je bilo odtjerati slike prošlosti, pojavu sinova lica, i zatvoriti sluh u snu, kad bi odnekud iz noći dopro šapat: Mama. Onda bi ona ustala iz kreveta i tražila oko kuće i po njivama: nije li se zbilja povratio? Opet bi jurnula u kuću, da nije već u sobi, gdje čeka da je iznenadi, da ga preteče riečima:

— Mili oprosti...

Što se kasnije dogodilo, jurnulo je prebrzo, a u sjećanju nije bilo drugčije od sna.

Rujansko jutro donielo joj je nešto neočekivano, kad je poštar donio brzojav: Ležim u hasnovskoj bolnici. Bolestan težko. Doði odmah. Milko.

Spremila se i pošla. Sama. Nije nikog ništa pitala. Neka posebna podsviest ju je vodila do željezničke postaje u Virovljanima. Hasnovsku je bolnicu našla slučajno. Našla se u jednoj ulici pred visokom zgradom, pročitala nadpis »Državna bolnica« i unišla. Kad je nekog čovjeka u bielom kaputiću upitala za sina, on ju je odveo do sobe broj 9 i ona ga je vidjela.

Ležao je u krevetu s povijenom glavom, a jedna mu noga visjela na nepokretnoj ležaljci, sva u povojima.

Jedan čas stajala je kraj vrata i nepomično gledala u njegovo iznakaženo tielo. U njoj se polomila ljubav žene prema njemu, ali se rodila tajna brižna bol, koja je izmamila suze i jecav uzvik:

— Sinko !

Opazila je na sebi iznenaden sinov pogled. Bolno je zastenjao vadeći ruku izpod pokrivača i šaptao:

— Sad razumijem sve. Oprosti mi.

— Ja sam pokajnica, a ne ti... Šta je to? Šta se dogodilo? — pitala je nesuvislo.

— Vozili se ja i Smiljan na motoru. Njemu nije ništa, a ja sam razbio glavu i nogu.

— Ti si kod njih? — pitala je ona.

— Da, kod njih. Samo kriomice, da nitko ne zna.

— Znadu li oni, zbog čega?

— Ne...

Prstima je došao do njezine ruke. Prinio je njezine okrugle prstiće k ustima, htijući ih poljubiti.

— Nemoj, to te boli — branila se ona.

Kao da nije više imala pred sobom neko poželjno tielo, već dušu, koju voli i nad kojom se razžalila njezina prijašnja patnja.

Ni sama ne znajući od čega, zagrcala je glasno i počela plakati. A kroz jecaj i preko bielih suza, koje su curile na njegovu ruku, kao da je čula:

— Jagica.

Sin je stisnuo trepavice, rukom joj gladio vlasi, a ona ponavljala uviek jedno:

— Bit ću ti mati, sinko.

A on je samo s usana nevezano sricao:

— Ma-ma dra-ga!

A N D R I J A

SJEĆANJE NA DRUGA

»Bibava uztalasanost dana učini mi se, kao da je zalepetala svilenim krilima i prhnula smiono u prošlost ganutih sjećanja. Osjećaje iz nedaleke prošlosti opet probudi Njegov svietao lik; smiešak sanjarskih usana, pogled plavih anđeoskih očiju i govor, kao melodija najdraža osjećajnoj nutrini. Iz daljine smieši mi se On, toplinom me draži, makar je to samo lik mojih misli, jer On opet kao i nekad, raztvara moje mladenačko srdce, što uviek za njega jednako drugarski kuca« — napisao je Nikola Simulantić na prvoj stranici prazne plave bilježnice i nastavio dalje pisanje uspomena o jednom školskom drugu.

Jutarnje zore uviek bijahu na umoru, kad smo ustajali s kreveta, na brzinu umivali lica i oblačili se. Selo se još utapalo u tišini, san je još vladao nad ljudima; samo šum pljuska u takvim jutarnjim časovima znao bi prekinuti one posljednje minute sanjivog vremena. I pievčev kukuriek bio bi glasnik skorog dana, i ono melodično cinkanje na pozdrav »Zdravo Marijo« sa seoske kapelice; ali zbog neodređenosti, u koje će se vrieme pojaviti ti seoski budnici, ja bih ih riedko kad zamietio.

Mene bi budio sat. Zazvonio bi, čuo bih u snu njegov iznenadan glas; pospane oči težko bih raztvarao, kosa bi se razvukla po jastuku u strašnom neredu, tielo je bilo mlohavo, tako umorno, da bi se samo s naporom najjače volje pomaknulo. Pet sati! Još matematička zadaća ne bi bila gotova. Niti je započeo nisam.

— Oh, kako je težko biti đak! Još ovdje u Trnovcu. Ustajati moram prerano, bar nekako oprati krmeljive oči, kosu dovesti u jučerašnji valoviti oblik, obući se, a i zadovoljiti prazan želudac! — pomišljao sam gotovo svakog jutra, nastavljajući uz ono trčkaranje po sobi: — I još iza svega brojiti one sive nepoznanice, tu maglovitu matematiku, za koju

me baš nitko ne može oduševiti. A vlak dolazi za ravnih četrdeset minuta. Do kolodvora imam oštroga kasa 17 minuta, pa mi ostaju još 23 minute. A što je to? Za mene takve jedinice vremena ne postoje; jedna vječnost trebala bi mi, da načinim sve, da se sredim i napišem te zamršene račune.

— Pisat ću u vlaku, valjda ću imati vremena jedan sat. Nekoliko minuta, i bit će svršeno. Andrija je valjda napisao, pa ću od njega prepisati. Simpatičan je on. Športaš. Pravi drug — mislio sam dalje, tješeći se, da će i taj dan u školi za mene dobro proći.

Ja i Andrija imali smo nešto zajedničko: iste godine, isti stas, podjednaka mišljenja, bijasmo još đaci VII.-b razreda gimnazije u Hasnovu. (Hasnovo je podravski gradić, na sredini ravnice između Drave i Bilo-gore, s nekoliko većih zgrada. Ima dvie crkve, prostran perivoj oko njih; seljaci i obrtnici su domaćine, radnici i činovnici u većini iz obližnjih sela, a trgovci većinom židovi, doseljeni u kraćim razmacima.

Moj izgled lica je polumuževan, još malko neozbiljan. Koža mi je sivkasta, nos malen, usta mastna, oči crne i velike, obrve guste i također crne, a trepavice dugačke i svietle, kao da ih posebno njegujem. Moja kosa uviek bijaše posebno poglavlje čistoće, crna, valovita, svietla, svaka vlas je stajala na svome mjestu. Uviek posjedujem samo dva odiela, jedno svetačko, a jedno za školu. Cipele mi bijahu u većini slučajeva napuknute i na njima se uviek moglo naći svjedočanstvo kojeg jačeg nogometnog udarca. Vrjednije je zabilježiti: da od Uzkrsa u VII-b nosim crvenkastu kravatu, koju mi je kupio stric Janko, opančar u Mišjim Bregima.

Andrija mi uviek bijaše sličan, kako prije rekoh: u stasu, u godinama, u podjednakim opažanjima, u polaženju istog VII.-b, kao i u odievanju. U druženju s ljudima bijaše plah, povučen, miran, ali kad bi nastupio na zelenom polju, onda bi se pokazao pravim mužkarcem: pojurio bi prema vratima, kao tank, a kad bi udario po lopti, onda bi mu naše trnovsko obćinstvo oduševljeno odobravalo. On je bielac. Biele, mekane vlasi uviek mu bijahu skladno podrezane, lice mladenačko i ljepušasto, oči svjetlucave i plave, usne male rumene, a brada nježna i šiljasta.

* * *

Žalostni lipanjski dani, siromašni kao za najveće neimaštine. Sve se mota, plete, okreće, i ne možeš ništa uhvatiti. Dvojke su izniknule, kao fantomi, a još samo dan-dva, i evo u rukama onog žućkastog arka, koji uviek smrdi po ljepilu biljega, crnila, mastnim profesorskim rukama, i uviek ga primam kao u groznici. Oh, kako je težko biti đak! Osjetio sam, već nebrojeno puta, da je đački zanat najteži, ali nitko mi ne vjeruje. Ona francuztina, mrtva latinština, ono množtvo bogova iz poviesti, one matematičke nepoznanice... Oh! I onda, kada dolazi svršetak svemu tome, onda je najžalostnije. Umjesto da vičem od radosti, pokunjen sam i samo kroz sjene prolazio, dalje od svega, što kod pogleda dodiruje. I onda, ako se na moj krhki vrat ne spusti profesorski mač, odahnem glasno. I kakvo zanimanje imadu takve unutarnje borbe? Strah, izmišljanje varke, očajni pogledi, napetost sluha za kakvim tajinstvenim šaptom, kad koji od nas stradalnika stoji pred profesorskim priestoljem, a poslije dolazi ili tračak nade ili tuga, podpuni slom ili grubost u osjećajima, mrak pred očima.

A Vasilije Medović, profesor francuzkog, reče nam: »Najljepši su đački dani«. Ja bih mu odobrio, da je rekao »nekoji trenutci«, ali ovako nisam mogao. Kad bih opazio njegovo bucmasto lice, debeli nos, sive bezbojne oči, prorieđenu zalizanu kosu, onda bih se uviek sjetio jednog lika u nekom muzeju, koji sam vidio izrađen na starinskoj košari. A opet ono njegovo glomazno tielo, 103 kilograma težko, pod kojim bi uviek proplakao profesorski stolac, onda sam pomišljao na nekog viteza iz križarskih ratova, kojeg moradoše postavljati na konja prije polazka u boj. »Medo oklopnik«, tako ga mi zvasmo, zbog njegova ogromnog četrdesetgodišnjeg trbuha, ujutro uviek punog kave, maslaca, slanine i toplih kifla. I kad sam promatrao taj njegov trbuh, onda sam uviek osjećao u svome skvrčenom želudcu melodično šaputanje prežgane juhe, koja se prelievala u nekim mutnim akordima crievne melodije. A duša mi se također od nekog straha uvlačila u želudac, i kao da sam je osjećao da je nemirna i da traži neki dublji zaklon. No on je sjedio, na oko miran, i mislio o nekoj trgovačkoj pomoćnici, koja mu je na lice, jedne večeri u perivoju, priliepila vruću zaušnicu. Mi smo to doznali odmah, jer je neki Braco iz VIII. razreda bio vrlo dobar prijatelj te djevojke. Narugali smo

se. Kako se samo potresao, kad smo na ploči napisali: »Tmina, pokušaj zagrljaja, pljuska«. Tako jednostavno! A on je uzvratio još jednostavnije: rđav, slab, rđav. Uviek on daje dostojan revanche.

Govorio je, da mu je već dosta te đačke stoke. Seljaci! Dere se, uzrujava se, pa opet zašuti i umiri se. Mene nije nikad volio, jer mu bijah uviek nemio. Crnac. Cigo. Tako me je i zvao, kad sam bio u nižim razredima. Poslije mi je govorio s ironijom: »Vi Simulantiću!« i gledao u moju kravatu. Ja bijah uzrujan, stidio sam se, opet je provalila grubost u meni i nisam mogao ništa drugo, nego čekati kao osuđenik, kad će me nešto upitati. Andriju nije volio zbog plavih očiju. Uviek je gledao u njih i podrugljivo mu se smijao. Doznali smo, da je pred nekoliko godina primio pismo od nekog đaka, veoma drzko pismo, s podpisom: Plave oči! I sad, takav tip pojavio mu se u Andriji. Nemio mu bijaše on, kao i gotovo svi đaci, i mnogi profesori, osim upravitelja, jer je on bio — upravitelj.

Volio je kartati i piti. Pušio nije. Oblačio se uviek po najnovijem kroju. Pokušavao je da bude uglađen, s finim kretnjama, ali u mojim očima bijaše veoma glup. Kod nas nije imao osim francuzkog ni jedan drugi predmet.

1

Posljednje zalogaje gutao sam brzo, pohlepno, kad je Andrija ušao k meni u sobu. Još s vrata, smijući se svojim nježnim smieškom, rekao je:

— Sonja je uistinu najbolja učenica.

Opet Sonja? Ta Sonja Bobočkovićeva već mi je bila nesnosna. U školi sam samo slušao: Sonja — i opet Sonja! Od drugova, drugarica, profesora. Uviek samo govore o njoj, a ona se smieši, klima glavom u jednakim razmacima, kao automat, i nervozno tucka olovkom po svom naprašenom nosiću. Ni u noći mi ne da mira njezina visoka, mršava pojava. I u snu vidim njezino bielo lice, malen nosić, poluotvorena usta, žmirkave oči, uzke obrve, kestenjave, kao i valovitu kestenjavu kosu, koju uviek veže crvenom vrpcom. Ta njezina vanjština ne može u meni ostaviti nikakav dojam simpatije, kao niti njezin mazan, ali zvučan glas. Ona gotovo

uviek sve od sebe odbija »s indignacijom«, a o gospodarstvu, književnosti ili politici govori, kao da nije učenica VII.b. A Andriji se to sviđa, on je zanesen sluša, grizka usnice i sumnja u njezinu ljubav, koju mu je izjavila na jednom papiriću, turnuvši mu ga u ruku, kad je u Mišjim Bregima izlazila iz vlaka. Da, i ona je svakog jutra polazila vlakom u Hasnovo.

— Nemoj mi više govoriti o Bobočkovićevoj! — rekoh mu ja, kad smo izašli na put.

Bijaše blago jutro. Zeleno. Prašina po putu.

— Sonja je najsimpatičnija u cielom razredu! — govorio je on uvjerljivo, ne znajući, da me to draži. Rekoh mu:

— Ja je mrzim.

On se iznenadio. Pogledao me tužno, a ja, da ublažim prijašnje rieči, počeh opet:

— Ja Bobočkovićevu baš osobito ne trpim. Previše se mazi, utvara si, da znade mnogo više od nas, jer po cieli dan prosjedi kod knjiga i onda u školi buba, da ni sama ne zna, o čemu govori.

— I meni se čini, da je ona bubant! — potvrdi on.

— Jest, opazio sam ja to davno. A, što ona misli, ako je na brzinu pročitala onu glupu brošuru »Problem života i odnosa«. Ili opet razpravu »o postojanju vrsta«? Ne razumije ona od toga ništa. Neka si ona ne utvara! — govorio sam ja.

Andrija više nije ništa primietio. Složio se sa mnom. Jer samo kad bi bio protivnog mišljenja, nastavljao bi svoje primjetbe. A sad je šutio, makar da je Sonju još jednako ljubio.

Prolazili smo između mladih kukuruza, već zrele pšenice i raži, po prašnjavom poljskom puteljku, i nekoliko časaka čekali vlak. Ja sam hodao oko čekaonice, a Andrija je ukočeno gledao na prugu, misleći o francuzkom. Morao je izpraviti već davno dobivenu dvojku, jer mu se tada pružala posljednja prilika, da je izpravi.

Vlak je došao. Uđosmo u đački odjeljak. Odmah sam počeo prepisivati račune iz njegove bilježnice.

Pazi, ovaj treći korien nije dobro izračunan — opomenuo je on mene.

— Nije? ... Što onda? Dobro je, samo da je nešto.

— Čuj! Ja ću moliti Sonju, da ti dade prepisati.

Razumio sam ga. Mislio je, da će moja zadaća biti nevaljala samo zbog njega, a nije pomislio, da bez njega ne bih ništa napisao. Dva zadatka bijahu ipak dobro izračunana. Bijahu prvi, pa je dotle još imao volje, ali je dalje pisao iz pameti. Zadnji je završavao: $x^2 = 2\ b - \sqrt[3]{190} + xy$. Zašto baš tako? Sporedno, samo da bude napisano.

— Sonja će dati — opet mi je rekao.

— Vražja bila ta Sonja! Ti od nje prepiši, a meni je i ovo dobro.

Znao sam, da on ne će prepisivati od nje. Nikoga on ne bi ni za što molio, a pogotovo ne nju. On se stidio, da bilo što od nje primi; ni kruške, jabuke ili grožđa, koje je ona u jesen brala u vinogradu nekog ujaka, polazeći na postaju. Ja sam primao uviek, makar da baš nikad nisam bio dobre volje, kad je ona bila u mojoj blizini. Jeo sam njezino voće i gunđao protiv nje. A Andrija se stidio, crvenio u licu i izpričavao se, da ga želudac boli, drugi put opet zub, treći put da kruške uobće ne jede, premda ih je nekoliko i sam ponio od kuće.

— Nikola, zar uistinu tako mrziš Sonju? — pitao me je.

Prije toga je zamišljeno šutio. Spremao je to pitanje i sam sebe pitao, što bi to moglo biti toliko antipatično na njoj, ili čime me je ona uvriedila.

— Ne, ne. Ali toliko govoriti o njoj, toga mi je već previše — odgovorio sam, pišući dalje.

— I meni se to ne sviđa. Previše se govori o njoj — rekao je on.

— Ti si ljubomoran, ali ja ne. Meni naprosto dosađuje.

Htio sam još govoriti, ali sam opazio, da me više ne sluša. Prišao je k prozoru i gledao van. Vlak je stao na postaji Mišji Bregi. Ona je imala ući u odjeljak, koji smo mi zauzeli. (Đaci iz nižih razreda bijahu odieljeni od nas. Samo ja, Andrija i Sonja bijasmo uviek zajedno.)

Brzo sam završio, i kad je ona ulazila, prepisivao sam onu čudnu konačnicu: $x^2 = 2\ b - \sqrt[3]{190} + xy$. Sjela je do mene, poravnala svoj crveni haljinac i počela svojim malenim nosićem vonjati nešto, kao da je htjela reći: Ovdje užasno smrdi! Andrija je odmah uslužno otvorio prozor. Ulagivao se.

A ja sam se opet uzrujavao u sebi. Mislio sam: Zbog čega si ona utvara? Šta je ona? Kći općinskog putara iz Mišjih Brega. I tamo sve zaudara po truležu, gnoju i pljesnivim kutovima, a ovdje u odjeljku, gdje smo mi dvoje sami, njoj nešto smrdi. Najviše me uzrujavao njezin novi crveni haljinac, jer je ona uobće sve gledala kroz crvene naočari. Crveno cvieće, crvene korice na knjigama, crveno obojene sobe — nju bi očaravale. U crveno se i oblačila, a ja nikako nisam to podnosio. Zašto baš crveno? Za mene bijaše sporedno, kakva se boja odražava na kakvoj reklami, ali za nju, ne. Ako bijaše crvena, ona je oduševljeno govorila o tim slikarskim packarijama. Uzporedio sam je s nekom gospođom iz Hasnova, koja je kupovala samo one mačke, koje su na kraju repa imale žutu dlaku. (I ja sam joj jednoga dobro prodao, a jedan kolega je obojio rep svome mačku i također dobio dobru svotu.)

»Eto, kad se ljudi zanose izslikanim papirima, šarenim papigama, sami izgledaju kao papige«, mislio sam, gledajući u Bobočkovićevu. »Crveni haljinac, žuta haljina, biele cipele, crvena vrpca na kosi — to je, uistinu, šarena papiga!«

— Andrija, jesi li čitao danas novine? — progovori ona prva.

Andrija odgovori pokretom glave, naslonjen na prozor. Po svoj prilici je mislio, kako sam krivo prepisao račune. Gledao je u moju bilježnicu, a Bobočkovićeva se razbrbljala:

— Danas je u novinama prikaz o profesoru Picardu. Zanimljiv čovjek. Bar da mogu uhvatiti novine. Bit će, po svoj prilici, sve razgrabljene. Njegova smjelost oduševljava ljude.

Mislio sam joj reći, da šuti, izderati se na nju oštrim glasom, ali sam ostao miran, ne otvorivši usta. »Koga oduševljava ta profesorova smjelost?« pitao sam sâm sebe. Mene, ne. Andriju također ne. Ja mislim, kako ću dovršiti VII. razred, Andrija o francuzkom, a oni opet u drugim odjeljcima, naši dobroćudni seljački subjekti, o kakvoj parnici za vrbov kolac, o posudbi brašna ili o praznoj boci, koja još samo miriši po rakiji. Kondukteri bijahu pospani i čekali su da legnu u krevet, u kojem će ih još mučiti misli na dugove, djecu i službu. Ložača, po svoj prilici, kao obično, peku oči i žedan je. Tko će onda razgrabiti novine zbog Picarda?

Nama svima je svejedno, ide li taj profesor u uzduh ili pod vodu ili opet u zemlju. Uzet će novine, kao što ih i uzimaju, pročitati sve ili ništa, u njih zamotati čarape ili hljeb, a ostalo je sve sporedno. Tako sam ja mislio.

— Nino! — obrati se ona meni. — Čitala sam roman »Brdo i dolina«. Izvrstna tema. Umjetnost prije svega. Kritika se najpovoljnije izrazila o toj knjizi.

Ja sam šutio. Šumilo mi u ušima, mislio sam nešto, ali toliko nevažno, da nije vriedno spominjati. Andrija je sjeo i uzdahnuo, i po tome sam razabrao, da još misli o francuzkom, ali da je i željan ljetnog odmora.

— Privreda je u krizi. Ekonomsko stanje dolazi u sve lošiji položaj — govorila je ona, ali već s razlogom: znala je, da joj je nemoguće dobiti crvenu torbicu i crveni kišobran, jer su njihovi krmčići, koji bijahu određeni za prodaju, uginuli.

Ja sam šutio. Mislio sam nešto krupno: profesor Picard, književna kritika i ekonomski zastoj. Picard u nekoj limenoj lopti, smije se svojim staračkim usnama i plazi slinavi jezik; kritike o knjigama, zamazane, packave, izprekrižane i podcrtane, i na koncu suša, izpržena trava, marva žalostno očekuje zalogaj siena, slabo izlučuje gnoj — ekonomska kriza. Makar da su blagajne negdje prepune, krcate, ja sam u džepu našao novaca svega za jednu bilježnicu. Materi je ostalo svega za pola kila soli i za članarinu u Družtvu Sv. Agneze. Otac je pušio na vjeresiju i očekivao, da nam stric Janko iz Mišjih Brega posudi hiljadarku, za koju ga je otac molio još pred godinu dana.

Sve mi se motalo pred očima, kopalo u mislima, ali sam ostao miran. Andrija je počeo govoriti o obćoj tiranizaciji, koja je nastala u školi, ali opazivši prkosni smiešak na Sonjinim usnama, mahnuo je rukom uz nos, kao da tjera muhe, i ušutio.

— Pa i profesori su ovo prošli, to jest proživjeli — rekla je ona i opet se nasmiešila.

— Glupa primjetba! — zagrmio sam napokon. — Ako je tebe netko barbarski mučio, glupostima ti izpijao mozak, zar moraš i ti druge mučiti. Zašto ne sliediš svoju babu, a to nije težko? Možeš i ti postati židovska pralja, a onda se udati za farofskog slugu.

— Hihihi!... Smijati se moram... Kakve sjajne uzporedbe izvodiš. Hi hi... — smijala se ona i sladko oblizivala usnice.

Ja sam zašutio. Nisam mogao, jer nisam znao, — više ništa reći. Činilo mi se, da sam se upustio u neku bezkoristnu i nepoznatu prepirku trećih osoba. Tok-tok-tok — jednolično udaranje točkova, čuo sam izpod sebe.

— Tebe, Nino, sprječava samo nogomet. Polovinu vremena gubiš samo u tom — opet je počela ona.

Andrija je ustao na moju obranu.

— Sonja! — uzkliknuo je. — Mislio sam, da je to zaljubljen uzklik, ali sam se prevario. — Sonja, tvoje primjetbe već i mene uzrujavaju. Što opet ima tu nogomet posla? Ako me hoćeš shvatiti, onda slušaj: Igramo, da trčimo, da se krećemo slobodno do svih mogućih granica brzine našeg tiela. Igramo za svoje vlastito zadovoljstvo, koje i onako već težko nalazimo.

— Tako. Posve je u pravu — odobravao sam Andriji.

— Onda igrajte, budite nogometaši, a ne đaci — porugljivo je dobacila ona.

Andrija više nije ništa rekao. Nije mogao naći rieči za protuodgovor. Ja sam u brzini sastavljao rečenice i na koncu sam mutavo rekao:

— Tako, da. To bi bilo najbolje.

No, to bijaše suprotno onome što sam mislio reći. Htio sam govoriti o promjeni predmeta, za koje nisam imao volju, pa opet o promjeni škole, o satovima, o profesorima, a na koncu nisam rekao ništa, makar da sam se osjećao potlačenim; da sam uguran u nešto, što mrzim, što vršim za volju drugih, a protiv svoje nutrine.

Vlak je stao. Kondukter je povikao:

— Hasnovo!

Izašli smo. Žuta kolodvorska zgrada činila mi se, kao da se veselo smije vrućim lipanjskim jutrom. Ne znam je li mi se tako činilo zbog onoga žamora, onih paničnih krikova neke starice, koja je zapomagala za svojim zavežljajem, koji joj je ostao u željezničkim kolima, a u njemu bijahu dva tvrda sira, polovina kruha i poništena putna karta, ili se neka posebna veselost iznenada uvukla u mene.

Išao sam iza Andrije i Bobočkovićeve.

— Ja smatram, da ono tvoje obično odlaženje prilikom odmora u VI. znači, samo da mene izazivaš — govorila je ona malo razdraženo.

— Ali ne! Ne, ne! — branio se Andrija.

— Ljubomorni su! — Zaključio sam, — uzpinjući se gimnazijskim stubama.

2

Francuzki sat. Sedmi b. Bili smo zajedno s učenicama. Razklimani stolci su cvilili. Kuštrave, čupave ili zalizane vlasi na glavama; mučni okretaji, težki disaji, topot nogu o pod, vrućina; jedna kolegica je glasno kriknula, Sonja se okrenula prema njoj i nasmiešila se. To bijaše u onom trenutku, kada je Vasilije Medović sjedao na svoje profesorsko priestolje.

Prašnjav ormar, izprugana ploča, neki zanešeni svetac na slici u kutu. Razpelo i slika malodobnog Njegovog Kraljevskog Veličanstva visjeli su iznad profesorove glave, a ta slika bila je sva u pjegama, što je potvrđivalo, da muhe vole i školske prostorije.

— Zadnji sat, gospodo đaci! — progovorio je »Medo oklopnik.«

Čuo sam jedan uzdah nekoga kolege, ja sam se na silu nakašljao, debela osa zujala je uz otvoren prozor — inače tišina.

— Gospodo, cenjena gospodo đaci. Hm, hm... — bijahu daljnje rieči.

Mislio sam se oglasiti za nešto, ali sam šutio, osjetivši profesorove rieči kao strahovite ubode.

Ironija rieči, koje ne kažu ništa i sve. Nemoć, bolest, šum oko ušiju od profesorova baritona: »Zadnji sat, gospodo đaci!« Pred očima dvojke, pokunjene glave drugova i drugarica. Smiešnost i grubost, i žalost do očaja...

Profesor je opet počeo:

— Cenjena gospodo đaci! Svršena je školska godina. Znademo, koliko koji od Vas znade. Ja danas ne pitam nikog ništa, sem ako tko imade da meni postavi kakovo pitanje. Pa, he... Videt ćemo se na godinu, ako nas dobri Bogo požive...

Tko će ga vidjeti na godinu? Gdje i kako? — pitao sam se ja.

Duše mlade, ranjave, što se nemoćno u nutrini bore; tiela mladićka, krhka, kao okamenjena nepomično sjede. Težki disaji i vrući lipanj — sanjao sam nešto romantično, pa opet nešto grozno.

— Parle vu franse? — pitao je profesor i time prekinuo moje misli.

Opazio sam Andriju, da već stoji izpred profesorskog stola. Nisam znao, kad je izašao, ali sam pomislio, da se je javio da izpravi.

— Ui, mesje profeser, že pa-parl' franse! — potvrdio je Andrija.

Mala stanka. Andrija je očekivao pitanje, uputivši prema meni bolan pogled. Htio sam mu nešto šapnuti ali ne mogoh, jer mi usta bijahu kao zaliepljena. A Medo oklopnik je sjedio. Miran. Neprestano je gledao u Andrijine oči. Pomislio sam, da se opet sjetio onog pisma s podpisom »plave oči«, a kad se porugljivo osmjehnuo, osjetio sam, da će se dogoditi nešto, što će biti veoma bolno za sve nas.

— Alez-a la plas!

Tišina. Podmuklo strujanje vrućeg uzduha.

— Purkva?

— Ne može se nadomjestiti ono zadnji dan, što je cele godine prolenčareno. Sem toga, vi ste bezobrazni.

Time bijaše taj ranjav dialog završen, jer je Vasilije Medović izašao.

U razredu tišina. Niti uzdah se nije čuo. Svi smo gledali ukočeno u njega, kako je oborio glavu, još stojeći izpred klupa.

Zašto? — pitao sam sâm sebe. Ali odgovora nisam tražio.

Niema tišina, turobni pogledi drugova, suze u njegovim očima, odavali su zajedničku našu bol. Što? opet sam se pitao u mislima. Ništa. Neka posebna potištenost i mirnoća bijaše nad nama, sukobiše se tupi pogledi; između nas bijaše postavljena velika daljina, premda bijasmo blizu. Osjećaj grubosti uljanih dasaka, zadah nečeg što trune, vrućinu lipanjskog dana. Debele kapi znoja bijahu nam na obrazima, parila se koža i meso u zadušljivom uzduhu između četiri zida, mirisalo crnilo i mast mirisom mastnog zadaha... Andrija je još nepomično stajao.

— Zašto? — povikao je jedan kolega.

Ništa, osim nekoliko ukočenih pogleda i bolnog smieška na usnama jedne kolegice. Ustao sam, uzeo svoju i njegovu torbu i izgurao ga iz sobe. Čuo sam iza sebe nekoliko iznenađenih uzklika nekojih kolega i podmuklo udaranje naših podplata o kamene školske stepenice.

Niemo, bez rieči, prolazili smo ulicama. Zakasnili smo na prvi vlak, pa smo počekali do pod večer. Jedan kolega pronašao nas je i rekao mi, da sam i ja dobio popravak.

— Zašto? — pitao sam samog sebe. Ništa! Sve se strovalilo, pomaknulo se nekud unatrag, i vrieme, i volja — sama zbilja. Oh kako je težko biti đak! uzdahnuo sam poluglasno.

Kao da mi je netko šaputao u uho:

»Ostat ćete opet na onim klimavim stolcima u istoj sobi, u istom sedmom b. I govorit ćete, kao i ove godine: još ciele dvie godine do svršetka.

I kao da je taj netko govorio o nekom zastoju vremena, što je nad nama stalo, ne miče se, već stoji i dosadno i bolno. Mislio sam:

Eto, još ujutro bio sam veseo, kad sam izašao iz vlaka, a opet u samom odjeljku bio sam razdražen na Sonju. A sad? Ne pojavljuje se ni Bobočkovićeva, ni njezina pikardovština, ni primjetbe o ekonomskom zastoju, već nešto treće. Tko je to tako grub sa mnom? Zar mi sami sa sobom, zar vrieme, zar taj uzdušni prostor? Ili ostali ljudi iz moje okoline?

Neka gorčina još bijaše u nama, kad smo se uzpinjali stepenicama željezničkih kola. No, i mirnoća je dolazila; ne bijasmo više onako uzrujani. U jednom praznom odjeljku sjedosmo jedan uz drugoga, tiesno pritisnuvši rame uz rame. I tu se osjećao zadah ulja i izparina, ali to bijaše miris različit od onoga u razredu. Mrtvilo je zjapilo u odjeljku, a drveno sjedalo izpred nas, prazno, činilo mi se kao prazan mrtvački sanduk... Vani se pokazivala u prvom sumraku sela, polje i obronci Bilo-gore. Bijaše zeleno, blago proljetno predvečerje. Parovoz je rezko siktao, drvo i kovina škripali, točkovi nad prazninom između tračnica odskakivali, kola se zibala. Sve je to drugčije zvučalo, nego do tada. Bijaše to posebna pjesma: akordi grube tvari.

— Ovdje je ugodnije! — rekao je on.

Glas mu bijaše tih, gotovo nečujan. Ja sam čas šutio. Opet nisam ništa mogao reći. Gušilo me nešto u grlu, suhi jezik liepio mi se u ustima. Nakon nekoliko časaka upitah ga:

— Imaš li cigaretu?

Zapalismo. Pohlepno sam gutao gusti dim. Netko je odškrinuo vrata na susjednom odjeljku. Čuli smo hladan hohot i rieči: »Parnica ni uspela«.

Jedan bradati četrdesetgodišnji čovjek, radničkog izgleda, vukao je nešto iz košare. Do njega je sjedila žena istih godina. Govorili su o parnici zbog uvrede časti. Tamo na drugoj klupi nasuprot njima, kreveljio se neki pijan starac, a naličena gradska gospođica, koja je sjedila uz njega, promatrala je zanešeno sliku filmskog stara Tingidnigidunga.

Ja sam se zamislio:

Koliko se svaki dan u tim putujućim krletkama proveze ljudi... Svi su različiti. Onaj govori o neuspjehu parnice između njega i susjeda Šimuna, zbog toga što mu je Šimun rekao: »Je, kume, ja sumlam, da ti i Jagica nekaj skup imate«; onaj je pijan i još žedan, pa jedva čeka, da izađe i popije »bar politru«, a onaj, što je sam na svom sjedalu, ljubomorno čuva u kesici na vratu koju hiljadarku i misli, kako će na sajmu kupiti kravu i do drugoga zaraditi liepu dobit. Nekoji ni ne misle ništa, kao da se ne izplati misliti, a ona gospođica gleda u sliku naprašenog hollywoodskog jopca, kao u poluboga. Kondukter ravnodušno uzvikuje: »Gospodo, molim karte!« sa željom, da naiđe na putnika, koji bi imao punu bocu crvenoga.

Mislio sam dalje:

I u jednom od tih sanduka, kao u krletci, sjede dva gimnazijalca, dva krhka tiela, sa snuždenim osjećajima i krvavim srdcima. Sjede. Misle. U mislima im prolaze zamršene slike budućih dana. U jednom nepredviđenom trenutku odbačeni su za dugo vrieme unatrag.

Još sam mislio:

Jesam li to ja? Onaj ja, vlastita ja, koji je postojao ujutro, koji bijaše uzrujan zbog Bobočkovićeve, koji bijaše veseo, kad je izlazio iz vlaka.

— Popravak! — promrsio je Andrija kroz zube, prekinuvši moje misli.

Pijani čovjek iz drugoga odjeljka počeo je glasno pripoviedati o govoru nekog nadarenog političara:

»Govoril je, Bože moj, odprilike o prevelikom porezu, a Bože moj, neje spomenul zaostatke. Ha, ha... Ej! To je pjesma, kad je njemu stric Mikula zafrknul, a onak bogec, v kožuhu. Ha, ha...

Od toga pijanog smieha zapale su mi misli u neko nemoćno gnjilenje.

Opažao sam na Andriji, da i on misli nešto grubo i krvavo. Ali što? O čemu?

Ništa. Bijah napokon bez misli i osjećaja prazan...

Bijaše već noć, kad smo u Trnovcu izašli iz vlaka.

3

Žarki srpanj u Trnovcu. Ljetni odmor.

Okupilo se nas više oko našeg ferialnog družtva »Zviezda«. Povratili se mnogi iz glavnoga grada; nekoji dođoše na ljetovanje trnovskim bakama, strinama, ujnama. Sve sami đaci i studenti, različitih godina, tjelesnih sastava, obličja i naličja, odiela, uspjeha u školama, misli, opažanja i nazora. Igrali smo nogomet u središtu sela na ravni uz kapelicu, a Družtvo Sv. Agneze uložilo je radi toga prosvjed. Župnik iz Gornjeg Trnovca uputio nam je poziv, da napustimo tu »modernu arenu«, ali nakon našeg demonstrativnog odgovora protiv »Rapida« iz Žabarića stvar se zaoštrila. Povela se i borba protiv seoskih gusaka i prasadi, jer tu već stotinu godina bijaše njihov pašnjak, ali bez uspjeha. Netko je vikao protiv mene, netko protiv Andrije, ali nogomet i paša i dalje bijahu na istom mjestu sve do jednog dana, kad je Andrija loptom razbio prozor na kapelici. Odmah smo prestali igrati.

— U bajbok lopove — povikala je jedna trnovska babica.

Odmah smo se razišli, a prozor platismo svi zajedno. Ja i Andrija prodasmo knjige (potajno, da naši ne znaju). Nogomet je na nekoliko dana prestao, a onda se preselismo na pašnjake. Guske i krmci ostadoše. Guske su nas uviek pratile gakanjem, kad smo prolazili kraj ledine, kao da su nas htjele podsjetiti na donedavnu slogu. Ja sam u njihovim krikovima razabrao i nešto poruge.

Na pašnjacima, jednog predvečerja, poslije obilne vježbe, ja, Andrija i student Žiga, crni židov, komercijalac, tri godine stariji od nas, ostadosmo uz četrnaestgodišnjega trnovskog pastira Bartola, mog bratića po majci. Bijaše to dječak, bielac kao i Andrija, samo sa sivim bezbojnim očima. On nam je svakom savio svoj domaći duhan u novinski papir, i krvoločni komarci bijahu za čas odtjerani. Ja i Andrija šutke smo gutali smrdljivi dim, Bartol je nešto nerazumljivo gunđao, a student Žiga je govorio:

— Ove godine je strašno dosadno ovdje. I prijašnjih godina ja sam osjećao strahovitu dosadu, no ove praznike ne ću završiti ovdje. Odputovat ću!

Andrija se zamislio, sjećajući se po svoj prilici Sonje. Ja sam svoje misli prepustio vremenu, pastir Bartol je zanešeno promatrao vrane, kako u jatima lete u pravcu šume, a Žiga je nastavljao:

— Jednog dana ću nestati. Teta ne će znati za mene.

— Žigo, a gde se buš skril? — iznenađeno je upitao Bartol.

— Ta nigdje! — mirno je odgovorio on i nastavio: — Pokupit ću stvari i do Hasnova poći vlakom, a dalje pješke. Već sam triput lutao svietom, no sad će biti put u nepovrat.

— Zbog čega? — upitao sam ga.

— A kakva mi korist od ovoga? Žvačem te glupe ljudske formule, što označuju ništetna zbivanja, što uzkrsavaju preko noći, kao pečurke po ovom pašnjaku, a sve je izprazno, nepotrebno, za jedan kratak period. Sve! I mi smo nepotrebni. Čemu? Zar da se mučimo po onim smrdljivim razredima sve dotle, dok nam drugi ne izpiju posljednji trunak životnog veselja, opet kasnije, da mi sami postanemo mučitelji drugih i pod stare dane da se prepustimo ili religiji ili filozofiji i podpuno oblesavimo, što i jeste svaka čovječja lubanja, kad navrši šestdesetu godinu? Ili zato, da se do sita nažderemo, pojedemo trulo meso kakvog pietla, u kojemu je još do pred čas cvjetao život i on veselo kukurikao? Ili opet, da ločemo, da se valjamo u blatu, pa opet drugi dan do iznemoglosti kopamo, a u duši nam sve krvari, zaudara, guši se, a to samo zasljepljuju fraze stare i milijun godina: »Život je zemaljski trnovit put«. Ili da svojim tielom hranim komarce, buhe, muhe, uši i stjenice? Ha, ha! Gledajte, molim vas, životinje! No, da! To je već na drugom temelju. Ona svaka izvršuje svoju

prirodnu funkciju na onaj najprirodniji način, a ljudi još nisu pronašli, zašto žive. Jedan govori o nekom početnom kaosu, koji je raznim nadprirodnim elementima sada dobio određeniji smjer, drugi opet o konačnom oduhovljenju sveukupne materije, treći izolira... Pa! Ha! Izpraznost je ta životna tema svakoga od nas, toliko već stara, makar još nepoznata. A izpuniti ili nadomjestiti to nečim boljim i ljepšim, to je nemoguće. Nemoguće je izmieniti samo jednu malenkost u tom zbivanju. Nemoguće! Jedan neznatan dio životnoga i stvarnoga! A ovo, što se mienja, promjena je same dekoracije — završio je Žiga i labavo mahnuvši glavom povukao je dim, da se novinski papir upalio.

Svi smo šutjeli. Ja sam pokušavao nešto određenije misliti, ali nisam mogao. Sve bijaše pobrkano, izmiešano, samo mi je od njegova razlaganja ostao u ušima šum piskutljivoga glasa i rieči: trnovit put. Gledao sam podsviestno neke trnovite staze, prepletaje bodljikavih žica, bez ikakve određenosti u mislima. Tako je kod toga ostalo.

Kad se u sumračju vraćasmo kući, zaželio sam, da reknem Žigi, da ponovi svoje razlaganje, ali kad sam se sjetio, da nam je Žiga još pred nekoliko dana rekao: »To su pubertetska opažanja!«, odustao sam. Bez rieči smo prolazili puteljkom prema selu. Za nama su roktale svinje, pastir Bartol ih je zvao svojim ženskim sopranom: »Nja-ahi-gica, nja-a-hi!« Jedno ždriebe je u divljem trku pojurilo prema selu, uzdigavši za sobom žutu seosku prašinu, psi se počeli glasiti, a s travnjaka je dolazila večernja podravska melodija, onaj zaglušni: kre-kre!

U kućama su već gorjele svieće, zamazana djeca još su kod stola pri zdjeli mlieka pospala, netko je u nekom dvorištu glasno psovao mačka, koji mu je pojeo pile od trinaest dana, jedan se glasio u pijanim dozivima: »Ep, hep, ej!« sa trnovskih vrtova, a iz jedne kuće čuo se večernji pozdrav Gospi, uz ono slabo cinkanje crkvenog zvona. Pjesma s drugog kraja sela, truba negdje s pašnjaka, opet nekoliko krupnih psovki iz jednog otvorenog hodnika, glas neke grbave ženice, koja se smijala pijanom mužu, vukući ga iz grabe, dok je on neprestano ponavljao: »Em ajde, hop-hop!« Početak je to noći u Trnovcu. Večer kao i mnoge druge, koje prođoše neopaženo.

— Slušajte! — rekao bi Žiga, kad bi čuo novi krik i popostao. Onda bi opet očajnički počeo: — Zar ti ljudi misle, da

su sami? Oni ne misle na druge, već samo na svoje luđačke ideje. Onaj se pijano dere, urla i hihoće kao u posebnoj luđačkoj ćeliji, a onaj opet stenje. Oh!

Ja sam pojačao sluh. Nisam čuo nikakvo luđačko urlanje, već običan smieh pijana čovjeka. Sve obično. Nepromienjeno. Trnovsko. Mislio sam: »Što se taj čifut buni? Što? Kao da on nije ugledao prve dane u Trnovcu, kao da ga moja mati nije hranila sakrivenog u našoj stražnjoj komorici, još kad je imao svega tri godine, za nekih razbijačkih prevratnih dana. I naravski, kasnije se preselio u grad, svršio gimnaziju i sad studira o — trgovini. Bolje, da ne pokazuje svoje židovsko znanje«. Malo sam se uzrujao, ali sam se suzdržao od glasnih prosvjeda.

Andrija mi je kasnije pripoviedao, da je i on u početku slušao miešanje tih životinjskih i ljudskih glasova, ali kasnije se prenio u mislima u Hasnovo i Mišje Brege. On se pitao:

»Što će se dogoditi sa Sonjom, ako ona bude jedan razred preda mnom?« i od toga mu bijaše težko. Uočio je svršetak onim zaljubljenim pogledima i uzdisajima. »Jedna okolina, jedan skup đačkih tjelesa, sedam godina jednak, da se odmakne u neprolaznu daljinu? Da dva tiela jednostavno izbaci iz svoje sredine. Kao nešto nepotrebno? Ništetno da je sve ono vrieme provedeno u toj sedmogodišnjoj okolini?

On je mislio samo o tom. Još je u njemu izbijala neka sućut nad samim sobom, pa najposlije grubi osjećaj pod kojim bi tielo, da se uz najjaču volju ne zaustavi, nagonski jurnulo napried i divlje trgalo sve zapreke izpred sebe.

— Ništetno je sve to! — rekao mi je, dok mi je pripoviedao o svojim osjećajima.

Znao sam, da je mislio, kako su sva ta naprezanja u mislima o nekakvoj unapried određenoj sudbini uzaludna. A opet mislio je kao i ja, da je nestalo svake volje za učenjem i želje, da se na popravku prođe, a ostala jedino želja, da se praznici protegnu u dugu bezkonačnost.

Nekoliko dana poslije toga padala je kiša. Ostao sam u kući, a kad bi me Andrija posjetio, otišli bismo na štagalj i na sienu proležali po više sati, bez rieči. Slušali smo jednoličan šum slabog pljuska. Kaplje s krova padale su i odbijale se od neke daske izpod strehe u muklom taktu, što ga je samo kadkad zaglušio zvižduk vjetra. Inače je na parmi bila polutama, paučine su visjele s rogljeva i greda, miševi su šuštali u sienu,

mačak je čeprkao za njima, a nedaleko moga ležaja bilo je kokošje gniezdo. Opet je nekoliko dana bilo tako, dok nije osvanuo jedan vrući srpanjski dan.

Žiga je nestao. Uvečer je legao na počinak, a ujutro mu krevet bijaše prazan, soba u neredu, razbacan namještaj, odiela, posteljina i židovske slike. Sa sobom je ponio samo jednu staru košulju. Tetki je ostavio bilježku sa sadržajem: »Ne traži, jer me i onako ne ćeš pronaći. Žiga«. Jedan zatvoren list bijaše naslovljen meni. Naravski, da ga je gđa Mercce (Žigina tetka) otvorila odmah, i pročitala ovu obaviest: »Otišao sam. Više se ne ću vraćati, jer se svagdje osjećam kao u kavezu. Izuzimam Tebe i Andriju između ostalih dosadnika i glupana, obćenitih glupana, kakva je Mercce Weiss, nazovi moja tetka. Andriji i Tebi pozdrav«.

Gđa Mercce poslala je slugu po mene i Andriju. Nađosmo je baš kod objeda. Jela je neke židovske pogačice, i kad smo mi ušli (bez kucanja), ona je smeteno ustala i s punim ustima počela govoriti:

— Also, Šiga, Šiga otišla, sve ostafila u nered. Jo, jo!

Gđa Mercce bila je tipična židovka. Čista židovska rasa valjda nikad u njezinoj krvi nije bila taknuta nikakvom primjesom goimstva. Bila je već grbava. Imala je oko petdeset pet godina.

— Vratit će se! — rekao sam ja nakon kraće stanke, držeći se pozvanim, da je utješim.

Andrija je šutio. Zagledao se u sliku nekog Hebrejca (po svoj prilici rabina), koji je s dugom bradom, kao u koze, sjedio u srednjevjekovnom naslonjaču s raztvorenom knjigom na koljenima. Gospođa Mercce povela me je u Žiginu sobu (Andrija to nije primietio, već je dalje gledao u sliku) i pokazala pismo za mene. A kad sam ga čitao, ona je neprestano ponavljala: »Šiga lud. Sve ostafila u nered!« i plakala. Kad smo se vratili u sobu, našli smo Andriju u istom položaju. Gospođa je to primietila, obrisala suze i rekla:

— Moj fater je to... Jo, jo, majn fater!

Nastalo je poslije toga neugodno razpoloženje. Šutnja. Nitko od nas više nije znao ništa reći. Gospođa Mercce se izvana ukočila, ali sa sigurnošću dobrog psihologa. U njezinoj nutrini sve se pretvaralo u maglu. Ja i Andrija ne mogosmo

naći načina, da se oprostimo, jer je jedino izlazak iz kuće gđe Mercce, gdje je vonjalo po izprženom papiru, mogao izbrisati naše neugodne osjećaje. Toliku neugodnost je u meni izazvala jedna tamno modra ukosnica u siedoj kosi gđe Mercce, da sam se i ja ukočio, a Andriju je uzbunio onaj »židovski svetac«, za kojeg je gđa Mercce rekla: »Majn fater!« Trenutci su se vukli u bezkraj, kao u školi, kad se željno čeka svršetak sata, koji je već pri kraju, a ne zna se do koga će doći red pitanja. Andrija je nakon nekoliko časaka počeo govoriti. Ne bijahu to rieči utjehe ili namienjene pitanju Žigina nestanka, već neko nerazgovjetno ponavljanje rieči: emancipacija (svejedno kakva), zatim — da je jedan židov utvrdio, da je on prvi analizirao kravlje mlieko, dok je to prosta laž. Onda smo izašli, a u mojim ušima neprestano je igrao alt gđe Mercce: Šiga jojo, majn fater, jojo!

Brzo je prošla ta viest selom. Jedni su govorili, da je Žiga prebjegao nekud preko granice, drugi opet, da se objesio, a treći, da je već prošao veću polovinu puta u Palestinu. Ja sam se na te primjetbe uzrujavao. Povodio sam se za Žigom i govorio, da je živjeti dosadno i glupo. Govorio sam, s kim bih se god susreo: neka ljudi ne misle, da su sami. Moja mati se samo križala slušajući moje izraze, a otac gunđao i prigovarao, ali u sebi, jer se nije usudio glasno prigovarati, valjda imajući na umu moju opomenu, koju sam izrekao još pred godinu dana, da pametna rieč nikad nije imala nikakve sveze s barilom. Na koncu sam se posvadio s materom. Plač, vika — i ja odoh u Mišju Jamu, da ostatak ljetnog odmora provedem kod strica Janka.

Andrija se također uzrujavao. Govorio je o nepristojnosti kritiziranja nečijih odluka, nešto o slobodnim nazorima, te o nekojim navodima ruskoga književnika Tolstoja. Kod njega je svršetak izpao nešto jadniji. Nije imao kud, a kod kuće su mu neprestano govorili o pokvarenjačtvu, bezvjerstvu i razbojničtvu. Svršiti se nije nikako moglo. Sve se dovodilo u savez s njegovim popravkom. I Žiga, i ja, i nogomet, i polupan prozor na seoskoj kapelici, i blatne cipele, i nestašica brašna. On je opet počeo s tolstojevštinom, dok nije svršio s tolvanovštinom.

Uistinu, bijasmo siromasi. U duhu smo tražili neke ideale, pokušavali, da slobodno prvim koracima pokažemo ljudima

nešto, govorili nešto uzvišenije, odlučnije (tada se nisam povodio za Žigom, i njegovu glupost o životu izpuštao sam iz svojih rečenica). Sve se, međutim, svršilo u sutonu gorčine, kako je i počelo na pašnjacima u sutonu srpanjskog dana...

4

U Mišjoj Jami bio sam sve do uoči dana, kad sam morao ići na popravak. Vrieme mi je prolazilo u francuztini, u samim francuzkim monolozima, negdje na travnjacima ili opet na mišjo-jamskim pašnjacima pod visokim starim hrastom. Slušao sam klepetanje rode, kreketanje žaba, rzanje ždrebadi, roktanje svinja i pastirsku dreku. Vrieme je prolazilo dosta brzo, i ja sam krajem kolovoza krenuo kući. Za Andriju ne znam, kako je u to vrieme živio, ali sam čuo od njega, da je učio. Mnogo se promienio u onih nekoliko dana. Postao je ozbiljan, mračan, više povučen u sebe, ostavivši nogomet, koji je jako volio.

Spremismo se na onaj isti vlak, kojim smo svaki dan kao redoviti đaci polazili u školu. On je ukočeno stajao izpred dvorištnih vrata, kad sam došao po njega. (Nije došao on po mene, kako je obično radio). Bio je potišten.

— Ja ne mogu poći! — rekao je.

— Zašto?

— Nemam novaca. Samo za vlak i još nekoliko dinara. Otac ne da. Moji doznaše, da sam prodao knjige. Za nove mi ne daju, ako izpravim, a ako padnem, nemam starih.

Časak smo stajali bez rieči. Pomislio sam, da je njegovu stanju najviše kriv onaj prozor na kapelici. Zbog njega sam i ja prodao knjige. Htio sam ga riečima utješiti, ali od gorčine, što mi se iznenada nalila u grlo, nisam mogao. U mislima mi se ukazaše trnovske guske, noge onog svetca na krhotini stakla, neke mračne borbe, sve oko nas dvojice: sve nas kara, sve nam se ruga i sve nas gura nekud u još teži položaj.

— Da nije Andrija imao plave oči... — počeo sam pomišljati, ali odustah, i napokon rekoh: — Idemo!

Pošli smo prema kolodvoru. Prolazili smo nekim nepoznatim stazama, za razliku od prošlih godina, kad smo uviek išli prašnim putem. Žito bijaše pokošeno, strništa već zelena,

kukuruz je dozrievao. Mirisalo je polje plodovima, raslinstvom, koje će naskoro završiti svoj viek. Jutarnja se rosa izparivala u sivim oblacima s kržljavih otava, već napola suhih, makar da još ne bijahu pokošene.

Na postaji smo dugo čekali. Bar nam se tako činilo. Andrija je bio nemiran. Nemarno je bacio torbu pod zid kolodvorske kućice i vrhom cipele udarao u kamen. Kasnije je i kaput svukao. Ja sam pokušavao, da mu se pokažem mirnijim.

— Škola će počekati, dok se tvoji udobrovolje! — rekao sam.

— Ne, ne će... Imaju, ali ne daju, kad nisu...

Nije završio rečenicu. Samo bolan smiešak pokazao mu se na licu.

Zašutio sam. Pomislio sam, da bi bilo kakva utjeha bila neiskrena, jer sam znao, da škola ništa ne daje na račun, nikome se ne otvaraju računi, kao u Jugo-banci. Moji mi rekoše, da su nešto platili, ili sve, a opet da je i on prijavljen i da je nešto plaćeno, samo — nije sve. Ja od svega toga nisam razumio ništa. Krenuo sam na popravak, a nisam znao, kome ću se javiti i u koliko sati, a opet nisam znao ni to, kako se radi na popravku. Uviek sam se dosad progurao, ali sada zbog demonstrativnog napuštanja škole, na priedlog Vasilija Medovića, ja sam kažnjen blažom kaznom popravkom.

Vlak je došao. Parovoz je rezko zazviždao. Hladni srsi prođoše nam kroz tielo od onog demonskog zvuka. Ušli smo.

Đačka kola još nisu bila uvedena. Sjeli smo među putnike u jedan slabo zauzeti odjeljak. Jedan je starac glasno hrkao, podvukavši noge poda se. Kad bi se probudio, pljuckao je žutu baguševu tekućinu po cipelama neke starice, koja je također dremuckala. Jedna debela mlađa žena sjedila je prema nama i izpod dugih crnih trepavica promatrala je mene (ugojena krijumčarka, koja nosi gradskim milostivicama purane, patke i piliće, kojih je većina još prije klanja izpustila posljednji dah, maslac s razrieđenim krumpirom i sir pomiešan s lojem, jer je od vrcanog mlieka). Izpod tanke svilene bluze tresle su joj se debele dojke po muklom taktu točkova. Ja sam se jedan trenutak zanio tim neobičnim prizorom i ukočeno gledao u njezine grudi. I Andrija je šutio. Jedan čas je

čitao nešto iz novinskog izrezka, što ga je izvadio iz džepa, a onda sve bacio na klupu i izašao van. Ja sam ga sliedio. On se nagnuo preko željezne ograde nad stepenice.

— Past ćeš! — rekoh mu.

Bezbrižno je odmahnuo rukom i još niže sagnuo glavu.

Sela se ukazivala u daljini. Polja, koja će naskoro jesen preliti svojim žutilom, kupala se u vrućim jutarnjim sunčevim tracima. Zrak je treperio, od časa do časa obavijao nas dim iz dimnjaka parovoza. Zadah paljevine, ugljika, ulazio nam u nosnice i silio nas na težko disanje.

Mislio sam: I sad se vozi više stotina ljudi u tim sivim sanducima. Svi su različiti: po godinama, po spolu, po odielu i po brigama. Tim ljudima niču osnove u debelim lubanjama izpod čupavih vlasi, kao gljive, i za čas nestaju, kao magla. Slušaju huktanje lokomotive, škripanje sjedala, zamorno udaranje točkova, uviek: tok, tok, tok, i gledaju kroz prozor u polje prema selima i šumama. Misle nešto o sebi, o drugima i o poslovima, pa opet ne misle ništa. Jedni izađu, drugi opet uđu, a sve je jednostavno, neprimjetljivo, jer se to ponavlja svaki dan. Jedno drveno sjedalo brišu svaki dan desetci odiela, različitih, kao što su i ljudi u njima. A ta putujuća povorka kovine, drva i mesa ide dalje, prolazi polja, šume, putove i rieke. Ide u vremenskim razmacima, klizi po željeznim tračnicama i kad prođe, čuje se samo jednostavno: vlak je prošao! Prošao je. Ali, kad prolazi, onda se kod neke brklje zaustavljaju vozila, konji pognu šije i ušesa i prestrašeno se ogledavaju, vozač sjedeći u samovozu nestrpljivo tucka po obrtaljci, po svoj prilici ne misleći mnogo, već nešto o cestama, a opet njemu nasuprot, koštunjavi foringaši mirno zamataju domaći duhan u novinski papir, misleći da je dobro, što su im konji mirni. I kakva pastirica Magica odmakne se po dvadesetak koračaja od pruge, drhturi i čeka, ne će li strojar pustiti paru ili baciti žeravicu na njuf I na koncu: vlak je prošao! Cug je preletel.

Stajali smo naslonjeni na željeznu ogradu između željezničkih kola. Mislio sam: Izpred oka gube se polja, sela i šume, a pogled mi hvata, što misli nametnu. Nešto maglovito, sivkasto, treperivo, plašt neke bezpomoćne tuge, što nas je ovila u vrućem jutru mjeseca kolovoza... Nešto narinuto samim slučajevima, nepredviđenim, bezpotrebnim, došlim iznenada,

po nekim glupim uzrocima. Slučaj. Nepredviđen uzrok... Ako imade uzroka, onda nije slučaj! Što napokon i jest slučaj? Rieč, što označuje zbivanje koje mi ne predviđamo, ali opet uzročno.

Tako sam mislio o tom stanju, u kojemu se nađosmo. Mislio sam, da je slučaj nepredviđen uzrok. Neke filozofske rieči, formule, analogične sa samim asocijacijama.

Mislim dalje: Već desetak dana vučemo za sobom neka tužna sjećanja. Nigdje nas ne ostavljaju, čak i u snu se pojavljuju sama stradanja i nemiri. Pitam se, gdje je to zapravo početo? Zar kod one Andrijine konačnice $x^2 = 2b - \sqrt[3]{190} + xy$? Ne! Ili kod onog Medovićeva dvoboja u perivoju u tmini? Po svoj prilici. Kasnije su sliedili oni redci na ploči, pa onda dvojke i na koncu — popravak. Ali ne! Još prije bijaše početak. Davno prije. Kod onog pisma nepoznatog đaka s podpisom »plave oči«. Ali ne! Niti to nije uzrok. Da Andrija nema plave oči, to pismo ne bi ovdje imalo nikakva udjela. Onda je uzrok sam Andrija, sam njegov začetak. Ne! Da nije onog pisma, ne bi profesoru bile nemile Andrijine oči.

Neprestano sam se motao u mislima oko pronalaženja nekih uzroka, i na koncu nisam ništa pronašao.

— Zar si naučio? — pitao sam ga nakon duge šutnje.

— Jesam, ali bez koristi.

— Tko je to tako grub prema nama? — postavio sam iznenada pitanje.

— Eto! gledaj... Sve je smiešno zbog bezbojnosti... Ja ću poći dalje. Zar nisi vidio, da sam kupio kartu za svih trideset dinara?... Kad se vratiš, mojima ne reci ništa.

— Šta si namislio?

Nije mi odgovorio. Dalje je ukočeno gledao izpred sebe, nagnut preko željezne ograde. Neobično bljedilo prelilo mu lice, drhtao je u tielu, a to sam jasno osjećao, jer sam ruku držao na njegovu ramenu. Dolazile su mi misli o nekoj neizbježivoj katastrofi; bolni osjećaji, koje je još većma razbuđivao onaj zaglušan ritam grube kovine, onaj tresak sličan strašnim i zaglušnim akordima neke divlje melodije.

— Zašto sve to? — došlo mi iznenada pitanje.

Osjetio sam ponovni drhtaj njegova tiela, osjetio sam, da mu se ramena tresu od jecanja.

— Nije ništa! — rekao sam.

— Istina! — potvrdio je on.

Približavali smo se kolodvoru u Hasnovu. Mene je također uhvatila neka tuga, osjećao sam u tielu zimicu, omaglicu u mislima, bio sam bolestan. Sve neke strašljive sjene javljale se izpred mojih očiju. Mislio sam podsviestno: Hoće li nas primiti? Je li baš danas taj dan i nije li već prošao? Mogli su se lahko prevariti.

Vlak je stao. Tišina... Kakva tišina? Miešali se glasovi, ljudski dozivi, ali to bijaše blago prema onom zaglušnom taktu željeza. Ljudi su izlazili. Ja sam donio svoje i njegove stvari.

— Idemo! — rekoh.

— Ne! Ti idi. Sretan uspjeh. Ja ću nastaviti put. Javit ću ti se. — Govorio je u razmacima.

Bio sam iznenađen, ali ga nisam shvaćao. U brzini sam tražio neke rieči, da postavim kakvo pitanje. Napokon rekoh:

— Sonja!

On se samo nasmiešio. Njegovo bliedo lice dalje je počivalo na željeznoj šibci. Ukočen pogled obuhvatio mu stepenice. Disao je kratko. Težko. Prihvatio je torbu, ali je nakon nekoliko trenutaka izpusti iz ruke i ona se odkotrljala na zemlju.

— Zar ozbiljno misliš? — iznenada sam zapitao.

On me začuđeno pogledao. Nije se, sigurno, nadao takvom pitanju.

Kola se zatresoše i vlak je krenuo.

— Andrija, izađi! Zakasnit ćemo u školu. — govorio sam vukući ga dolje.

Vlak je kretao sve brže, kolodvorski je peron ostajao za nama, a ja sam još stajao na stepenicama, držeći ga za ruku.

— Izađi! — rekao je on i povukao svoju ruku.

Natražke sam poletio dolje, ali nisam pao. Jedan čas sam stajao niem, ne znajući ništa. U daljini sam opažao jednu crnu točku, koja je bivala sve manja. To bijaše vlak, koji se gubio u polju na ravnoj pruzi.

Zašto je otišao? pitao sam sama sebe. Odgovora nije bilo. Osjećao sam potrebu, da skočim na kolosjek, da se valjam, da udaram udovima, sve u nekom divljačkom nagonu. I na koncu: da jurnem u silnoj brzini za onom crnom točkom, koja mi se već tada izgubila iz vida, negdje između kukuruza i na-

pokon da je stignem i nekom nadnaravnom snagom povučem natrag u Hasnovo... Ali su mi koljena postala tako labava, da sam težkom mukom došao do svoje i njegove torbe, uzeo ih i u čekaonici dulje od jednog sata prosjedio bez misli i bez osjećaja, prazan... Kasnije sam pošao prema školi. Prolazio sam ulicama, više puta sam prošao mimo školske zgrade i istom pred samo podne ušao sam unutra. Položio sam. Vratio sam se u noći, ali bez Andrije.

5

Probudio me sat. U rano rujansko jutro. Joč bijaše sumračno. Vani je plakalo prvo jesensko jutro tihom kišom, što je sipila u gustim pramenovima kao magla, sivkasta, treperiva. Izpod stabala skupilo se u tankom sloju suho lišće, žutilom ovilo podlogu u voćnjacima, šušteći kao neki poseban sanjiv šapat po dahu vjetra...

Melodičan tihi šum jesenske kiše, u tmini, ujutro, lepet krila neke ptice na starom orahu, posljednji jutarnji zov pietlova, ono svakidanje cinkanje iz kapelice, kad zvoni gluhoniem zvonar Miško, kao na uzbunu, lavež pasa i jedan ljudski krik s drugoga kraja sela, čuo sam, kad izađoh van. Zagazio sam u žuto trnovsko blato i pošao prema postaji. Mokra ilovača liepila se na moje podplate, a ja sam išao stazom između zrelih kukuruza.

Svaki šum, krik, lepet krila kakve ptice, mene bi preplašio. Stao bih i slušao. Disanje mi se sâmo zaustavljalo. Tielo postajalo tromo. Sve neki osjećaji straha, bojazni, od svakog pa i najmanjeg šuma. Šuštanje kukuruzovine bilo mi je najneugodnije. Zimica, neki hladni srsi prolazili su mi kroz tielo, koje se treslo kao hladetina. Bijah neobično nemiran.

Sve sam očekivao nešto; nešto strašno, nešto bolno, pa opet kasnije nešto veselo. U očekivanju toga nečeg pojavi se strah. Nije li sad? A sad? pitao bih se uviek. I uviek taj »sad«. Već bijah toliko umoran, da sam s težkim naporom išao na postaju. Nekakav šum u kukuruzu, i ja bih stao. Zadrhtao bih. Slušao. Čekao. I ništa. Opet kasnije, čuvši cvrkut neke ptice, uzrujao bih se, stao i čekao: Nije li sad? Ništa. Opet sam preplašen stao, kad je jedan zec prestrašeno skočio izpred mene i prouzročio čitavu lomljavu, orkansku buku svojim skokovima

po lišću bundeva i uz kukuruzovinu. Pomislio sam, da se taj dugouhi četveronožac nije uplašio zbog mene, već od nekog trećeg, koji je sakriven u kukuruzu. Slušao sam. Čekao. I ništa.

U vlaku se malo umirih, ali još sam bio umoran. Svaki pokret udovima bijaše mi težak, kao da već čitavu sedmicu nisam spavao, vozeći se u kojem odjeljku trećeg razreda(kao da je đački bolji). Glavu sam spustio među koljena, torbu stavio izpod sebe, gledajući nepomično u pod. Kondukter je neprestano prolazio kraj mene, kao da nekoga traži. I to mi je bilo zagonetno. Nije li sad? pitao sam se opet. Dolazili su đaci iz nižih razreda, ali su se smještali u drugim odjeljcima. K meni bi samo znatiželjno provirili.

— Mišji Bregi!

Došla je Sonja. Na sebi je imala crvenu kabanicu, a u ruci kišobran sa crvenim držkom!

— Ne odustaješ nikako od gluposti! — odmah sam uzrujano povikao.

Ona me nije razumjela. Gledala me iznenađeno. Nekim čudnim, ukočenim pogledom.

— Zašto je ta tvoja kabanica baš crvena? — pitao sam razdražen i ustao.

Ustao sam brzo i primakao se prozoru. Neprestano sam prebacivao težinu tiela s noge na nogu i vrškom hladnih prstiju tuckao po zamagljenom prozoru. Kretao sam se bez umora, kojeg je iz moga tiela iznenada nestalo. Bio sam razdražen do najveće mjere.

— Zašto tako reagiraš na crvenu boju?... Tako samo majmuni čine! — mirno je rekla i obliznula usnice.

— Čine majmuni? Da, majmuni! — ponavljao sam dugo. — A što si ti?... Papiga! Papige i majmuni žive na jednom prostoru zemlje.

Izgovorio sam nebrojene rieči, naglasujući majmunsku vrstu, od koje sam nju odvojio.

— Jedna vrsta majmuna smo mi. Podpuni majmuni. Samo jedna duga periodična revolucija nas je dovela do ovakva dvonožnog zakržljanja, da u toj majmunskoj vrsti predstavljamo najbolestniju vrstu, kojoj je još jedina utjeha u bolestnim maštanjima o ljepotama, te o nečem uzvišenijem zemaljskom i nadzemaljskom. To je bolest. Čuješ li me? Sva ta zanošenja za bojama i mirisima. Boja je odraz same

materialnosti. Miris je također materija, pa zato što ga ne hvatamo pogledom ili opipom, osjećamo ga njuhom. Razumiješ? Ne!... Ha! Kad bi se svi takvi ljudski manijaci, kakva si ti, mogli vidjeti očima koje životinje, opazili bi, da spadaju u jednu vrstu... Rekao sam ti, da papige i majmuni žive u blizini u prašumi, ali majmuni gledaju ono prirodno perje papige, a ja moram gledati tu tvoju namještenu glupost.

Vikao sam na nju, izpred njezine glave uzrujano mahao rukama, grdeći je, kao da je ona kriva svemu.

— Nino, šta sad čitaš? — pitala je, kad sam na čas prestao.

— Ništa! — odgovorio sam, premda sam u posljednja dva mjeseca pročitao i Kanta i Darwina, Marxa i Engelsa i Gobineau-a. Kasnije sam govorio o grčkim, rimskim i špartanskim bogovima, o njihovu utjecaju na sviet, tvrdeći, da je i to vremenska revolucija, što se odbaciše stara vjerovanja, a uzeše nova. I te rieči »vremenska revolucija« upotrebljavao sam uviek u dokazivanju, kad ne bih mogao drugim načinom izplivati, jer od svih onih Kantovih »Ding für sich« i »Ding für uns«, Marxova židovskog viška i Gobineau-ovog rasizma nisam uhvatio mnogo, pa kad se ona ironično nasmiešila i rekla: — S indignacijom ja to odbijam! — povikao sam njemački:

— Was? — i podpuno sam zaboravio na sebe. — Tako! Hoćeš biti veoma pametna, ali znaj, da gluplja ne možeš izpasti. Ne ćeš, valjda, meni govoriti, da više nisi gimnazijalka.

Ona je pocrvenila. Zastidjela se i uvriedila. I mene bijaše stid zbog grubosti mojih rieči. Htio sam izpraviti:

— Oprosti! Ja sam uzrujan. Već me valjda poznaješ — rekoh blago.

Nju bijaše lahko umiriti. Odmah je odmahnula rukom i rekla, kao da nije ništa bilo:

— Govori dalje! — Ja sam šutio, mirno sjedeći umoran i pospan. — Nino! — Zvala me je ona, i kad sam podigao glavu, nastavila je, tuckajući po mojim nogama: — Tvoji nastupi su bolestni. Tvoj živčani sustav je poremećen.

— Da! To je moja slobodna volja, da se izražavam grubo ili blago...

— O, ne! — niekala je ona, obliznuvši usnice. — Nije to tako. Ja bih ti mogla cieli dan govoriti o tom i dati stvarne

primjere. A znaj, Nino! Ako je to tvoja slobodna volja, onda je napregni do najvećeg stupnja, da u školi izbjegneš onim neugodnostima, koje izazivaš...

— Što?

— Pomiri se sa svima i više ne posjećuj Adama.

Šutio sam. Svoje misli prenio sam u Hasnovo, sjetivši se Adama Simulantića, bivšeg đaka hasnovske gimnazije, dvie godine starijeg od mene, ali u tielu slabijeg, simpatičnog plavca. Prezime nam bijaše isto, ali rođaci po župnim knjigama nismo bili. On je u svojoj krvi imao neke primjese plave tekućine, jer je njegova prababa posjedovala ornamenat: pl!

On je izbačen iz škole, označen kao neki razorni elemenat. Međutim je svršio privatno i sada studira. Ja sam ga posjećivao, i sve one filozofije i mnoge romane davao mi je on na čitanje. Jednoć mi je govorio:

— Znaš za onaj moj priepor s upraviteljem o trojednoj državi i jednoj ideji? A kad sam ga upitao za samu obćenitost te cjeline, rekao mi je, da sam glup. Ti samo s njima, kolega, uviek u protivnost... Ideje, kao ideje... Mi se izdvajamo...

Nisam ga razumio, makar da sam zabilježio njegove rieči.

On bijaše trn u oku svim nastavnicima. Osobito jednoj profesorici. Odmah treći dan (pošto su ga izključili) pozdravio ju je: »Klanjam se!« A kad mu je ona dobacila: »Prostak, seljak, barbarin...«, on je ponizno skinuo šešir i rekao: »Do viđenja!« Sad, kad sam postao njegov prijatelj, ona je to odmah primietila. Prisluškivala je razgovor i čula rieči: ženska noga. Odmah je iz toga izašao zaključak o nemoralnom činu i profesorsko vieće stupilo je u akciju. Preslušavanja. Dokazivanja. Molbe. I na koncu ostao sam u školi, viseći na niti. Poslije se stanje još pogoršalo. Radi mojih tvrdnja, da kreda sablastno cvili, a đački stolci da plaču od gorčine, dogodilo se posve jednostavno: slobodna tema! Ja sam odmah stavio naslov »Iz školskih klupa«. Pisao sam o sumornom jutru u jesen, kako se spustilo nad Hasnovo i kao da je plakalo. Dalje sam naveo, da su i moji osjećaji sumorni, da plaču zajedno s onim izkidanim vapajima klimavih stolaca i cviljenjem krede, kad je drži drhtava đačka ruka. Još sam pisao o izhlapljivanju prežgane juhe, melodičnom vapaju crieva i željnom čekanju podneva. Kad sam završio, podpisao sam se i načinio

konačnicu podpisa gornjotrnovskog bilježnika: dugačak zarez sa dvie kose crte.

Radi toga je nastala nova sablazan. Dobio sam ukor, a Sonja mi je pred samim upraviteljem za primjer čitala svoj sastavak pod naslovom »Liepa jesen«. Počela je berbom, veselim ijujukanjem u trsju i rajskim čarima goričkog života. A ja sam slušao, krvavim očima gledao u Sonju, kako sladko oblizuje usnice i jedva čekao, da završi: Liepo odiše ova čarna jesen, život je liep u njoj, sve miriši po sladkoći i blagoj udobnosti.

— Odlično! — rekao je upravitelj i u veselom plesu došao do mene. — Ugledajte se u nju. Uvijajte rieči, govorite biranim izrazima, a ne onako barbarski, kako samo vi...

— Pardon! — prekinuo sam ga ja. — Da li sladkoća miriši? Ja ne mogu ostvariti »blagu udobnost«? Da li ta blaga udobnost miriši?

On se nasmijao. Potapšao me svojom gladkom rukom po ramenu (poravnavši prije toga naočari) i rekao:

— To je ono, dragi Simulantiću, što vi ne razumijete. Pjesnički! Odziv duha.

Ja sam u isti čas mislio: Što da reknem tome čovjeku? Ja sam obradio sve same sitnice, skupio rieči, da one neznatne momente bar donekle privedem značenju (t. j. nekoj svrsi), a ono najosjećajnije dalje zatvorio u sebe. Što bi bilo, da sam se izrazio onako po slobodnoj volji?

Takav sam stajao pred upraviteljem, a on je već prozvao:

— Majmunović! Čitajte vi svoje.

Opet, kad je taj počeo čitati, došao sam na nove muke. Tome praznovu bijaše sve liepo. O svome psu govorio je kao o polubogu, a za ribe, kad ih hvata, da ih natrag s udice pušta u vodu, jer da je grieh mučiti životinje.

— A ove moje muke? — progunđao sam ja i iz nekog razloga se osmjehnuo.

— Što se smijete? — pitao me upravitelj.

— Ta, ne znam... — odgovorio sam i dalje se smijao.

— Cinik ste vi. Šteta, što se družite s pokvarenjacima...

— Navedite primjer, molim, gospodine upravitelju!

— Tako? Zar se tako izražava jedan đak? Žalim Vas! Ja sam vam prijatelj, ali vi ne znate cieniti mene — kao snuždeno govorio je on.

I ja se snuždih. Osjetih, da sam uistinu iza te svoje izjave krio osjećaje i kretnje. Iznenada.

— Nisam ja kriv... ne znam... ne znam bolje — buncao sam.

— Da, da. Odbijte se vi od onog svoga prezimenjaka. Ono je stopostotni anarhist. Podlac. Razara mladićima volju, pa kad shvate, već je svemu kraj... Ja vas žalim!

Poslije toga opet sam postao grub. Mutnim očima gledao sam u njegovo dugoljasto lice, siede vlasi i tanku sivu kravatu.

Mislio sam: Tko je Andriji razorio volju? Tko?... Što hoće taj čovjek od mene? Neka reče, što misli, i svršeno. Ako on uobće — što misli?...

— Govorit ću s vama u četiri oka! — rekao je on na koncu i otišao.

Viest o tome proniela se brzinom po nižim razredima. Svi su izbjegavali moje družtvo, osim Sonje, koja mi je davala neke savjete, dok sam se ja uzrujavao.

Tako je radila i toga dana. Sve do Hasnova. Čak kad sam se navratio u kuću Adama Simulantića, pošla je i ona za mnom, da za slučaj kakve pritužbe mogne biti svjedok, da sam išao po poslu k starom Janku, Adamovu otcu...

— Što se bojiš za mene? — pitao sam razdraženo, gledajući u torbu, da vidim jesam li Adamu predao sve knjige, koje sam pročitao.

— Nino! Pomiri se sa svima i više nemoj posjećivati Adama!

A meni je u ušima šumilo.

6

Andrija se nije vraćao. Uzrok mome nemirnom stanju najviše je bio on. Uviek sam mislio na njega. Ona pitanja: »Nije li sad?« ticala su se njega. Hoće li me iznenaditi? Hoće li se vratiti? Ali se nije vraćao. Nestao je. Nikom se nije javljao.

Moj nemir rastao je svakog dana. Sâm sam opažao, da sam uistinu već napola bolestnik. Svaki dan bi mi se nešto dogodilo; jedan dan bi se u školi govorilo, drugi put u vlaku, a treći put kod kuće. Uviek se šaptalo iza mojih leđa. Neki

Pera iz VI. mi je u lice rekao: Pokvaren tip! Ja sam se uzrujao, stisnuo šaku i udario ga u prsa. Opet sam dobio ukor, a da ne budem iztjeran iz škole, spasila me Sonja. Toliko se zauzimala za mene, da je izniknula legenda, da je »do ludila« zaljubljena u mene. U vlaku su me kondukteri tako promatrali, da nisam mogao izdržati, već sam morao izaći u hodnik. Kod kuće je opet bilo drugčije. Čekali su svi svršetak školske godine s bolnim uzdasima. Njima kao da je vrieme presporo prolazilo. Sve su htjeli pomaknuti napried, samo da čim prije svršim. Otac mi je govorio, neka učim pravo, da budem »fiškalj«, a za primjer mi je postavljao nekog dra. Milana Fiškalića iz Ravnica, koji na svakom koraku trpa novac u džep. Kad je otac govorio o tome, raztezao je svoje petdesetgodišnje lice u neku bolnu grimasu, a izpod debelih brkova iz mastnih usta izlazio mu zadah kiseline. Mati je bila protivnog mišljenja. Ona je imala jedan dvojni priedlog: ili liečnik ili svećenik. (Žalila je, što me prije nije žrtvovala Bogu). Liečničko joj se zanimanje vrlo sviđalo. (»Eno, kuma Sidonija ima maglenu bolest, stric Lovro rak pod nosom, teta Klara uviek pati od glista, a stražar Ciprijan ima izpod koljena kvrgu, pa šepa, premda bi radije pravilno hodao. A ona, moja mati — u noći se znoji, a po danu je »cuka« u koljenima.«)

Ja sam morao šutjeti, makar da sam bio živčano stalno prenapet.

Promienio sam se. Sve mi se činilo sivo, zamrljano i bezbojno. Neprestano sam tražio nešto svjetlije, nešto ljepše, gdje mi misli i kretnje ne bi bile toliko ograničene. Ali to bijaše lutanje u bezkraj, tumaranje u tmini za upaljenom luči... Smirenje ne mogoh nigdje naći. Bio sam daleko od zadovoljstva u svojoj mutnoj nutrini.

Andrija je obećao, da će mi se javiti. Na razstanku mi je to rekao. Zaboravio je sasvim na mene, mislio sam. Bar jedan redak njegovom rukom napisan, bar jedan topao drugarski izražaj da mi je poslao, bio bih smiren. Ali ne! Otišao je, izgubio se, nestalo ga...

Niti Bobočkovićevoj se nije javio. Ona je željno svaki dan očekivala pismo, svaki dan je išla na poštu u Mišje Brege i čekala pod prozorom, da poštarica Betika pokaže kuštravu glavu i pjegavo lice i da joj reče:»Žalim, gospođice, ništa...«

A Sonja bi naravno, zafrknula nosićem, naškubila usnice i otišla. Andriji se zameo svaki trag.

Pomišljao sam mnogi put:Nesretan drug; sve se strovalilo na njega, poniela ga bujica vremena i obći tok današnjeg života. Njegova mladićka duša, osjećajna nutrina, zališe se gorčinom, tugom nad krvavom sudbinom. Bezbroj onih koraka, koje je prošao, ono tokanje, gruba melodija kovine, svakidanji doživljaji u rana, gladna i pospana jutra, opet u ona predvečerja, uviek snuždena, tužna... Prođoše. Dani se izgubiše, nestadoše, kao što će nestati i sama sutrašnjica i prekosutra — biti prošlost. Ostadoše još samo sjećanje, slike u mislima. Nesretan drug...

Mislio sam nekad veoma osjećajno, a nekad barbarski grubo.

Zar se može proći bez ikakve reakcije, kad se sjetim njega. Njega, koji je sa mnom uviek dielio gorčinu i veselje i onda iznenada nestao...?

Počeo sam tražiti Andrirju. Bobočkovićeva mi je kazala, da je čula, da je u Jazbinama. Čula je od jednog trgovca iz Jazbina.

— Isti tip. Bielac, dobro razvijen, duboke plave oči, uviek rosne, a lice kao da mu je tužno — tako mi je govorila ona, uvjeravajući me, da je on tamo u kovačkom zanatu.

Počeo sam tražiti Andriju. Bobočkovićeva mi je kazala, gore. Neka neodoljiva želja vukla me kroz klance i visoku bukovu šumu, između vinograda i po uvalama, te sam pred samo podne stigao u Jazbine.

Zabilogorsko selo s crkvom, školom, občinom i župnim uredom. U ljetu prašno, a u jeseni, zimi i proljeću blatno.

Prvi put sam bio u Jazbinama. Lutao sam prljavim ulicama, pogledavao u dvorišta kroz potrgane ograde, nekoliko puta prošao po gmanji i na koncu, kad je jedno svrabljivo pseto navalilo na mene, da se od njega težkom mukom oslobodih, došao sam pred kuću kovačkog majstora gazde Marka.

Njegova kovačka vanjština ostat će mi u trajnoj uspomeni: čovjek sa životom polovine stoljeća, visok, širokih ramena, koštunjavih ruku, rutavih prsiju, s licem kosmatim i bobuljičavim, — donja čeljust mu izašla napried, kao kravi, kad preživa. Obrve guste, oči velike, na glavi mastna kapa...

Protrnuo sam, ugledavši takvu ljudsku priliku. Pomislio sam: A šta radi Andrija kod toga čovjeka? Jednostavno pitanje, na koje sam još prije dobio odgovor: Uči kovački zanat. I prikazao mi se u mislima taj kovački div, kako me užarenim klještima hvata. Bijah sam u mislima i izrazu vlastitih očiju u životnoj opasnosti. Koljena mi oslabiše.

— A, što tražiš, a? — pitao me je čovjek.

Rieči njegove grmjele su mi kao strahovita orkanska lomljava.

— An-driju... — promucao sam.

— Andriju?... Hm, hm... Spava na sjeniku. A što će ti on?

— Da ga vidim...

Čovjek me iznenađeno pogleda. Nekoliko je puta povikao oštro:

— Andro, Andro, Andro!

U taj čas nisam osjećao svoju vlastitu nazočnost, od neizvjestnosti toga sastanka izgubio sam pamćenje, osjećaje, razpoznavanje okolice. Mutne misli, mutne slike... Opažao sam, da kovački majstor pokušava micati tielom, licem, udovima, i istom kad je u mojoj blizini povikao: — Evo ga! — ja se osviestih.

Sitan dječak u starim krpama izašao je na stajska vrata i rukom otirao krmeljive oči.

— To nije on! — sviestno sam rekao, osjećajući prvi put nakon dolazka u dvorište gazde Marka u sebi snažniju mužkost.

Poslije toga došao je čas neugodne šutnje, a onda sam pošao prema izlazu.

— Do vraga, budala gospodska! — povikao je čovjek na mene, kad sam već izašao iz dvorišta.

I ja sam otišao. Bez opravdanja. Jednostavno se okrenuo i pošao mirno, kao da sam na podpuno zadovoljstvo svršio kakav važan posao.

Više nije nitko ništa govorio o njemu.

A on se nije vraćao.

Ni njegovi nisu znali za njega.

Tako su mi prolazili jesenski dani. Uviek na putovanju. Trideset kilometara do Hasnova i opet toliko natrag svaki dan, osim blagdana. Uviek isto udaranje točkova, onaj mukli tok-tok, isto izprekidano škripanje sjedala. Slušao sam put-

ničke zgode, Sonjine savjete, i nikad se ništa novo nije dogodilo na daljini od 30.000 metara. Podpuno ništa. Niti moj nemir nije bio nov, već star, sudar prvih slobodnih koraka u sviet (misleći filozofski): gdje svaki elemenat u vlastitom sudaru ostaje i dalje elemenat, a ako se sudari sa suprotnim od sebe sama, može poginuti, nestati, a ako ostaje, onda je njegovo gibanje u atomskoj skučenosti, prema mogućnostima prijašnjeg elementarnog prostora. Čitao sam. Svaki sam dan bio već nad drugim rečenicama, progutao milijune rečenica, ali još nisam bio dalje krenuo. Niti od Trnovca, niti od đačkih kola, a niti od Hasnova.

Kuda bih pošao? — pitao sam se i odgovarao sam sebi: Nikud, jer sam već napol bolestnik.

Ta manija bolesti me progonila, podmuklo me podgrizala, a ja nisam nikome mogao reći, da sam bolestan. Da sam bar nekome mogao reći dvie rieči: Bolestan sam!, bilo bi mi svakako lakše. Ali to nisam mogao. Sve je ostalo u meni zatvoreno, nemirno, dušilo se kao u truležu, gnjijući kao i ona vanjska gnjilež trnovskih ograda, crknutih mačaka i odkrivenih gnojišta. I bijaše sve isto, staro, na 30.000 metara daljine nepromienjeno. Samo se neke sitnice izmieniše, i to bi bili događaji svoje vrste, nešto veliko, posebno, kada to ne bi bilo samo — trnovsko. Govorili su po selu, da je Maga, kći pandura Ciprijana, naletjela na coprnice, i da su svaki dan o samo podne konjskim hamovima tjerali te beštije, koje se nevinog djeteta baš tako lako ne će okaniti. Občinari su popravili jedan dio občinskog puta, a moj susjed Filip odsjekao je svome psu rep i govorio svakome, da će pesek biti srditiji.

Ja sam pomišljao, da je taj Filipov pesek jedini zavriedio, da ga spomenu. Ostao je bez repa, a bio je podpuno dobroćudna životinja. Tiha, plaha, gladna. Kod njega je nastala promjena, skovana u ćelavoj glavi susjeda Filipa, koji je uzeo sjekiru, peseku dao komad kruha, a pod rep mu stavio komad drva, mahnuo sjekirom i pesek je ostao bez repa. I tko zna, koliko će vremena proći, i ne će biti nikakvih promjena.

A taj Filip, kad bih prolazio kraj njega, skinuo bi šešir, progunđao nešto nerazumljivo, što možda ni sâm nije razumio, a niti se mogao sjetiti, što je mislio reći. Zaboravio je svoje pseto i bit će mu do smrti svejedno, ima li njegov pesek rep ili ga nema. Mislit će, kako je na nekakvim sastancima bilo nebrojeno svieta i kako je on bio među tim ljudima,

gdje se neki nepoznati »gospon« derao, i nešto nerazumljivo govorio. Poslije toga njega su proglasili nekakvim odbornikom, njegovu žuljavu ruku prihvatili vršcima i gladkih prstiju i onda mu rekli, da se tome kaže: upoznavanje mjestnog odbora te i te stranke s članom vodstva, narodnim zastupnikom gospodinom doktorom Tomicom. Pozvali su ga na neku općinsku večeru, a on je govorio, da je toliko sit, da bi puknuo, ako bi samo jedan zalogaj uzeo. (Pitaj dragog Boga, kakva je ono hrana bila!) Međutim su mu u crievima svirale sirene, ali on od bojazni, da ga ta »prokleta gospoda« ne otruju, nije htio ništa okusiti. Stavio je ruku u džep, i nekom nadutom pisaru (valjda veći gospon ni ni bil) pokazao smokvu u džepu. To je bilo samo na pvom sastanku. Kasnije je već postao pitomiji i stvarno postao pravim narodnim predstavnikom za 93 trnovska kućna broja.

Rekoše mu, da je on neki »seljački subjekt«. A on se dobroćudno smiešio i govorio: »Je, je...« Međutim, ako bi ga tko, makar i takav kao što je i on, upitao, tko je on, je li on onaj isti, koji je bio ujutro onaj, koji je svom peseku sjekirom odsjekao rep, dobio bi odgovor (kakav dajem i ja: Zovem se Nikola Simulantić!): »Ja se zovem Filip Točka«.

7

Listopadsko maglovito jutro.

Vozio sam se u školu. Nisam bio uzrujan. Sjedio sam miran u odjeljku, gledajući prve sunčeve zrake, kako se koso uzpinju prema oblacima. Bio sam gotovo bez misli, bez čuvstva, prazan... Jedino sam osjećao kratke, tihe disaje. Drugu cigaretu popušio sam nesviestno, gorući čik izpao mi iz ruke.

Dobro je, kad čovjek ne misli ništa. Onda mu se sve čini i sivo i prozirno, sve u daljinama, a sporedno je, gdje je tim daljinama kraj. Ne misliti ništa i samo disati.

— Mišji Bregi!

Ušla je Bobočkovićeva zaplakana. Oči su joj bile nabrekle, usne otečene, lice modro, bez praška. Promienila se.

Čudo! pomislio sam u sebi i nasmijao se. Ona me je gledala iznenađeno. Ukočeno. Nerazumljivo. Počela je mucati:

— Sveti Mavro... da... ruke.

Ja sam se opet nasmiešio. Godilo mi, što se smijem. A ona! Bila je odista smiešna. Sve mi je htjela nešto dokazati, ali nije nikako mogla. Mucala je. Jecala. I ništa nisam razumio. Konačno mi je u ruke turnula novine.

— Čitaj! — rekla mi je i pokazala mi stranu: »Naša kronika«.

Čitao sam: — Pekar Milan Štruca u samoubojstvenoj nakani spržio je tabane i nađen je u težkom stanju u grabi nedaleko željezničke pruge. Prevezen je u Bolnicu Milosrdnih Sestara. — Lukovo 7. X. Krmača doktora Pavla S. oprasila je 16 komada mladih. Svi su zdravi i liepo napreduju. Doktor S. je poznat svinjogojac i posjeduje već dvie banovinske nagrade za uzgoj najbolje pasmine svinja. — Barilec 8. X. Kod nas živi brijački pomoćnik A. B. Veoma je poznat cielom selu po svojim smionim podhvatima. Nedavno se je okladio s pekarom Kiflićem i pojeo četrdeset sirovih krastavaca.

Odbacio sam novine s ogorčenjem i srdito pogledao u nju. Ona je pokupila novinske listove i stavila ih ponovno preda me.

— Čitaj ovo! — rekla je promuklo i pokazala mi prstom drugi stupac.

Poslije prvih slova zamaglilo mi se pred očima. Vrtoglavica. Sparina. Parovoz je rezko siktao. Činilo mi se, da presporo ide, kao da se ne miče. Ono treskanje, ono tokanje kotača postalo je tiho, da sam ga jedva čuo.

— Eto! — rekao sam.

— Eto! — ponovila je ona.

Gledao sam u mutna slova.

Sveti Mavro Južnjak 8. listopada...

Misterij mrtvaca na pruzi Sv. Mavro—Surtukovci konačno je razjašnjen. Ovih dana doputovao je ovamo Florijan H. i po fotografiji, koja se nalazila kod gradskog redarstva prepoznao svoga sina Andriju H., propalog đaka hasnovske gimnazije, koji je još u kolovozu pobjegao od kuće zbog slabih ocjena.

I ništa više.

— Tako dakle! — rekao sam.

— Tako dakle! — ponovila je Sonja.

Krv. Razkomadano tielo. Ne postoji više jedan život. Udovi, ruke, noge — komadi bez života. Kucaj srdca je prestao. Tmina, praznina i zaborav sebe. Propali đak je svršio. Epilog...

Sjedio sam nepomično. Slike, kao u filmskim izvješćima, gubile se izpred mene. Nestajalo je svega izpred mene, oko mene, u meni, izpod mene — i ja sâm...

»Pekar Milan sa sprženim nogama... Krmača doktora S. sa 16 komada prasadi... Oklada za četrdeset krastavaca... Smoubojstvo propalog đaka...«

Nisam ništa slušao, ništa osjećao, niti što iz okolice opažao. Preda mnom bijaše hladna raka, s mokrim kostima, s podzemnom truleži. A moje noge, kao da su potresala neka nevidljiva pera, želeći ih pokrenuti iz ukočenosti.

— Tako dakle! — rekla je Bobočkovićeva.

— Tako dakle! — ponovio sam automatski.

Kad je u Hasnovu vlak stao, bio sam još nepomičan, ukočen. Istom kad mi je ona rukom dirnula rame, ja sam se prenuo. Prošao sam odjeljkom i pogledao kroz prozor.

— Izađi! — rekla je ona, spremna da napusti odjeljak.

— Ne!... Ti idi. Javit ću ti se... — govorio sam.

Čas smo šutjeli, stojeći nepomično. Onda se uzdrmaše željeznička kola. Vlak je pošao. Sonja se nemoćno spustila na sjedalo i tiho upitala:

— Kamo?

— U Sveti Mavro Južnjak.

Tok-tok zamirala je melodija kotača i udaraca grube kovine, dok se moja sviest kočila pred misterijem jednoga blizkog života...

I D E J A

1

Jedan određen cilj u budućnosti nije mogao pronaći Alojzije Akmić, bogoslov, sin seljaka Grgura Akmića iz Brdina. Namislio je napustiti daljnje školovanje i krenuti nekud u sviet, u slobodno zvanje, zbližiti se s ljudima, biti u njihovoj zajednici u radu i mislima i ne ostavljati ih do smrti. Namislio je to odmah poslije prvih dana nedopuštenih odnošaja između njega i dr. Merike, brdinsko-kotlovske liečnice, žene dra. Pantelije, odvjetnika, ali to nije učinio, već su mu dani i dalje prolazili u Brdinskim Kotlovima u kući obitelji Freyer.

Dani, sunčani, srpanjski, mirišući po zrelom klasju u središtu kotarskog mjesta, uz četrdesetgodišnju ženu, sitnu, nježnu u stasu, s licem okruglim, naličenim, sočnim usnama, uz žarke poglede svietlih očiju, prolazili su mu u jednom vremenu neodređenosti, bez prave misli o konačnoj svrsi života u budućnosti...

Ponoć je odbila. Vani nebo plače, kao da žubori suza ljetnog plača, što se kotrlja koritom zemljane udubine i onim ritmičkim šumom kao da priča sebi samoj.

Tiho na prstima uz sobu služavke Rezike i liečničina sina Gradera, kojemu je on, Alojzije Akmić, instruktor, za ovih ljetnih praznika, on se povratio u svoju sobu. Rumeno njegovo lice prelila je bljedoća, zdravo mladićko tielo postalo umorno, a misli mu bez sveze s okolicom i zbivanjima, samo opet sa starom idejom: sutra odputovati, postaju još maglovitije.

Dr. Merika ga sliedi. Ogrnuta nekom crvenkastom haljinom, gotovo prozirnom — kose su joj razbarušene, usne pomodrjele kao od hladnoće — ulazi u sobu. On se samo u nutrini trgne i dođe mu pitanje:

Zbog čega ona sada dolazi za njim, kad je rekla: Sve je to bolestno, što vi govorite, Alojzije?

Bolestno — opet on pita sam sebe i nastavlja. — Sve se zbilo u kratko vrieme i do reakcije je moralo doći. No, ipak: zar već gubi liniju suzdržljivosti?

Vani plače ljetna kišovita noć.

— Alojzije, mislite li vi ozbiljno?

On je šutio.

— Reći ću vam... — počela je opet i kao da se smela.

— Što ćete reći? — pitao je on.

— ... da je to nepotrebno, što vi radite i što ste namislili sutra načiniti. Zašto se baš vi morate uzrujavati, a od toga nikakve koristi. Zašto baš vi, kad drugi žive podpuno mirni bez ikakvih bolestnih i nepotrebnih spletaka? Sve prepustite vremenu. Kasnije ćete drugačije misliti.

— Zašto su to bolestne i nepotrebne spletke, molim?

— Pardon... Ostavit ćete zavod s podpuno glupim opravdanjem. Tko će vam vjerovati? Gledajte stvari onako kako stoje, a nemojte se zanositi suludostima, što vi opravdavate zdravim razumom. Svršite nauke i živite životom kakvim žive i drugi od vašeg staleža.

— Kako žive?

— Slobodno, po volji. U duhu...

Dalje nije nastavila rečenicu, već je iznenađeno prestala. On se podigao s kreveta i jedva čujno počeo:

— Ha! Shvatili ste me. U duhu neke čistoće, vjernosti prisezi, a već sada je sve svršeno ... No sporedno! Možda vi mislite. No ja ću ovu mantiju ostaviti vama na poklon. Sutra. — Čas se zamislio. — Dosta je toga! — povikao je napokon, ali se sjetio, da su u kući još Grader i Rezika, i nastavio tiše: — Prestanite s tim bezsmislenim uputama. Odkad se vi smatrate zvanom, da meni dielite savjete?

— Nije loše, što govorim.

— Nije loše! Priznajem, da nije loše, i nije, priznajem... — nervozno je govorio šetajući po sobi. — Nije loše, kako vi mislite. No ja ću ovu mantiju ostaviti vama na poklon. Sutra ću obući one sivkaste hlače i Graderovu crvenu košulju.

Ona ga je promatrala s izrazom iznenađenja i straha. Činio joj se podpuno promienjen. Lud; bez zdravog razuma.

Gledala je, kako mu se grči lice, pestnice stišću i tielo podrhtava, dok je koračao po sobi od prozora do vrata i od vrata do prozora, kao u groznici.

— Alojzije, saberite se! — promucala je i sjela na krevet.

— Saberite se! — ponovio je on. — Najlakše je reći: saberite se! A zar ja nisam sabran? Kad sam čas prije bio kod vas i podpuno hladnokrvno rekao, da ću pisati u zavod, da napuštam bogosloviju, a da je moj konačni cilj u životu, t. j. zanimanje, kojim ću služiti svom ljudskom družtvu, još otvoreno pitanje... što ste mi rekli?

Dr. Merika ga ne shvaća. Osjeća samo strah: nije li poludio zbog nje?

— Alojzije, vi hoćete da meni učinite sablazan! — rekla je nakon kraće stanke, nekako bojažljivim, turobnim i molećim glasom.

On je šutke prešao preko njezinih rieči. Dalje je šetao. Pred njim se pojaviše čitavi kompleksi nepoznanica, zadatci iz matematike: $x + y^2 = \ldots$ Opet se javiše davno već mrtvi latinski glagoli, pa napokon liturgija, filozofija... Koji filozofski izražaj za njega?... Praznina.

— Kakvu sablazan? — pitao je napokon, stojeći pred njom.

— Pod mojim se krovom to događa. Ja sam u to upletena. Uplela sam se nakon cielog svoga jednoličnog života, misleći da će se to sve svršiti bez ikakvih uzbuđenosti i ostati sakriveno. A sad će puknuti sablazan. Šta će ljudi reći?

— Šta će reći? — pitao je on flegmatično, kao da je dotad spavao.

— Sutra ćete promieniti odielo, da, ili još danas... Zbog toga će odmah posumnjati. Javit ćete u zavod, da na vas više ne računaju, a ostat ćete kod mene. I ljudi će posumnjati i sablaznit će se...

— Kako će se sablazniti?

— Omalovažit ćete me u očima drugih. Bit ću proglašena zavodnicom.

— Govorit će... — prekine je on i nastavi: — ... kao što su govorili o dru. Marijanu i Marti, Karlu i Margiti, te o Barici i dru. Jožiu. Sasvim jasno: govorit će. I šta se može protiv toga? Zašto da ne govore?

— Dakle vi to baš tražite? Alojzije, imajte bar sa mnom smilovanja. Nemilosrdni ste nad samim sobom, ali bar mene poštedite! — moleći je vapila ona.

— Dobro... U Brdinama ću se preobući — reče on za utjehu.

— Niti toga ne činite! — prekine ga ona.

— Zašto?

— Nastavite dalje studij. Jer ako ne nastavite, mene će savjest peći.

On se opet uzrujao. Pomislio je, da ona ne može svoje misli upotrebljavati drugačije od jednostavnog purgerativa. Njezina bojazan činila mu se smiešna, a opet da je prikladna samo njoj, dr. Meriki Freyer, liečnici brdinsko-kotlovskoj, jer sama njezina okolina, »kotlovska elita«, sastavljena je u svemu po njemu rečenom: purgerativu, i svi ti dri. Marijani i Jože ne mogu dalje od ogovaranja, od snova o vlastitoj trokatnici, od klientele, do manijakalnih utvara, da su oni elita, intelektualci, inteligencija i t. d. i da oni nemaju nikakve sveze s narodom, kao cjelinom, već da su oni odvojeni od toga naroda — svojim titulama.

Pred njim je bila slika: brdine prašne i zamazane stoje na obronku nizkog brežuljka. Pusta ulica i ništa. Netko je umro, a netko se rodio, jastreb odnio par pilića, i crknule nekoje životinje. Sve je obično i staro. A jedini veći i zanimljivi događaj bio je, kad je Martin Kolovrat, sin Bartola Kolovrata, primljen u podčastničku školu. I više ništa.

— Prestalo je padati! — primietila je ona.

On je opet nastavio svoju šetnju. Koračao je po sobi umoran. Kasnije je stao i počeo govoriti, kao da se nečega sjetio.

— Stavite moguće priedloge. Recite nešto, što mi se ne će učiniti glupo. Ja se sve vrtim oko sama sebe, oko vlastite osi, kao i zemlja u praznom prostoru. Vrtim se i opet stanem, za razliku od te zemaljske kruglje, koja nikad ne staje...

— Podpuno pravo! — rekla je dr. Merika. — Vrtite se, lovite prazninu i zrak, a ništa stvarnog ne možete uhvatiti. Vrtite se bez cilja...

— Tko vam kazuje moje misli? — pitao je on iznenađeno.

— Opažam na vama. Želim samo jedno: da vas odkinem od planeta — rekla je i dodala kroz smieh: — I onako ne ćete biti nebesko tielo.

— Ironija. Prosto izrugivanje.

— Niti najmanje! Kolika je blizkost u mojim riečima, u mojim osjećajima... I to samo za vas! Ostalo bi to i dalje... postojalo, samo bi se razumom moralo sve to svršiti, a ne nekim gimnazijalskim ludostima.

— Mislite li vi, da je to zbog vas?

Ona nije odgovorila. Čekala je, da on sam dade odgovor na postavljeno pitanje.

— Ne volim laži. Ne ću, da sâm zasljepljujem sebe. I naravski, to je za vas ludost nezrelog srednjoškolca. Ni smjelost za vas to nije. Ako vi to gledate tragično...

— Tragično? — prekinula ga je ona, ponovivši njegovu rieč.

— Jest tragično, ali s druge strane: svi će u meni ugledati novu osobu. Novi čovjek pojavit će se među ljudima, i njihove misli o tom čovjeku podpuno će se izmieniti. Taj će čovjek osjetiti nove udarce te okoline. Zar to nije tragika? Slom misli, slom ideja mladosti pod udarcem sudbine. Da, i onda: ako se sablazne, kako vi kažete...

— Izrugivanje!

— Niti najmanje! Čujte: poludio je Alojzije Akmić, ostavio je bogosloviju, vrieđa ga nešto, što mnogi današnji ljudi, sliepci i pijanice, ne vide. Umuje nešto pobrkano, nešto posebno, i to će drugi zvati zanosom suluda čovjeka. Točka svemu tome bit će epilog odnosa između njega i dr. Merike, brdinsko-kotlovske liečnice. Tragedija, sablazan, ludnica.

Ponoć je davno prošla. Pred dva sata vani bijaše mirno. Zviezde se pokazaše. Opažalo se njihovo treperenje kroz razrieđenu letvenicu na gornjoj polovini prozora.

Nju hvata omaglica. Osjeća, da nestaje kreveta pod njom: noge joj vise labavo u uzduhu — u polusnu se kreću njezine misli. Drhće u tielu, ali ne od hladnoće, već od posljednjeg pokušaja, da se umiri. Usne joj postaju bliede, suhe i vruće, lice bezkrvno, oči ukočene.

— Alojzije, smilujte se! Saberite se! — promuklo je zavapila.

Ali kao da joj je odgovorio neki divlji smieh. »Ha, ha, ha!« zagrmilo je u sobi.

Ona se opet malo sabrala. U sobi još bijaše svietlo. Tišina. On je stajao blied nasred sobe, pognute glave, kao da mu je pozlilo.

— Šta vam je, Alojzije? — pitala je ona.

— Ništa! Podpuno sam miran. Moje rieči prouzročile su kod vas živčanu poremetnju. Žalim! Ne shvaćajte to kao tragediju. Bolje, neka bude komedija. U očima drugih bit će i drugčije, ali za vas je bolje, da prestanete misliti o tom. Da! — nevezano je govorio on.

Drugih rieči, da je umiri, nije mogao pronaći u svojim mislima. Sam se snuždio i gledao u nju, kako nepomično sjedi. Nakazne slike, pod sugestijom njegovih rieči, ukazaše se pred njezinim očima: sablazan i ludnica. A ona u toj igri bijaše glavna osoba. Gledala se u očima prijatelja, kako ide ulicom zgužvana, uprljana, nizka, moralno pala, a svi za njom šapću: Ona je kriva za njegovu sudbinu.

— Alojzije, smilujte se! Tko vam je bliži od mene? Ostanite ovdje, kasnije pođite u zavod i onda... onda... kako vam drago. Alojzije saberite se — moleći je vapila ona.

On se postidi. Odkrije se sam sebi:

...i eto, tu pod krovom te žene, što moleći vapi pred njim, on postaje cinik. On, mladić, s polovinom njezinih godina. Zbog čega? Kakva je svrha razprave, koju on vodi s tom ženom ciele ove noći? Tako bi mogli nastaviti do bezkonačnosti.

Sjeo je do nje. Ona je pitala:

— Jeste li se sabrali?

Šutio je. Umornom kretnjom utrnuo je svjetiljku.

Bim bim bim — odbila su tri sata na crkvenom zvoniku.

Tišina. Srpanjska noć...

2

Bez ikakva oproštaja s obitelju dra. Pantelije Alojzije Akmić je napustio Brdinske Kotlove i došao u Brdine svojoj kući. Sve je bilo nepromienjeno, isto onako, kako je ostavio

prije godinu dana; selo bez promjene: kuće stisnute k zemlji, ljudi izgorjeli u obrazima od sunca, otac razdražljiv, riedko triezan, mati pobožna, uvučena u sebe, sestra sa svojim brigama, a susjedi poznati i nepoznati bez velikog zanimanja za njega, kao i on za njih ...

Dan je mirisao izparenim sokovima jesenskog bilja, disao blagim tracima sunca, zelenim lišćem oraha, koje je već vonjalo na zrelost i skoro opadanje. Odmicao se polagano od mraznog jutra, prema sunčanom ugodnom podnevu, i neopaženo, kao da stoji čitave sate na jednom mrtvom času vremena, ostavljao iza sebe zbivanja, predavao ih prošlosti...

Alojzije Akmić sjedio je za stolom, u roditeljskoj kući, i počeo pisati:

»Merika! Ne ću više odgađati, hoću da svršim ovaj pismeni razgovor, koji sam namislio zaključiti danom odlazka iz Vaše kuće...«

Ustao je, odloživši pero. Nemirno je stao šetati po sobi: od prozora do peći, od peći do prozora. Opet je pristupio k stolu, pročitao poluglasno nekoliko puta početak pisma i onda cieli papir zgužvao i bacio kroz prozor. Počeo je iznova:

»Gospođo doktorice!

Napisao sam pismo Vašem mužu i izpričao se, što sam bez oproštaja napustio Vašu kuću. Razumije se, da ni riečju nisam spomenuo ovo, što ću sada Vama reći. Nisam spomenuo, a niti ću u budućnosti, kako dru. Panteliji, tako ni bilo kome drugome, jer ću to sve od stida pokopati u sebe. Ne od stida, kakav je Vaš, da bih zbog ugleda u očima isto takvih — kako se obično veli: griešnih, moralno palih i podlih ljudi — ostao i dalje nebludnik, nerazvratnik i moralno pošten čovjek; već od ovog, što ćete naći u ovim redcima, u mojim prvim razjašnjenjima ljubavnih spletaka, ili, kako Vi u svome zvučnom izgovoru — maznim glasom rekoste, ljubavnih skandala. Međutim smo nas dvoje bili daleko od skandala. Skandal je igra manijaka. Umišljanje, utvaranje neizlječivih neurastenika u mnogostrukom spoju, to je po mome mišljenju skandal.

Rekao sam unapried: tragedija, skandal, ludnica. Kasnije sam dodao i komedija. Sjećate li se one noći?... Onda sam prvi put u životu opazio, da je sve, što me je posljednjih dana okruživalo, maskirano i podlo. Opazio sam i to, da sam i ja takav, kao i Vi, i mnogi drugi... Sakrivali smo, varali smo

druge, krali smo od znatiželjnih pogleda ono, što bi nam prouzročilo ma i najmanju uvredu čovječjeg jezika.

Napokon ću početi o onom, što sam namislio, premda sada ne osjećam u sebi drzke smionosti, da u bezobzirnoj formi iznesem sve, što mi nutrinu guši. A opet, nisam razpoložen ni za kakve plahe izljeve, uvijene, izrađene, jer mi nutrina nije toliko poetična i nježna. Bit ću samo iskren.

Jednog dana (sedmog ili osmog nakon moga dolazka u Vašu kuću) posjetio Vas je neki ing. Avramije. Još prije nego što je po običaju posjetio Vašeg muža, iznenada je upao u moju sobu. Baš sam u taj trenutak bio spreman, da izađem. Mislim, da sam stajao pred ogledalom, pa je taj čovjek (tipičan balkanac po običaju i ponašanju) pomislio, da uređujem svoju vanjštinu. »Pardon, pardon...« uzviknuo je. Glas mu je bio hrapav, odavao je iznenađenje. Uzkolebao se, te sam pomislio, da je pijan. Međutim on je bio podpuno triezan; svoje naličeno, maskirano lice razvukao je u neku razočaranu grimasu i pitao me za Vas. Kad sam odgovorio, da ste u svojoj sobi, htio je k Vama ući, i napokon, uzprkos mome opiranju, da ću Vas ja zvati, otišao je. Čuo sam Vaš iznenađen uzklik: našao Vas je u nezgodnom stanju, koje Vam nije dopuštalo susret sa stranim osobama. (Bili ste polugoli. Oprostite za ovu istinu). Čuo sam ga, kako Vam se izpričava svojim promuklim altom, i kako mu Vi odgovoriste jednostavno: Ništa, ništa...!

Onda sam osjetio, koliko se laži krije u Vama, u Vašoj okolini, i uobće u ljudima. Drzka provala u Vašu sobu, tolika neprilika, pa onda onaj uzvik: da se iznenada svrši udobnim pomirenjem oborenih očiju i riečima: ništa, ništa! Zar to nije bila laž, krinka, svakidanja ljudska maska...? Kad sam u drugoj sobi osjećao stid zbog tuđe prostote, u meni se javljala surova želja, da grubo osudim postupak onoga čaršijskog uzorka s licem cirkuskog clowna. Ta i Vi ste bili uzrujani, i Vama su dolazili osjećaji stida i ljutosti, zgražali se nad tolikom nepristojnošću onoga naličenog čovjeka.

I taj, poznati seoski don Juan, mirno, bez uzrujavanja i daljnjeg izpričavanja, pričekao je jedan čas u hodniku, dok se Vi ne obukoste. Više je bio iznenađen, kad je upao u moju sobu, misleći da je Vaša, i kad je opazio jednog bogoslova, kako promatra svoje ljudsko obličje u ogledalu, nego kad je upao u Vašu sobu i Vas opazio u kombinezonu, s odkrivenim

grudima. Izpričao se žestinom tobožnje zubobolje, dokazujući, da Vas drugačije i nije moguće pronaći, jer da se neprestano preodievate, da redite svoju i onako krasnu vanjštinu, za koju je sporedno, kakva je haljina ukrašuje. (Očito glupo ulagivanje, na koje se dobiva kroz odškrnuta vrata odgovor: stari ženskar i laskavac!) Kad ste dotjerali svoju vanjštinu, pozvali ste ing. Avramija u blagovaonicu. Razgovarali ste. Jeli ste i pili. Grader je izišao iz sobe uzrujan, ne mogavši podnieti ono Vaše mazno prenavljanje, a ja sam nečujno šetao hodnikom. Išao sam s jednog kraja na drugi tiho, na prstima, a u meni se rađao gnjev, neko bunilo bezalkoholnog pijanstva. Šumilo mi je u glavi, jer su mi kao ulični vjetar udarale u uho one rieči primitivca: »Ja sam kod Vas baksuz«, ili »U Vašoj blizini sve miriše po ljepoti i čežnji«, ili: »Iznenađen sam tolikom okrutnošću«. I vi ste kroz smieh izvlačili još gore odgovore, još veće laži, kopije, što ih uzeste iz isto takvih kopiranih neukusnih originala. Minute su prolazile kao dani, a ja sam neprestano išao ovamo-onamo. Ne znam, jesu li tu kakvog udjela imali ljubomorni osjećaji, no svakako ja sam bio uzrujan, pijan i lud. A Vi ste se iza vrata smijali, lagali, govorili — oh — ne ću da sada ponavljam onu bujicu nižih pridjeva, neiskrenih i bezsmislenih. I nakon dva sata takvog razgovora Vi ste se oprostili s ponosnim uvjerenjem, da ste Vi prvi između tolikih brdinsko-kotlovskih dama iznieli pobjedu nad neodoljivim ing. Avramijem ... Toliku radost i toliko veselje odavalo je Vaše sretno lice...

A bilo je, došlo je sve — kao da ste slušali one nečujne korake, koje Vam prvi put odkrivam u ovom pismu, a koji su u nekom pijanom ili suludom ritmu mjerili Vaš prostrani hodnik — zbog mene, opet samo zbog mene, zbog moga krhkog mladićkog tiela, na koje se bacilo Vaše četrdesetgodišnje oko, kad onako očito počeste uređivati svoje lice i svoje haljine, nabavljati bolje pomade i izabranije mirise i smišljati nove načine razgovora, sve do onog dana, kad me je snašla tako bolestna misao (kako je Vi nazivate), da prekinem s prošlošću i budućnost da na drugi način namienim okolini. Opazio sam, da je sve, što se onda zbivalo u Vama i na Vama, bilo za mene, a ne radi ing. Avramije, kako je on mislio. I sami ste mi to priznali.

Sve bi to prošlo mimo mog do nedavno zamagljenog pogleda, odbilo se od njega, da nisam, bez ikakvih posebnih opažanja,

očito primietio, da je oko mene sve lažno, maskirano, a da ni sam nisam bolji. U prvi mah sam pomislio, da se ipak razlikujem od Vas, od ing. Avramije i ostalih, ali sam uvidio, da se ni ja nisam mogao oteti okolini i da sam se naučio prikrivanju i neiskrenosti. Oslobodio sam se, ali izpraviti ne mogu. Ostat će u mome sjećanju, da sam bio podlac pod krovom jednog čovjeka (dra. Pantelije), koji je svoj cieli život predao jednoj svrsi, jer ima zdrav razum (od Vas nazvan: suluda filozofija); predao se neumornom radu i kancelariji, u kojoj uviek odzvanjaju udarci pisaćeg stroja, predao se osjećajima za obitelj: za Vas i za sina, te iskreno vjeruje svima, što stanuju pod krovom njegove kuće. Vjerovao je, vjeruje i vjerovat će i Vama! Uvjeren je u neku Vašu dobrotu, u vjernost bračnoga kreveta (taj vjekovni ultimatum za sretan brak), uvjeren je, da za njega iskreno osjećate i mislite, a kad mu kažete: suluda filozofija!, on to opravdava Vašim neshvaćanjem onih zbivanja, koja se pojavljuju u njegovim mislima i pred njegovim pogledom.

— Sliepac je on! — tako ste se Vi izrazili o njemu.

Sliepac?... Kad bi ta Vaša oznaka vriedila samo za ovaj slučaj, za ovo neopažanje, onda bi po toj zemlji tapkalo stotinu milijuna sliepih ljudi. Ali to ne stoji. Oni nisu sliepci.

Laž i varka, podlost i ona umiljata farizejska ljubaznost ne zaslijepljuju tome množtvu oči t. j. takvim prevarenim ljudima. Njihov vid je možda mnogo zdraviji i jasniji od našeg kukavičkog prikrivanja, ali samo slučaj ne da, da dođe do otvorenog razjašnjenja. Možda, napokon, mnogi od njih ni sami nisu bolji? (Ne mislim dra. Panteliju.) No to nije odlučno. Rekoh već, da ih samo slučaj odvraća, da se ne dolazi do otvorenog razjašnjenja.

Ima i veća nizkost: izjasniti se, lagati, biti glumac, a ne radi dobre uloge, nego samo radi straha od tri rieči: grieh, nemoral i skandal. Tako se meću nove krinke na već zakrinkane čine, da se ostane ondje, gdje se je bilo u početku.

Naši odnosi i njihova bitnost, što su se kretali u iluzijama, dok smo bili u prvim godinama razvitka, kad smo počeli osjećati, da krećemo u sviet, u kojemu je određena svrha spola, ostaju uviek iza kulisa. Kad bi se te kulise mogle i smjele odgrnuti bezkompromisno i bez iluzornih zakonskih §§, onda ne bismo ugledali samo sebe, već i milijune onih, koji su pred zastorom na moralnom stupnju poštenja, vjerni svojoj bračnoj

dužnosti, vjerujući u svetinju prisege i braka. Što iz toga svega izlazi? ... Laž.

Okrenut ću stranicu i nastaviti na drugoj, ali o drugom, baš o onome, što me je nagnalo, da Vam pišem, jer razpredati o drugima stvar je bez svrhe, i bez temelja, budući da sam ja (kao i Vi) upućen u svrhu samo našeg odnosa, pak ovo, što je rečeno o drugima, uzmite samo za jednu moguću uzporedbu«.

3

»Nastavljam.

U ovaj se čas opet moja nutrina buni, šapuće mi neke rieči, zove me, da još danas pođem nekud daleko, dalje od Brdina, od Brdinskih Kotlova i Ravnica, nekamo na kraj zemlje, gdje ne bih našao ljudi, već bih bio sâm, sâm ... A zašto sam onda ostavio duhovnički stalež, zašto sam jučer promienio odielo?... Izlišno pitanje! Niti u zvanju, niti u odielu, niti u samoći ne bih mogao pronaći kraj, gdje sve odiše slobodom i istinom. Samo u maštі mogao sam ga naći, i to samo nekad, mogao sam se izgubiti u divnim sutonima i olujnim noćima ili opet negdje u ljudskoj vrevi i smiehu, u pjesmama melodičnim kao more, kad se pjeni — u svitanju i opet u ritmu života. Ali sad i maštanja, makar se u njima ukazivale i ostvarljive sanje, gube svoj čar, izčezavajući u nestvarnim maglama. (I sad, kad čujem šapat nutrine, kad čujem rieči, koje me zovu, ipak ostajem, ne krećem nikud, jer nikud niti ne mogu doći. Zar sam klonuo? Nisam. U meni još žive ideje, ideali, još se želim uzdignuti na više u sadašnjici i u budućnosti, a prošlost dati prošlosti. Ili je već vrieme prošlo?... Nije. Niti vrieme nije prošlo za moju mladost, jer će klica moga života još dugo klijati, godinama, i napokon uzrasti — još je svršetak budućnosti daleko. Ali, što mi onda smeta? Nešto treće, nešto što postoji na tome svietu, nešto što ne smeta samo tome, već i sebi, svemu, svemu...)

Vi ste to. I drugi s Vama. I ja sâm.

Stojimo na putu sebi i drugima, stojimo i ne mičemo se napried. A ako se pokrenemo, onda to nije naš vlastiti skok, već skok vremena u nama, u tom našem »ja«, za koji riedko znademo, da postoji u nama, da smo mi, samo mi, a onaj »ja«

da je čist, svoj... Kao da se postaviše dva mračna nepoznata titana, što uviek međusobno vode borbu, a nikad je ne završe. Borba u sebi samom: borba dvojice u jednom. Vjerujete li?

Ne vjerujete i ne shvaćate, jer evo u ovaj čas vidim Vaš lik, vidim Vas negdje u samoći na klupi u vrtu, ili u spavaonici, kako čitate ovo moje pismo i nazivate ga »suludim opažanjima«, jer je za Vas možda i njegov smisao nedokučiv, pobrkan, gimnazijalski. I mršti se Vaše lice, kao reakcija Vaše nutrine, makar da Vam još nešto govori: da je ipak bolje, što sam konačno razjasnio, zašto sam iznenada otišao. Razjasnio? Nisam! Neprestano pišem, niču slova, rieči i rečenice, a ja još nisam rekao jednostavno i jasno, zašto sam otišao. Otišao sam!

Ostavio sam Vas bez utjehe, bez liepe oproštajne rieči, da budete u zanosu straha, da se nešto ne dogodi, što bi Vas ojadilo i ogorčilo, a ljude navelo na šapat, jer bi u njihovim očima postali i nizki, moralno pali i griešni u kući, u obitelji, o kojoj ste nekad, za posljednjih djevojačkih dana, sanjali kao o najvećoj svetinji, nastao bi razdor i Vi biste kao odbačena stvar morali otići od sviju.

Utvare u Vašim mislima. Kad bi se sve to i dogodilo, Vi biste napustili obiteljski dom samo zbog istine, zbog bitnosti našeg odnošaja. Napustili biste Brdinske Kotlove i pošli u grad, možda još dalje, gdje Vas ne bi poznavali, gdje biste opet krili istinu, a to bi opet bila samo laž. Kao što je i sada.

Kad se po onom dugačkom hodniku vučete, kao sjena tiho, na prstima, kad samo šuštanje Vaše haljine uznemiri tišinu, a pokreti Vašeg tiela uzgibaju onaj hladan uzduh, zar se ne osjećate krivom? Kad Grader u sobi glasno čita, iz kancelarije dra. Pantelije kad dopire tipkanje pisaćeg stroja, zar Vas ne hvata strah od grieha, zar Vas ne peče savjest, što ste podli?... Ne!... Strah Vas je samo od onoga, što bi rekli drugi, kako bi se najednom preobrazilo Vaše tielo u njihovim mutnim očima, kako bi njihove pokvarene usne sipale otrovne klevete, kako bi se kod smieha tresle njihove mlohave grudi, a samo iz razloga, jer o Vama dotad nije kružio nikakav šapat, a oni bi na slične svoje čine zaboravili...«

Alojzije Akmić pustio je pero i ustao od stola. Hodao je po sobi dugačkim koracima, razgrijan, uzbuđen. Kosa mu se neuredno spustila nad čelo, košulja mu je bila razkopčana.

— Da mi se je bar snaći! — povikao je Grgur Akmić pred kućom, tražeći u tami krmke, što su odlutali nekud u selo.

Dotle on hoda po sobi i želi, da se snađe u magli, koju stvaraju nove neslućene misli. Smisao njegova pisma, što ga je te noći sastavio, izgubio je iznenada svoju jasnoću.

— Da mi se bar snaći! Hu, hu —! zatulio je Grgur Akmić i svojim drvenim podplatima zatapkao izpod prozora u nepravilnom taktu, odtrčavši u selo.

Njemu smetaju ti neočekivani glasovi. Ali osjeća potrebu da piše, da dopuni svoju izpoviest...

»Oprostite, što nisam unapried spomenuo, da mi nije ni na umu pomisao, da biste Vi možda izišli pred ljude sa svom istinom i otvoreno im kazali, da je Vaše izvanjsko zadovoljstvo lažno; razmatrao sam naš odnos i Vaše držanje s razloga, što ste Vi htjeli takav život nastaviti; željeli ste, da ne ostavim bogosloviju, da se iza mantije krijem, kao samac, vjernik i sanjar (druge oznake ne padaju mi na pamet), da napokon moje redovničko obilježje bude samo krinka, izpod koje će se kriti podla i pokvarena duša. Da u zavodu sanjam o Vama, da čeznem za Vašom blizinom, da se razgara strast i da čekam svršetak godine pa se opet na ljeto povratim k Vama u Vaš strastan zagrljaj, a da drugi ništa ne vide i ni o čemu ne posumnjaju, jer bi ovaj moj crni plašt, što zgužvan leži na krevetu, sve sakrio. Kasnije, po podpunom ceremonialu, mogao bih si, po Vašoj uputi, uzeti za primjer nekog vlč. Benedikta, koji kako Vi velite živi uobće svim dopuštenim i nedopuštenim načinima svjetovnog života.

Ja sam mogao i ostati i svoje zadovoljstvo možda naći u sebi samom, makar i pod krinkom, da moja crnina prividno sja; živjeti u obmani, obsjenjivati one prave sliepce i povlačiti ih za sobom u jednoj vjekovnoj predstavi, u kojoj su oni jadni diletanti pred kulisama, dok u pozadini sakriveni, ostaju pravi glumci i redatelji.

Gledam sebe, kao one Vaše oleandere, što ih umjetno hranite u onim drvenim posudama, što iza mlake kiše u lipanjskim danima izgledaju svježi, dok se zimi izgube u polutami Vašeg podruma i čekaju pramaljeće, da ih ono probudi.

U takvu posudu htjedoste i mene gurnuti. Htjeli ste, da budem predmet Vaše potrebe, koji će živjeti za Vaša raspoloženja i glumiti za tuđe oči i uši...«

... Opet je ustao. Prošetao se po sobi, onda pristupio k stolu i čitao. Onda se zamislio i nastavio:

»Ostat ćete u krugu svojih znanaca, tapkati po parketima purgerskih salona, dieliti ljude na čiste, fine i dobro obučene na jednoj i zaprljane, grube, poderane i okrpane na drugoj strani. Ostat ćete na liniji Vaših elitnih tračeva, u dosadi i jednoličnosti. Vaših stranputica, premda kadkad u Vas znadu niknuti i poštene ideje. Ali samo u onim vašim posebnim razpoloženjima, u kakvima ste bili, kad sam Vas upoznao za prvog našeg zbliženja, u sutonu srpanjskog predvečerja. Ali to su Vaša svietla lutanja, dok Vaš mozak i Vaše srdce pripadaju onome družtvu, što sad sačinjava kotlovsku inteligenciju. (Danas se zamjenjuje rieč elegancija riečju: inteligencija. Naime, dobro obučeni smatraju se inteligentima, premda to oni nisu uviek. Time ne kažem, da ne bi dobro bilo, kad bismo svi bili dobro obučeni.) Makar Vam na zidovima stajale uokvirene diplome, makar imali svjedočbe svih mogućih fakulteta i okušali svoje znanje u životu i praksi, ne težite za nečim svjetlijim, novijim, boljim. A ako što tražite za sebe, onda je to za nasladu, za neobuzdano udovoljenje one strasti, što mora ostati sakrivena, dok se vani pred očima isto takvih samoživaca i pohotnika prikazujete kao »slika i prilika božja«, najveće savršenstvo ovog zemaljskog života.

U Vašem svietu postoji i strast za blistavilom dragih kovina, za opojnim mirisima, snobovskim namještajem, modnim haljinama i ukusnim jelima; postoji smjelost u fraziranju, u lakoumnim kritikama i bezobzirnom razpredanju tračeva; ali kad se bojite, da će doći red na Vas, onda se pojavi strah, dolaze utvare, navlači se nova krinka i prinose se žrtve, da istina ostane sakrivena, makar te žrtve morala podnieti i osoba, koja Vam je do nedavno bila najbliža.

Zato sam Vas napustio, i zato pišem ovo dugačko pismo. Inače bih morao žrtvovati sama sebe, pokopati svoje vlastito uvjerenje i protiv vlastitih osjećaja, a za volju Vaših utvaranja, još godinama trunuti u sebi samom.

Ne krivim Vas, ne obtužujem i ne osuđujem, makar Vam se učinilo, da ovo pismo glasi kao obtužba i osuda. Želio sam samo razjasniti svoj korak, a to sam bio dužan i zbog Vas, da možete doći k sebi, kad za to dođe čas. Već sam rekao, da i

u Vama znadu sinuti dobre i poštene misli, ali Vas od njih odvraćaju obični »purgerativi« Vaših salona i Vašega družtva.

Nisam heroj, da se žrtvujem, podnosim i čekam taj čas; niti kukavica, da šutim. Govorim, da upoznate istinu, pa makar Vas ona povriedila i makar je Vi osjetili kao drzkost ili ludost neizkusne i buntovne mladosti.«

Alojzije Akmić je prestao pisati. Šetao je po sobi, prilazio k stolu i čitao, pa opet se vraćao k prozoru i gledao u selo. Onda je zakopčao košulju i u nekim sivim hlačama, bez kaputa, izašao u selo, ostavljajući pismo na stolu.

Guske u dvorištu zagakaše na njega, a kad je izašao na ulicu, jedna susjeda, slabašna starica, sa tri još preostala prednja zuba, plaho se prekrižila i pobjegla u svoje dvorište, govoreći u strahu u pol glasa:

— Ostavio je Boga! smrtni grieh, ostavio je Boga!

RAZBIJENI SAN

1

Početak blage lipanjske noći dočekala je Ravnica mirno; u težkim disajima premorenih težaka noć je polako gasila svjetiljke kroz prozore bielih podravskih kuća, a blieda mjesečina obasjavala crvene krovove, milujući ih blagošću poslije užarenog dana. Raztalasala se sivoća ljetne magle kroz rosne travnjake, svjež miris noći ulazio je kroz odškrinuta okanca u kuće, a budne misli utapale se u kratku opojnost sladkog sna.

Gabriel Barbunsović i žena mu Sidonija, poluvjekovni starci, umorno legoše u krevet i zaspaše u tišini velike seljačke sobe, u koju je polutmina nadirala kroz čipkaste zastore.

— Ah! — vinu se sladki uzdah iz usta Olge Barbunsovićeve, učiteljice u rodnom mjestu Blatnjarićima, koja je spavala odieljeno od roditelja.

Sutra je odlučila odputovati na ljetni odmor na more, u neko đačko ljetovalište. Složila je sve potrebne stvari, oprala vruće noge i mislila o nekom rođaku profesoru Gustavu, koji joj je priuštio takav već davno željeni odmor.

Ležala je na krevetu, ruke stavila izpod glave i gledala u tminu. Sjećala se nekojih poglavlja iz jednog Turgenjevljeva romana o putovanju. Dočaravala si je u mislima nepregledne plavetne prostore, biele lađe, otoke, kako se u svitanju pojavljuju iz mraka, svjetionike, kako gasnu, i sunce, što se javlja iza visoke planine i šalje prve zrake na zemlju. A sve se to zbivalo u nepreglednim i nepoznatim daljinama, koje su hvatale misli, a te daljine bile su joj toliko drage, ugodne i poželjne, koliko zbog nepoznavanja, zbog novosti prvog putovanja, toliko zbog onih turgenjevskih pjesničkih izraza, onih krasnih rieči, što su ljepše od svibanjskih dana, mirisnije od ljubica, slađe od najveće sladkoće, kad na jednom mjestu čitaš: »okvir proljetnog sutona« ili »melodičan smieh mladosti u danu majske slobode«.

I nije li to netko drugi, a ne Turgenjev?

Te rieči, pjesničke, njoj su blizke, drage, i ona nalazi u njima nešto toliko toplo, što može dati samo jedna pjesnička nježna duša.

Vani je blaga lipanjska noć, a u sobi ona osjeća također ugodnost, svježinu i miris lipova cvieta, što kroz otvoren prozor ulazi u sobu. Seoska noćna melodija kre-kre-kre, što dopire sa travnjaka, izpremiešano pseće lajanje i tiho odkucavanje zahrđalog crkvenog sata, bijahu joj također dragi, kao da su melodični zvuci nečeg nadprirodnog, što odvlači misli od okolice, daleko u nepregledne širine nepoznatih krajeva. I kad je sviestno pomislila, da će sve to ostaviti, ne živjeti više u Blatnjarićima, ravničkom selu, nad kojim po danu prelieću vrane, sunce žari, a prašina se uzdiže iza prolaza kakvih kola, njoj bijaše na čas težko. A okolo dvie stotine seoskih kuća i štagljeva prostrlo se ravno polje, zeleno, kristalno, sa zlatnožutom pšenicom, koja se u tracima treperavih sunčevih zraka talasa i miriše pravim ljetom. A tamo u daljini kažu se Ravnice, crveni krovovi, toranj stare crkve, dimnjaci paromlina i žuta zgrada željezničke postaje, s koje će ona ujutro u šest sati poći u grad, a dalje u nepoznat sviet, koji si je ona u mislima već godine dočaravala, gledala ga u filmovima, kad je polazila u školu, i uviek željela, da bude bar jednoć tamo, da svojim očima vidi sunce nad otocima, da osjeti onaj slani miris mora na jednoj krasnoj plaži, gdje se samo mladost smije zvonkim smiehom, a sve to da bi bila prava zbilja.

I ujutro, kad je sunce već odmaklo s nizkog obzorja, ona se uzpela vagonskim stepenicama u vlak. Oprostila se s otcem Gabrielom Barbunsovićem, sjetila se matere, rekla otcu, da je pozdravi, i zadovoljno sjela u odjel.

Vlak je krenuo, lagano je puzio ravnom prugom. Ostajala su malena ravnička sela u pozadini, iza onih većih, što su se smjestila uz željezničku prugu. Tok-tok u grubom taktu glasili se točkovi, škripala sjedala i vrata, kad bi ih otvarali pospani putnici. Njoj ti zvuci nisu ništa smetali, ona ih uobće nije opažala, već je nepomično sjedila na klupi kraj prozora i pogled joj se gubio negdje daleko. Uvojci plave kose padoše joj preko čela, nježno tielo treslo se od ljuljanja kola, lice bliedo, pravilno, bilo je nepomično, a mlada prkosna usta, pogled smeđih očiju, davali su ugodnu sliku, umnu, duboku, sanjarsku. I vlak je prošao Mišje Brege, Hasnovo, Surtukovce,

a ona je još nepomično sjedila na svom mjestu, koje je zauzela u Ravnicama. Putnici su ulazili i izlazili; siedi starci s mastnim kožnatim torbama i dugačkim lulama, mlađi obučeni u različite nošnje: gradske, polugradske, narodne, podpuno siromaške: mješavina cielih oprava i prnja, odjeća šarenih i jednobojnih, čistih i zamazanih.

Govorili su o žetvi i poskupljenju duhana, o politici, kiši i nekim noćnim čudovištima, a jedan je neprestano upadao, praveći se, da zna sve. I ta je skupina izašla, a došla nova, i razgovori bijahu slični, mnogo se nisu mienjali, kao ni ljudi, koji su se slabo razlikovali jedan od drugoga.

— Tok-tok — pjevala je gruba kovina izpod sjedala.

U gradu se zadržala do deset u večer. Prijavila se nekom bradatom profesoru, koji ju je upisao u svoju knjižicu, veoma važno, kao da se to mora, a onda joj se namješteno naklonio i izpratio je do perivoja iza kuće, rekavši, da je to đačko putovanje toliko dosadno za njega, koliko i za nju ugodno. (On to opaža na njezinu licu). Jer, veli, on neprestano trčkara, prima prijave, traži izgubljene spise, izpituje neke račune, i to on sâm, bez ičije pomoći. Ona ga nije slušala. Bez rieči je izašla na ulicu i lutala po trgovima i ulicama do predvečerja, ne zaustavljajući se nigdje.

Čemu da se zaustavlja? Kad, eto, ljudi prolaze užurbanim koracima, bez kaputa, samo u košuljama, s vratova im curi znoj, vodene kapi pokrile im čelo, nos i obraze, i ni jedan se ne zaustavlja na ulici, da stane, da odahne i bezbrižno se okrene, već jure s mislima o trgovačkim poslovima, o partiji šaha, ljubavnim sastancima, sjednici obrtnog družtva, nogometnom treningu, i odlaze, prolaze, gube se, a evo, već ih sliede drugi, koji se također izgube. I gube se ta ljudska množtva u svojim kretnjama, u mislima, uobće u životu, a kad se pojave, onda su opet oni isti ili njihovi dvojnici. Čemu da se ona zaustavlja?

Ona je postavila sebi za cilj odputovati nekud daleko, tamo na more, tamo osjećati život, tamo gledati život i biti očarana tom nepoznatom daljinom, što mora biti uistinu krasna... Krasnija od onih putovanja, kad je ona svaki dan vlakom polazila u školu u pokrajinsko mjesto Surtukovce, a od školskih putovanja nijedno nije vriedno zabilježiti, jer onda sve bijaše prisilno, pod nadzorom, bez slobode i pravog veselja.

A sad ona želi slobode, širine, smieha, one neizrecive radosti, kad se duša uzhićuje nad svime, što se u okolini kaže, i očaran je pogled po danu, u noći, uviek. I nije li to veselje neko posebno veselje, što pobjeđuje one svakidanje sputanosti, nije li to čežnja za iskrenošću, istinskom slobodom, gdje smieh nije proizvod jedne glupe svakidanje dosjetke, već iskren odziv životnoga veselja, mladosti i slobode...

U ponoćno doba ljuljala se kola trećega razreda, u njima mirisalo po masti, ulju, izparinama ljudskih tjelesa, u sumračnoj razsvjeti kazale se zgrade malenih postaja, rezko siktao parovoz, a iz drugoga odjela dopirala pjesma, melodija đačkih glasova: U mladosti cvate sreća!

Sreća? — rieč, kojoj samu stvarnost ona želi i misli naći.

Do nje je zaspala neka Marina, svršena bolničarka, dvadesetgodišnja jaka djevojka, lica crvenog i debelog; na sjedalu prema njima izpružio se profesor Gustav, četrdesetgodišnji nastavnik stranih jezika, a njegovo duguljasto zagasito lice nije izgledalo toliko staro, već bar deset godina mlađe. Prosiede mekane kose razpustile mu se nad čelom, nježni očni kapci zatvoriše crne oči, a usta, mužkaračka, sa grubim crtama na okrajcima, grčila se od snenih osjećaja, zbog onog neprestanog drmanja, škripanja sjedala i podmuklog takta točkova. Tri kovčega zibala se na policama, uz njih ljetni ogrtači i njezin kišobran, za koji je već nekoliko puta požalila, što ga je uzela sa sobom, jer je osjetila potrebu, da bude bez stvari, bez ičega što mora nositi iz vlaka u vlak, onako samo u jednoj opravi sa slobodnim rukama.

U svitanju se vlak uzpeo pod visoke planinske vrhove; kotline i sela u njima pokrila je magla. Ali je ona znala, da između tih vrhova živi čeljad, da su tu malene nizke kućice, a u njima ljudi, slični onima iz Blatnjarića. Žive, ali kako žive?... Kao i oni, što ostadoše u njezinu selu: od dana do noći, preko noći do dana, rade, spavaju, sanjaju nešto ljepše, žele to ljepše, makar da ne znaju, što je to ljepše i gdje bi se moglo naći. Zar u dalekoj tuđini?... Ne! Tuđina je velik nepoznat sviet, što u nepreglednim prostorima kruglje zemaljske postoji, i u njemu sanjaju ljudi oni iz nepoznatog svieta, o tom njoj poznatom, a ona o onome, što je poznato drugima, a njoj nepoznato. Što se onda nalazi u tim dalekim krajevima?... Planine, ravnice, polja, sela, gradovi, rieke i mora,

ljudi. Život je svagdje, makar i različit u zanimanju, odnosima i navikama. I od tih uvala, onih ravničkih polja, visokih brdina, riedko se tko odalečuje i odlazi dalje u sviet — jer za njih je sviet san, maglene širine, u mislima — već se drže svakidanje okolice: sela i polja, gdje se rađaju i umiru. A ako koji dođe iz vojske ili susjednoga kotara, onda govori o kućama, trgovinama, odielu, kruhu i još o mnogo, mnogo čemu, što ne može pružiti nikakvu sliku ljepote tih malenih daljina, koje su jedan maleni atom u uzporedbi s veličinom cielog svieta.

Ona je željela ljepote, nekog posebnog čara i vlastitog veselja.

Dan je brisao crni zastor noći, kad je vlak izlazio iz jednog duljeg tunela. Profesor se probudio, protro pospane oči i došao do prozora. Bolničarka je poravnala svoju plavkastu haljinu i nogom tražila nešto izpod sjedala.

— Još trideset časaka vožnje. Za dvadesetak časaka ugledat ćemo more — rekao je profesor pospan i opet sjeo na klupu. — Onda, kako je u Blatnjarićima? Govori mi nešto.

Govorio joj je ti. Zbog neke rodbinske sveze između nje i strine s jedne strane, a njega i te strine s druge strane. Ona se uznemirila. O čemu da govori?

— Strina se dobro osjeća. Novi kapelan je u Ravnicama. I više ništa... Sve, kao i prije...

— Ta, hm, — zievnuo je on i nastavio: — Mislio sam na tebe. Sjećam se, kako si predprošle godine željela putovati. Pa, sad mi se pružila prilika...

Vlak je ušao u tunel; polutmina je ušla u odjel, i za nekoliko trenutaka vlak je izašao izpod zemlje. Kamena brdina, slabo, krzljavo žbunje po njoj, a tamo u daljini, nizko, obasjana prvim sunčevim tracima, u nekoj treperavoj magli, pokazala se široka i duga horizontalna površina mora, mjestimično plavkasta. Otoci obasjani jutarnjim suncem, sivkasti, magloviti, kao goleme školjke proviriše iz vode. U daljini, tamo negdje, gdje se A. Čehov u svojoj »Arijadni« sjetio blatnog slavenskog gradića — u onom pravcu — kao pozadina tog jutarnjeg primorskog okvira, stajala je crna visoka gora, okružena sivkastim oblačićima i maglenim plaštem srpanjskog jutra. Nizko u zatonu, kao dječje papirnate lađe u koritu, ljuljale se mornarske barke na gladkoj morskoj površini. Još

nekoliko trenutaka stajala je pred pogledom ista slika, a onda je vlak ušao u tunel, čas-dva izpod zemlje odzvanjala je gruba kovna melodija, dok se ne zaustavi dolje nizko, uz obalu mora, na postaji primorskoga grada.

Olga Barbunsovićeva učinila se sama sebi smiešna od tolikog iznenađenja, uzrujanosti i zanimanja za ono prividno gibanje visokih kupova drva na postajnom skladištu, nestajanje — kao da bježe — kućica u daljini i bregova u sunčanom jutru. A kad je iz željezničkih kola izašla gomila ljudi, zbrka putnika u nekom divljem metežu, staromodni fijakeri i neobrijani fijakeristi, različiti ljudski jezici — ona je osjetila, da je ušla u neki novi sviet njoj do sada nepoznat.

— I nije li to ta nepoznata daljina? — uzkrslo je pred njom to pitanje u jednom trenu, ali već u pogledu nad blizinom grada, u osjetu jutarnjeg slanog mirisa mora, izgubilo se to pitanje, a s njim i ona sama.

— Hoćemo li uzeti kočiju? — pitao je profesor.

Odgovorila je klimanjem glave, ne znajući, da odgovara i na što odgovara. Bolničarka je pošla pješke kroz grad prema ljetovalištu, a nju i njega je vozio siedi primorski kočijaš, koji se nemirno ogledao, kao ljudi sa otoka, kad naslućuju buru. Grad na rubu kopna, uz more, izgledao je, kao da se uvukao u kakav daleki zemaljski kutić, gdje se sve razlikuje od onih nebrojenih podravskih sela, širokih poljana, blata i prašine. Eto tu izpred kuća rastu kaktusi, tamo je drvored nepoznatih stabala, a tamo se zibaju jedrenjaci na plavoj vodi rječice natovareni drvenom građom.

I tamo nedaleko blista more, blistaju otoci, kao da se smiju, a preko te rječice, na kojoj su jedrenjaci nanizani jedan do drugoga, još je jedan grad, primorski također, i iz njega preko onog željeznog mosta prolaze ljudi, predaju svoje izprave organima vlasti, da mogu proći; jer je tu, na sredini tog mosta granica.

Granica! Olgi Barbunsovićevoj bude neugodno od te rieči.

Granica! Međa nekog prostora! Što je to omeđen prostor?...

Ona bi željela toliko širine, bezkonačne širine svieta, gdje ne postoje nikakvi nadpisi, nikakvi mostovi, na kojima se mora stati i ne može se bez dopuštanja dalje, da bude jedan

prostor, ciel, jedinstven, ali nepregledan... Tim svjetskim daljinama da ona može proći, bez zaprieka, onako lagana, kao na krilima, i biti občarana, zaslienpljena... I tamo dalje, još dalje preko toga sunčanog mora, preko onih blistavih otoka, tamo još dalje, dalje...

Bili su to trenutci, kad se kočija uzpela iznad pećina izvan grada i pokazao se malen zaton i zgrade ljetovališta. Odmah iza toga nestali su prijašnji osjećaji, pred njezinim pogledom izgubilo se ono iz mašte — sviet neomeđenih prostora — nestalo one čežnje za nepoznatim daljinama. Bijaše uzhićena nad onom sunčanom mrtvoćom malenog zatona, okolo kojeg su se valovito uzdizali kameniti brežuljci, obrasli kržljavim borovičinim stabljikama i mirisnim travama primorskog krša.

— Krasno, krasno! — uzhitila se ona kod pomisli, da će boraviti uz taj zaljev, u nekoj zgradi od onih pet, šest, što se smjestiše tik uz more, na sredini uvale, veoma nizko, obasjane zlatnim jutarnjim sunčevim zrakama, gledajući svojim prozorima kroz zaton u jedan dio Riečkog zaljeva. Zid, kojim bijaše ograđeno ljetovalište, malo je poremetio njezin uzhit, kad je kočijaš zaustavio konje pred vratima. Ali već kod prvih koraka iza te ograde, sive, pljesnive, stare više od stotinu godina, opazila je liepa stabla, dudove, oleandre, kaktuse, zemlju obraslu primorskom travom ,a na tom prostoru, omeđenom onim sivim zidom, iza kojeg je žuborio hladan potok, izpremiešalo se, kao poseban ljudski mravinjak, više stotina mladih tjelesa, slobodnih u odievanju, samo u kupaćim haljinama, i kružili glasovi, vesele rieči, veseo smieh vesele mladosti u zaboravi na ono, što je ostalo iza onog sivog zida u nedavnoj prošlosti.

— Krasno, krasno! — opet je rekla ona.

Soba njezina bila je u zgradi kraj ulaza, gdje su stanovali profesor Gustav i upravitelj ljetovališta. Legla je u krevet odmah po dolazku, da se odmori, da zaspi u jednom duljem snu. I spavala je dugo.

A kad se probudila, sjetila se svega, što je primietila, i opet je bila uzhićena, želeći da se u tom kratkom vremenu nauživa svih ljepota, i u isti tren osjećala, da je zanesena samo zbog tih daljina, u koje je pošla s neizrecivim nadama, po kojima bi život bio jedan običan veseo ples...

2

Ona nikad nije bila zaljubljena. Kod nje rieč »zaljubljena« ne bi imala nikakva stvarnog značenja, jer su pojedinci bili uz nju vezani istim simpatijama, kao i sama skupina tih pojedinaca.

Svi mužkarci — što su joj govorili o nekim unutarnjim čežnjama, o kucajima srdca, anđeoskim pogledima, ili opet praznorječili o božanstvenoj njezinoj pojavi — bijahu za nju jedan bliedi skup ljudi, a njihove fraze gubile se u magli njihove vlastite bljedoće.

— Koji je povod tim glupooriginalnim nasrtajima? — pitala se ona, ne znajući, da strast i nagon odvode ljude daleko od onog, čemu se hladnokrvno kaže »pametno«, a slobodna volja nema nikakva udjela, bar ne onakva slobodna volja, o kakvoj joj je govorio ravnički nadzornik prigodom jedne inspekcije; jer ta »slobodna volja« uzela je filozofski smisao svagdašnjice, i biva razpredana u školi, na ulici, pa čak i na propoviedaonici. I kod nje ne bijaše ničega izričito unapried određenog, slobodnog po Božjem Daru, već je njezina nutrina ostala hladna, bez ikakva obaziranja, vanjske reakcije, i uviek je nekako automatski odgovarala: — Eto, koji je već sat?

A sad, kad je sunce zalazilo iza otoka, — mlaki njegovi traci bijahu nizko, gotovo u nekoj horizontalnoj površini svjetlosti — ona je zamišljena sjedila u visokom naslonjaču na obali i gledala u pravcu zaljeva... Plovile su jedrenjače, ribarske barke, putnički brod, koji je držao popodnevnu svezu se doticale posljednje sunčeve zrake... Tik-tak-tok — glasila Motorni čamac, što je brzinom projurio zaton, ostavio je na vodi dugačku pjenušavu brazdu, a dva hidroplana, što su letjela visoko, pravila su zaglušnu buku. Neka brda su stajala u pozadini, na iztoku, u prozirnim, plavkastim maglama, kojih su se doticale posljednje sunčeve zrake... Tik-tak-tok — glasila se jeka nekih udaraca kovine o kovinu, što su dolazili iz brodogradilišta.

I u isti mah, u isto tako odmjerenim udarcima kucalo je njezino srdce, nadimale se grudi pod tiesnim steznikom, a misli potražiše nju. Vlastite misli o sebi!

Što hoće taj profesor s njom, a što ona s njim?

Pitanje, na koje nije mogla odmah odgovoriti.

— Eto već bliedih slika jučerašnjeg dana, koje se pojavljuju kao na slikarskom platnu: najprije jedna biela praznina, a onda sve jasniji obrisi te primorske okolice, dok misli najzad ne uhvate žive slike prošlosti. — I pokazalo se jučerašnje veče treperavo, morsko, kad se slike nebeskih planeta kupaju duboko u vodi, a ribarske barke klize po površini osvietljene svjetiljkama, miešajući se u toj čudnoj noćnoj daljini, kao velike prskavice, kojih iskre u dugačkim prugama odlieću gore ili u širinu i opet se najviše utapaju u mirnom moru. Svjetionik tamo na grebenu sivog otoka davao je svoje znakove, s krša je dolazio miris prošlog dana, a iz grada osjećajni zvuci jazza. I u tom času, kod pomisli na veliku daljinu između Blatnjarića i primorske obale, kad pomisli: da je to već jedan dio onih golemih zemaljskih daljina, za kojima je toliko žudila, da se u njima slobodno sama kreće, lagana, njoj bijaše isti čas i težko i ugodno, kao da se probudila ona uspavana nagonska nutrina, kad se na licu osjeća topli čovječji dah, blizina toplog tiela i blistaj crnih očiju... Ona se zaboravila, dolazila joj neka čeznutljiva nesvjestica, i ona je izpred sebe izpružila ruke, kao da se želi prihvatiti za nešto dovoljno jako, što bi uzdržalo njezino tielo, da ne padne nekud duboko dolje... Osjetila je opet onaj topli dah, toplinu tiela, mekane baršunaste usne, i jedan čas bila podpuno u zaboravi daleko od svega, od te toliko drage blizine, tihe primorske ljetne noći, slanog mirisa mora i morskih trava ... Za čas se naglo uzpravila i preplašeno stala dva koraka od njega.

— Idemo li do barke? Vozit ću te po zaljevu — rekao je on i ustao.

— Ne, ne... — govorila je ona uzbuđeno.

Ali je ipak pošla. Osjećala je neku unutarnju potrebu, da ga sliedi. Rieči joj htjedoše provaliti kroz grudi, da govore o toj nutarnjoj uzbuđenosti, da zove njega, da mu reče, da pođu natrag.

Ali kako da ga zove?

Nije mogla izgovoriti onu rieč, koja joj je stajala u grlu, da rekne tiho: »Gusti!« I rekla je napokon, mucajući:

— Gusti, ali... ne. Vratimo se...

— Ne! Zašto? Dođi. Liepa je noć, i deveti sat. Dođi! — zvao ju je on.

I ona je pošla. Koraknula je, stavši na drveni uzki kljun, a on ju je pridržao, jer se čamac počeo nagibati. Opet je bila u njegovu zagrljaju, ali više nije osjećala onu strast, opojnost, onu toplinu njegova tiela, već se hladno povukla iz njegovih ruku i sjela na sjedalo.

Vozili su se dugo. Lagano je klizila barka po gladkoj površini mora, vesla su pljuskala i glasila se jedno drugome u slabom, nekom sladkom vodenom glasu. Sretoše dvie ribarske lađice, slušajući veselu pjesmu nekog mladog ribara, koje je pripjev završavao riečima: »Ča je tolko bilo«.

Onda su pošli natrag. On ju je izpratio do sobe.

— Laku noć! — rekla mu je ona tiho i otišla na spavanje.

Sad, eto, kad je sjedila u sutonu srpanjskog predvečerja, po drugi put se pitala: što ona hoće s Gustavom, a što on s njom?

Odgovoriti nije mogla. Samo neki blagi unutarnji osjećaji javljahu joj podsviestno, da će on naskoro doći i da ga ona željno očekuje.

— I nije li to ljubav? —opet se pitala ona. Ljubav? Nije li ona sad napokon zaljubljena ludo, djetinjski?

— Ne Ne! — odgovarala je sama sebi.

Dalje je sjedila u naslonjaču i gledala prema zaljevu. Uz onu viku, žamor, pjesmu i smieh mladih ljudi, njoj se opet postavio u mislima on, profesor Gustav. Stajao je pred njezinim pogledom, ali ona nije opažala njegovo ugodno lice, prosiedu kosu i snažno tielo, već samo bliedu priliku njegove sveukupne vanjštine, kao u nekom treperenju svietlih niti, u maglenim obrisima; samo su dva žarka oka svietlila iza tih maglenih prepletaja, ukazala se veća od te mužkaračke prilike, a iz njih se na nju prenosila žudnja, toplina, zaborav same sebe prestajanje vremena i nestajanje okolice. Jedan čas, jer se iza toga pokazalo neko mračno četrdesetgodišnje lice; žena, koja je šiba grubim riečima, prieti plavim zvjerskim očima i stisnutim pestnicama. Bijaše to slika Ivane R., domaćice, povučene od svieta, od ljudi, bez djece — žene profesora Gustava R.

Ona je u mislima gledala to lice, žensko, ali grubo i surovo i potresla se od onih hladnih osjećaja. Osjetila je ona, da se postavlja između te nemile žene i onog prijaznog čovjeka, da je ona već prestupila granicu čednosti, poštenja,

srama, straha; iznevjerila postojeći ćudoredni zakon o odnosima. Njezin dobar glas mogao bi trpjeti, nestati, kao što i ona sama nestaje u tim čudnim mislima, da se na drugoj strani saspe na nju zgražanje nekojih osoba, nad njom i njezinim životom.

Zašto i radi čega? Zar zbog onog iznenadnog zagrljaja u jučerašnjoj ugodnoj noći, one zaboravi na sebe, što je došla kao kušnja one osjećajne večeri, mirisa mora i osjeta onog toplog daha, koji se zaustavio na njezinu licu? Ili radi onog drugog zagrljaja u lađici, kad je pred opasnošću, da ne padne u vodu, sviestno dopustila da je pridrže mužkaračke ruke, iz kojih se odmah, čim je znala da je dovoljno sigurna, izvukla i sjela na drveno sjedalo? Ili zbog tih slika, što se za samotnih časova pojavljuju, kao neki mistični modeli? Ili, ili...? — pitala se sama u mislima i odgovarala u mislima sama sebi:

— Ne! Ni zbog jednog od tih razloga, a niti zbog drugih, kojih nema. To su same utvare! Rođene iz onog samotnog utvaranja, to su predosjećaji zazora, kad bi se što svietu pokazalo, kao vriedno zazora. Tu nema nikakvih ljubavnih zapletaja, tu je samo ovo: onaj prvi zagrljaj, kao nešto postojeće, ali opet na podlozi osjećaja, onog trenutka stvarnih osjećaja, glasa nutrine; reakcija na onu samotnu noć, miris mora, topli čovječji dah i onaj uzajamni dodir vrućih tiela.

Ali tko pita, što su to stvarni osjećaji? Eto, ta žena s okrutnim licem, koja je ostala u gradu zatvorena u obiteljskim sobama, a ima lievi kuk deblji od desnog, što ona pita?... Grči usne, viče i nasrće rječetinama, grozi se pestima. Što je sad to? Opet osjećaji, osjećaji drugog čovjeka u njegovoj nutrini, reakcija na ono nedopušteno, što samo može ona, jer ona posjeduje službene izprave, pečate i biljege i ima podpuno čistu savjest i iskrene osjećaje vjernosti.

Olga Barbunsovićeva se je za malo časaka osjetila promienjena. Ne u svojoj vanjštini, koja je i dalje ostala mlada i ugodna — samo joj je lice dobilo od vrućeg sunca zagasitu boju — već u svojim mislima, u svojoj unutrašnjosti, gdje se mračio pogled nad tim novim opažanjima.

Nije li ona uistinu zaljubljena? — pitala se opet i odgovarala: — Ne! Ne postoji tu nikakav osjećaj lude čežnje, tu se, eto, rađaju utvare zbog jednog jedinog trenutka čovječje slabosti, u kojem se raztvara strast za životom i svom ljepo-

tom toga života. I sad od tih utvara izašao je jedan postojeći zaključak, o njezinim izkrenutim osjećajima i još o mnogo čemu, što ne postoji. Nema tu više utvara. Ne postoji žudnja. Tu je more, prvi sumrak i vrućina, koja pomalo nestaje.

Prestala je dalje misliti i ustala. Ususret joj je dolazio on, Gustav, s još jednim kolegom i njegovom ženom, profesorskim bračnim parom Čvonkčić. On, Mile Čvonkčić, tip južnjačke rase; crn, izboran po licu, visok i plećat, na oko kao i u stvarnosti imao je četrdesetsedam godina, a ona, Ernestina, imala je trideset i tri godine, dok su joj pospano žuto lice, crvene vlasi i bezbojne oči pokazivali već četrdeset.

Olga Barbunsovićeva je pošla s njima na večeru i cieli sat kraj tanjura punog makarona ostala šuteći. Slušala je razgovor, koji je Čvonkčić poveo o ljubavi:

— Smatram uzrokom takvom stanju slabu psihičku konstrukciju. Sliepa zaljubljenost ne razlikuje se od jednog stadija groznice. A to je bolest, gospodo, groznica je bolest.

Ernestina Čvonkčićeva potvrdila je klimanjem glave muževo razlaganje i pri tome se nasmiešila. I on, Gustav, nasmiešio se tom razlaganju, ali iz drugog razloga. On je bio u duhu daleko od svoje okoline. Gledajući preko stola u Olgu mislio je brzo i težko, kao da traži neke rieči za odgovor na pitanje, koje mu se podsviestno samo postavilo. Poslije se nasmiešio, podigao ruku i tiho rekao:

— Slobodna ljubav!

— Slobodna ljubav? — prihvatila je profesorica. — To je utopija, dragi kolega.

— Jest, to ne postoji, amice !— potvrdio je njezin muž i nastavio:

— Sama ljubav i kao rieč i kao predmet te rieči jest bolest. A slobodne ljubavi uobće nema, jer zdravi ne će biti bolestni.

— Pardon, kolega! — rekao je Gustav. — To vaše razlaganje je cinički nejasno. Ja vas ne shvaćam.

Olga Barbunsovićeva je slušala taj razgovor i pomislila, da nije vriedno dalje sjediti u tom družtvu, jer taj trialog bio je za nju oskudan, prnjav, glup. Neprestano je željela ustati, ali nije nikud otišla. Sjedila je kraj punog tanjura i pogledavala na sat. No, trenutci su odmicali tako sporo, da joj se u izčekivanju jedne minute činilo, kao da prolaze či-

tavi sati. Osam i petnaest bijaše, kad je posljednji put pogledala na sat; osam i petnaest je i opet i ništa više. Vrieme kao da je stalo. Ona je napokon ustala.

— A vi? — pitala je Čvonkčićka.

— Idem na obalu! — odgovorila je ona tiho i ne osvrćući se pošla van.

Bila je liepa noć. Blaga. Vedra. Mirisna.

Ona je željela slobode, mora, širine i smieha, željela je biti bez one dosadne svakodnevnosti. I sad, kad je došla na to toliko željno očekivano more, kad se pružaju slobodni vidici na to plavetno more, kad je nestalo one svakidanje okolice: sitne blatnjaričke djece, uljanih školskih dasaka, prašnog puta, onog domaćeg mirisa mastnoće, težkih ljudskih uzdaha — kad je nestalo svega — zar nova okolica puna smieha i veselih krikova da je navodi na mutne misli i težke osjećaje? Čime se još jučer zanosila toliko iskreno i glasno, više je ne oduševljava, jer misli, predosjećaji o nečem bolnom, što će u nutrini krvariti, odvlačili su je iz te okolice. Kad je imala samo jednu misao o tom putovanju, o toj strastnoj prirodnoj ljepoti, bijaše u njoj čežnja za tom ljepotom, a sad, kad dolaze misli o samoj njoj, pomalo bliedi oduševljenje za tu primorsku okolicu.

Šetala je uz obalu i za nekoliko časaka pojavio se i on. Šuteći su prolazili uz skupove đaka i studenata, prošli kroz željezna vrata na pješčano sunčalište izvan zatona, uzpinjući se uzkom stazicom na visoku klisuru, prolazeći krajem kamene stiene.

— Past ćeš! — rekao je on, prihvativši je za ruku.

Imao je samo jednu misao: da bude s njom u samoći i da se ponovi ono iz prošle noći, kad je zaboravio na sve i kad joj je želio reći, da je iskreno ljubi već dvie godine — od njihovog prvog sastanka u Blatnjarićima — i da je njezino ljetovanje pripravio samo zbog sebe, da bude blizu nje...

A ona mu nije mogla reći, da ima neke mračne predosjećaje, da se ovom stanju prije dva mjeseca ni izdaleka nije nadala, već je željela biti samo slobodna u tom nepoznatom svietu, i naužívati se ljepote. A sad, kad su se pojavili ti posebni osjećaji čežnje, neke posebne težkoće i pijanstva, kad je zbog tih osjećaja došla u mračne misli, pogled joj više nije obuhvaćao one prirodne ljepote, a njezin uzhit se izgubio.

Prošli su uvalu i opet se uzpeli na uzvisinu nedaleko kamenoloma. Zaton je ostao nizko dolje. Lađice počeše izlaziti na pučinu, a u daljini je prolazio osvietljen putnički parobrod.

Noć, topla od užarenog krša, mirisna od kržljavog žbunja, sakrivala ih je sve do jutra. I kad je mjesec upadao nizko u more, crvenkast, a zora dolazila u bliedim titrajima svjetlosti, oni su se umorni vraćali u ljetovalište. On, pospan, bezbrižan i bezosjećajan od neprospavane noći, a ona pijana od neke unutarnje gorčine i težke omaglice u glavi, u kojoj se rodilo pitanje: — Zbog čega se ona vucarala po golim obroncima? — I uvjeravala se opet, da to nije ljubav...

3

Srpanjski dani bijahu vrući, a sutoni sparni. Noći, blage, ugodne i tihe, dolazile su kao naručene od ljudi, koji se odmaraju na zaravancima uz zvukove jazza, pijući limunade, kave i uštrcke, slušajući neki divljački fox, bezosjećajan tango ili bjesomučnim trubljenjem saksofona nagrđeni valcer Johanna Straussa. Nekoji su na balkonima u pyjamama zievali, dosadno, strašeći se noći i bezsanice.

Po lugovima izpod zelenih mirisnih stabala bijahu većinom zaljubljeni parovi, na zelengajskim, slavujevačkim i maksimirskim klupama. Nekoji utonuše u san istom u zoru, većinom bezbrižnici, ljudi na odmoru ili ljudi bez ikakva zanimanja, ljudi što su po svojim kretnjama i načinima života u protivnosti s onim, čemu se obično kaže: čovjek radnik, bio to duševni radnik, koji zapravo nikad nema odmora, bilo to radnik mišicama, u kojega odielo ponekad vonja po criepu, katranu, ulju, masti ili nekoj kiselkastoj pliesni, a ruke su mu, iako ne u svakoga, tvrde, okorjele i žuljave.

Olga Barbunsovićeva promatrala je u to doba na parobrodiću »Zagreb« jednog takvog čovjeka, jakog, zamazanog u licu, koji se pojavio na prašnim ljestvama iz trupa broda, i misli o tom čovjeku bijahu joj veoma neugodne, uz neku unutarnju sućut. Ona se sama posve izgubila, kao i onaj topao val vjetra, što je s palube donio zvukove gitare, izgubila je samu sebe, onu Olgu Barbunsovićevu, koja je prije dvadesetak dana željela mora i širine, daljine i smieha.

Stoji nepomično pred njom čovjek, bradat, u plavom zamazanom odielu, s njega dolazi miris ulja i nutrine broda; stoji i neodređeno gleda u dubinu izpod svojih nogu. Ona promatra njegov lik i njegovu odjeću sa sažaljenjem. Jer tu je, po trenutnom njezinu shvaćanju, jedno tielo sa svim životnim funkcijama i reakcijama; jednako drugima. Razlika je samo u tom, što se ona tiela, što se po palubi vrzu, odmaraju očišćena i svježe iztrljana, namirisana kolonjskim vodama, što posjeduju druge razredne naslove, naučene kretnje, mazno se smiju i u svom mislilačkom organizmu sa množtvom naučenih rieči smatraju se za nešto više od takvih ljudi, u kojih se na licu vide tragovi fizičkih napora. I takav jedan čovjek za nju je sad prvi put podpuna realnost, bez ikakvih utvara, i on kao takav stoji. A kad se natrag spustio u unutrašnjost broda, u mislima joj je još dugo bio njegov lik i ona nije mogla stvoriti nikakav zaključak o toj družtvenoj emancipaciji, jer joj misli narinuše sadržaj: da je ta emancipacija također jedna maglena, namještena formula, jer se temelji na razrednoj poredbi, koja ima također svoj neriešen smisao u ovoj zemlji, pod ovim prilikama.

Za Olgu Barbunsovićevu, već takav red misli bio je filozofski. Njezino prijašnje izražavanje bilo je više pjesničko, u podpunom skladu s njezinom seoskom nutrinom; njezini pogledi nisu išli nikad dalje od kratkih zbivanja na selu i iluzijskih zanošenja za sviet. Od čiste istinske realnosti, podpuno seoske, ona nije odlazila, ali opet niti od maštanja, koja su tu stvarnost ostavljala iza sebe. Jer je u mislima nalazila sve moguće izvore, da okolicu maskira i da iza tih mislilačkih kulisa pronađe još jednu stvarnost. Sad je, međutim, zaključila, da su njezine misli i osjećaji drugčiji, a ona izmaštana pojava svieta da ne postoji, kao niti oni za nju ugodni osjećaji.

Vratila se natrag na palubu.

On je sjedio u družtvu Čvonkčićevih i miešao igraće karte.

— Dopusti, samo čas! — pristupila je ona k njemu.

— Sjedni, ovdje je ugodno! — kroz smieh je rekao on, dieleći karte.

Osjetila je gorak okus na usnama, kad je čula njegov odgovor.

— Samo čas te molim, da pođeš sa mnom! — nervozno je prošaputala, ne krijući pred nazočnima svoju nestrpljivost.

— Za minutu, kad svršim... — opet je rekao on.

Negdje je zapiskutala violina. Kroz njezine zvukove nju obuzimahu neugodni osjećaji, koji se spajahu s onim zbrkanim razdjelom posljednjih misli.

Što joj on baš sada treba? Zašto ga zove? Što će mu reći? Nije znala.

— Molim te! — promucala je opet.

Osjetila je sad sviestno ,da je uzrujana. Da je izgubila strpljivost, svaku vlast nad sobom, da joj nedostaje duševni mir. I poslije toga bijaše joj lakše, dok je mislila, da je našla pitanje, koje će mu postaviti, kad se udalji od Čvonkčićevih, jer je on konačno pošao.

— Vrati mi duševni mir! — prošaputala je opet.

Zahtjev veoma čudan; postavljen iznenada, nakon njegove bezbrižne partije šnapsla, kod koje je uz cigaretu maštao o skorom sastanku s njom, kad će izaći s broda i pod ruku, šuteći, vođeni zaljubljenim mislima prolaziti šetalištem i tražiti samotno mjesto. Izgubili bi se u noći na otoku, neopaženi, nepoznati, razdragani zbog takve osamljenosti i istom ujutro došli bi u hotel, da se opet sutra povrate u ljetovalište.

— Ne razumijem te! — rekao je on.

Njezine misli rađale se silnom brzinom; nove su slike dolazile, pa se izgubile, kad bi se pojavile druge, u silnom prepletaju nekih surovih osjećaja, koji htjedoše provaliti kao orkanska bujica, da njezino tielo ponesu divlje nekud u nepoznato.

— Ne razumiješ?... Kako ne razumiješ? Makni se iz moje blizine, nestani preko noći, nestani iz ljetovališta, i ja ću smirena poći kući. Oh! To je jadno i dosadno, ako uobće postoji smisao te rieči; to je i glupo...

Violina je piskutala rezko. Jezoviti bijahu njezini zvuci.

Užaren dan, kad se traci sunca kao iskre odbijaju od plavkaste talasave morske površine. Miris, što ga donosi tihi dašak vjetra, različit je od onog brodskog, uljanog, sparnog.

— Sve je svršeno nakon ovog časa, nakon ovih zvukova violine. Samo ti zvuci uzrokuju blizki svršetak...

— Reci mu, neka prestane! — povikala je, pogledavši crnog guslača, koji je neumorno vukao gudalom po strunama.

Svirač je uistinu prestao. Zabacio je glavu natrag i znatiželjno pogledao u nju. Neka sitna crnomanjasta studentica

nasmiešila se prkosno i obliznula mastne usnice, a mladići izpod petnaest godina, čitava ih gomila, stali su znatiželjno iza njih.

— Ti si bolestna! — šaptao je on.

To je nju uzrujalo. Više nego smiešna činila se sama sebi, i on joj se činio smiešan, i okolina od ostalih putnika.

— Kako bolestna? — pitala je razdraženo.

— Bolestnici samo tako nastupaju. Žalim!

— Idiot! Dalje od mene! Idiot! — povikala je ona i brzo pošla na palubu.

Kao da ju je netko hvatao za grlo, stezao joj ruke i stiskao tielo, ona je uznemireno trzala udovima u naslonjaču. Više nije opažala nikoga; nestalo je oko nje primorske okolice, ulazila je u neki bjesomučni san...

— Bolestna je! Eto, iznenada... — kao da je čula njegove rieči.

Ali nije ništa rekla, jer nije mogla. Gorčina u grlu stezala joj suhi jezik, očni kapci se zaklopili od nekog vrućeg umora, a tielo se ukočilo.

— Ej, Marjana! — čula je još jedan uzvik, nepoznat, i onda izgubila sviest.

Probudila se u bolnici istom drugi dan.

Bijaše maglovito jutro. Nad brdima se gomilali oblaci. Glas parobrodske sirene kroz otvoren prozor dopro je u njezinu sobu.

— Evo, ovo je poslao jedan gospodin! — Vratar joj preda pismo u plavom omotu.

Šutke je prihvatila taj omot. Ne gledajući ga, poderala ga je u sitne komadiće i bacila ih kroz prozor.

Samo jednu misao mislila je ostvariti čim prije. Odputovati čim prije kući i više ne misliti ništa.

I nije mislila ništa o prošlosti.

— Kući! — na usnama joj je bila ta rieč, kad je opet sladko usnula.

SADRŽAJ

	Strana
Mlinarevi	5
Njezina jedina ljubav	102
Andrija	124
Ideja	161
Razbijeni san	176

Ivo Piškorec rodio se (16. lipnja 1918.), školovao se i živi u Đurđevcu. Svršio je građansku školu, od šestnaeste godine služio kao pisarnički vježbenik u sudu, zatim radio kao tipkač u odvjetničkoj pisarni i bolovao po lječilištima.

Nedavno, u svojoj 23. godini, napisao je ove novele. One su izraz prve mladosti, proživljene u kraju, u kojemu — kako nam piše, kad se postavilo pitanje sela i ocjene ljudi i prilika na selu — »poznaje najmanje 2000—3000 ljudi već mužkaračke dobi, svaku kuću, svaku obitelj (2700 kućnih brojeva i oko 10.000 stanovnika), zna, tko se od koga oženio, kako živi, a tako i okolne konake i sela«, i gdje »životare mnogi iz »Mlinarevih« i iz ostalih (novela).«

Čitao je u doba nedavnog đakovanja i odmah zatim (navodimo njegove podatke) Šenou, Kozarca, Leskovara i dr.; kasnije — filozofska djela, koja su mu dodavali drugovi. Tu su... Rieger i Bakarić — Fr. Weber, Ristić i Vasa Bogdanov, pa onda — Marx, Engels i Plehanov, pa — Kant, Hegel, Bernstein i David — i dr. To »filozofiranje« u pubertetnoj dobi, koji je u minulom desetljeću zračeći kroz raznovrstne medije dražilo našu darovitu mladež i postalo stvar mladenačkog interesa i častoljublja, to — kako sam veli — nadmetanje po časopisima i proučavanje pojedinih »učitelja« zabavljalo je mladoga pisca dvie godine, a zatim je »ostavio taj kaos pojmova i smjerova« i počeo pisati.

Navodimo ove podatke manje zbog same knjige, a više kao osobito obilježje naših dana.

Đački život — veli pisac — dobro poznaje.

Zato je i mogao napisati uvjerljivu pripoviest o drugu Andriji, koja je svjedočanstvo o razdoru među dva pokoljenja i sutonu, u kojemu su dozrievali mnogi mladi naraštaji Hrvatske poslije 1913.

UREDNIČTVO

SUVREMENA KNJIŽNICA MATICE HRVATSKE

1936.

1. VJEKOSLAV MAYER: Pepić u vremenu i prostoru I.
2. SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva. Roman. I. dio.
3. JOZA IVAKIĆ: Slavonija, zemlja plemenita. Izabrane pripovijesti.
4. MILUTIN NEHAJEV: Knjiga eseja.
5. ANTE KOVAČIĆ: Od danas do sutra. Humoreske.
6. IVAN GORAN-KOVAČIĆ: Dani gnjeva. Novele. Prvo kolo razprodano.

1937.

7. VINKO KRIŠKOVIĆ: Moderni engleski eseji. (Razprodano)
8. STJEPAN MIHALIĆ: Knjiga o Mlakaru i drugima. Novele.
9. IVO KOZARČANIN: Sam čovjek. Roman. (Razprodano)
10. FRANJO PAVEŠIĆ: Podvoda. Roman. (Razprodano)
12. SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva II. dio.

1938.

13. MILE BUDAK: Ognjište. Roman I. dio.
14. MILE BUDAK: Ognjište. Roman II. dio.
15. MILE BUDAK: Ognjište. Roman III. dio.
16. MILE BUDAK: Ognjište. Roman IV. dio. Treće izdanje. Razprodano.
17. ALDOUS HUXLEY: Gicondin podsmijeh. Izabrane novele. (Razprodano)
18. VJEKOSLAV MAYER: Pepić u vremenu i prostoru II.

1939.

19. IVO KOZARČANIN: Tihi putovi.
20. ANTON NIZETEO: Nevjesta na otoku.
21. RIKARD NIKOLIĆ: Sudbinom vijani.

22. MATE ORIŠKOVIĆ: Mejrina krv.
23. ZLATKO MILKOVIĆ: Buđenje. Roman.
24. MILE BUDAK: Na veliki petak. Pripovijetke.
Četvrto kolo razprodano.

1940.

25. VJEKOSLAV KALEB: Na kamenju. Novele.
26. JAKOV SEKULIĆ: Za srećom (Razprodano)
27. ANTUN BONIFAČIĆ: Paul Valery. (Razprodano)
28. MARA ŠVEL: Šuma i šokci. (Razprodano)
29. JURE PAVIČIĆ: Krčevina. Novele.
30. ZLATKO MILKOVIĆ: Braća Seljani.

1941.

31. MILE BUDAK: Ratno roblje, I. knjiga.
32. MILE BUDAK: Ratno roblje, II. knjiga.
33. ALBERT HALER: Iz tuđih književnosti.
34. MILA MIHOLJEVIĆ: Za svijetlom. Novele.
35. ANTUN BARAC: Književnost i narod.
36. BOŽO LOVRIĆ: Traženje. Roman.

1942.

37. MARA ŠVEL: Portreti nepoznatih žena. Novele.
38. OLINKO DELORKO: Zgode poremećene sreće.
39. SLAVKO KOLAR: Ili jesmo ili nismo. Novele.
40. SLAVKO KOLAR: Mi smo za pravicu. (Novele)
41. ZVONIMIR REMETA: Grieh. Roman.
42. ANTE DEAN: U sjeni. Novele.

1943.

IVAN TRIPLAT: Krug. Roman iz suvremenog Zagreba.
IVO PIŠKOREC: Mlinarevi. Sutoni izpod Bilogore.

IZVANREDNA IZDANJA »SUVREMENE KNJIŽNICE«

MILE BUDAK: San o sreći. Roman u dva dijela.
SIDA KOŠUTIĆ: S naših njiva, III. dio.
Dr. ĆIRO TRUHELKA: Studije o podrijetlu.
MILE BUDAK: Na vulkanima, dvije knjige.